T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

OSMANLI SON DÖNEMİNDE TRABLUSGARP VİLÂYETİ'NDE EĞİTİM FAALİYETLERİ (1835-1911)

JOMMA GH DAW ALWARSHFANİ

DOKTORA TEZİ

Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

MART - 2022
KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Jomma Gh Daw ALWARSHFANİ

ÖZET

DOKTORA TEZİ

OSMANLI SON DÖNEMİNDE TRABLUSGARP VİLÂYETİ'NDE EĞİTİM FAALİYETLERİ (1835-1911)

Jomma Gh Daw ALWARSHFANİ
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
DANIŞMAN: Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

Trablusgarp Vilâyeti, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'nın orta kısımlarını kapsayan geniş ve stratejik konuma sahip önemli bir vilâyetidir. Günümüz Libya Devleti topraklarını içine almaktadır. Trablusgarp Vilâyeti, Trablusgarp şehir merkezi başta olmak üzere Bingazi, Derne, Tobruk, Hums, Zuvâra, Benî Velid, Cebel, Fizan, Gıryân (Garyân), Tarhûne, Aziziye, Acîlât (Uceylât) Zâviye gibi mutasarrıflıklar ve kazalardan oluşmuştur. XIX. yüzyılda Avrupalı sömürgeci güçlerin Kuzey Afrika'ya göz dikmeleri üzerine Osmanlı Devleti için önemini daha da artırmıştır. Osmanlı Devleti, Trablusgarp havalisini elinde tutabilmek amacıyla bölgede askerî, siyasi, sosyal, kültürel ve mali konularda reformlar yapmış, geleneksel eğitim kurumlarını (zâviye mektepleri) ıslah etmiş, ek olarak ise modern eğitim kurumları (ibtidâiye mektepleri, rüşdiyeler, idadiler, askerî rüşdiye okulları, sanayi mektebi vb.) açmıştır. Adı geçen bu okullar ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılmaya çalışılmış, bunların masrafları karşılanmış, muallimler tayin edilmiş, kütüphaneler kurulmuş ve talebelere burs imkânı sağlandığı gibi, ülkenin uzak yerlerinden gelen aşiret çocuklarının kalabilmesi için yatılı bölümler oluşturulmuştur.

Bu çalışmada Trablusgarp Vilâyeti'nde Osmanlı Devleti'nin modernleşme hareketlerinin yoğunluk kazanmaya başladığı 1835 yılından, bölgenin İtalyanlar tarafından işgal edildiği 1911 yılına kadar geçen süreçte eğitim-öğretim faaliyetleri ele alınmış; geleneksel ve modern eğitim kurumları incelenmiştir.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Trablusgarp Vilâyeti'ne vermiş olduğu değeri, bölgede tatbik ettiği eğitim-öğretim seferberliğini ve ülke topraklarını Batılı sömürgeci güçlerin işgallerine karşı korumak için göstermiş olduğu yüksek gayreti tespit etmesi bakımlarından önemli bir boşluğu doldurmuştur. Söz konusu çalışma sonucunda, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'nde diğer bütün vilâyetlerinde tatbik ettiği modern eğitim sistemini başarıyla uyguladığı gerçeğinin altı çizilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: Osmanlı Devleti, Trablusgarp Vilâyeti, Eğitim Sistemi, Dinî Eğitim, Modern Eğitim, Rüşdiyeler, Sanayi Mektepleri

Mart 2022, 242 Sayfa

ABSTRACT

PH.D THESIS

THE EDUCATİONAL ACTİVİTİES İN THE LAST OTTOMAN PERİOD İN TRIPOLI PROVINCE (1835-1911)

Jomma Gh Daw ALWARSHFANİ
KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF HISTORY
SUPERVISOR: Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

Tripoli province is a large and strategically important province which includes the middle parts of northern Africa of the Ottoman Empire. It includes the territory of today's Libyan State. Tripoli Province comprises of Tripoli city center being in the first place, Benghazi, Derne, Tobruk, Hums, Zuvâra, Beni Velid, Cebel, Fizan Gıryân, Tarhûne, Aziziye, Acîlât (Uceylat) Zâviye administrations and districts. It increased its importance for the Ottoman Empire after the European colonial powers have an eye on North Africa in the 19th century. In order to hold Tripoli, the Ottoman Empire made reforms in military, political, social, cultural and economic issues, regenerated traditional educational institutions (zâviye schools) and additionally opened modern educational schools (secondary schools, high schools, military intermediate schools and industry schools). These schools were tried to spread to the farthest corners of the country, their expenses were covered, teachers were appointed, libraries were established, scholarships were provided to the students and boarding departments were created for accommodating the tribal children from distant parts of the country.

In this study, the educational activities in the period from 1835, when the modernization movements of the Ottoman Empire began to intensify in the Tripoli Province, until 1911, when the region was occupied by the Italians, were discussed and the traditional and modern educational institutions were examined. This study has filled an important gap in terms of determining the value that the Ottoman Empire gave to the Tripoli Province lately, the educational mobilization implemented in the region and the high effort it has shown to protect the country's lands against the invasions of the Western colonial powers.

KEYWORDS: Ottoman State, Tripoli Province, Education System, Religious Education, Modern Education, Secondary Schools, Industrial Schools.

March 2022, 242 Page

TEŞEKKÜR

Çalışmalarım boyunca ve arşiv araştırmalarım esnasında şahsıma her türlü desteği sağlayan, akademik manada yol gösteren saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU (Kastamonu Üniversitesi)'na teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç biliyorum. Yine sözü edilen çalışma süreci boyunca ilmî tecrübelerinden ve değerli yönlendirmelerinden istifade ettiğim Kastamonu Üniversitesi'nin kıymetli bilim adamları Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ'a ve Prof. Dr. Mehmet Nadir ÖZDEMİR'e de şükranlarımı sunuyorum. Yoğun geçen çalışmalarım esnasında şahsımla birlikte her türlü sıkıntıyı paylaşan ve maddi manevi yüksek destek sağlayan değerli aileme de müteşekkir olduğumu belirtmeliyim. Değerli ülkem Libya'dan ayrılarak geldiğim Türkiye'nin güzel şehri Kastamonu'da dört buçuk yıl kadar süren ikametim boyunca şahsıma ve aileme yakın alaka gösteren sıkıntılarımı paylaşan erdemli Kastamonu halkına da teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Jomma Gh Daw ALWARSHFANİ

Kastamonu, 2022

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki mühim toprak parçalarının başında gelen Trablusgarp Vilâyeti, XIX. yüzyılda Trablusgarp ve Bingazi gibi iki büyük idari sahadan mürekkep geniş bir alanı içine almakta idi. Trablusgarp, Kuzey Afrika kıtasına yaklaşık iki bin kilometrelik uzun bir kıyıya sahip olması ve Kuzey Afrika'nın ortasında olması nedeniyle Akdeniz havzası boyunca mükemmel bir stratejik konuma sahip olmuştur. Doğuda Mısır ve Sudan, batıda Tunus ve Cezayir, güneyde Çad ve Nijer, kuzeyde ise Akdeniz ile sınırlanmıştır. Adı geçen havali, uzun asırlar boyunca Mağrip ile Levant arasında bir bağlantı sağlayan köprü vazifesi de görmüştür. Trablusgarp Vilâyeti'nin toprak genişliği, günümüz Libya toprakları esas kabul edildiğinde yaklaşık olarak 1 milyon 770 bin kilometrekaredir ve çöl, bunun en büyük bölümünü oluşturur. Bu nedenle nüfusun çoğunluğu kıyı şeridinde yoğunlaşmıştır.

Trablusgarp Vilâyeti'nin gözbebeği ve Osmanlı Devleti açısından idari merkezi elbette Trablus (Trablusgarp) şehri idi. Bu vilâyet merkezi dışında Bingazi, Derne, Tobruk, Hums (Humus), Zuvâra (Zuvâre), Benî Velid, Cebel, Fizan, Gıryân (Garyân), Tarhûne, Aziziye, Acîlât (Uceylât) ve Zâviye gibi mutasarrıflıkları ve kazaları içine alan Trablusgarp, sahip olduğu stratejik konumu nedenyle XIX. yüzyılda Avrupalı sömürgeci güçlerin ilgi sahalarına girmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Trablusgarp havalisine XIX. yüzyıl boyunca elinden gelen her türlü yatırımı yapmış ve hususi bir alaka göstermiştir. Trablusgarp'ta askerî, siyasi, sosyal, kültürel ve mali konularda reformlar yapmış olan Osmanlı hükümet yetkilileri, bir taraftan geleneksel eğitimin devamına imkân sunmuşlar, ülke genelinde birkaç asır öncesinden beri tedrisat hizmeti sunmuş olan geleneksel Zâviye Mektepleri'ni ıslaha çalışmışlardır. Diğer yandan ise bölgede modern eğitim-öğretim kurumları açarak Batı tarzı teşkilatlanmayı Trablusgarp topraklarında eğitim açısından da icra etme gayreti göstermişlerdir. Osmanlı Devleti söz konusu havalide birer eğitim yuvası olarak ibtidâiye mektepleri, rüşdiyeler, idadiler, askerî rüşdiye okulları, dârulmuallimînler ve dârulmuallimâtlar açmıştır. Adı geçen bu okullar ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılmaya çalışılmış, bunların masrafları karşılanmış, ilgili bu okullara muallimler atanmış, önde gelen büyük mekteplere kütüphaneler kurulmuş ve bu okullarda istihdam olunmuş talebelere burs verme imkânları sonuna kadar zorlanmıştır. Ülkenin çöllerle kaplı uzak bölgelerinden gelen öğrencilerin ve aşiretlerin çocuklarının eğitim süreçleri boyunca kalabilecekleri yatılı bölümler de bu okulların bünyesine dâhil edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Trablusgarp Vilâyeti'nde eğitim- öğretim faaliyetleri üzerine yapılmış kapsamlı çalışmaların az oluşu ve yetersizliği, çalışmamızın bu sahaya kaymasında birinci derecede rol oynamıştır. Bu nedenle *Osmanlı Son Döneminde Trablusgarp Vilâyeti'nde Eğitim Faaliyetleri (1835-1911)* başlıklı bu çalışma ortaya konulmuştur.

Trablusgarp Vilâyeti'nin XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılı başlarındaki eğitim-öğretim faaliyetlerini ele almayı hedeflemiş olan bu çalışma giriş dahil dört bölüm halinde tertip olunmuştur. İlk önce Trablusgarp Vilâyeti'nin ilk ve ortaçağlara ait siyasi tarihi kısaca ele alınmış, Osmanlı Devleti'nin bahsi geçen topraklara egemen olma süreci ile ilgili özet bilgi verilmiş ve adı geçen bu devletin söz konusu havalideki hâkimiyet diliminin belli başlı özellikleri üzerinde durulmuştur. Devamındaki bölümde Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca Trablusgarp Vilâyeti'ni oluşturan Trablusgarp ve Bingazi vilâyetlerinde geleneksel / dinî eğitim müesseseleri ve bu bağlamda özellikle zâviyelerin işleyişleri, eğitim-öğretim hayatı üzerindeki tesirleri ve açıldıkları yörelere olan katkıları hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde söz konusu zâviyelerden isimleri tespit olunabilenleri sırasıyla ele alınmış, kurucuları tespit edilmiş ve hangi zaman dilimi içerisinde hizmet sunduklarının tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın son bölümünde Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti topraklarında XIX. yüzyıl ortalarından itibaren sayıları artan modern eğitim-öğretim kurumları incelemeye alınmış olup, sözü edilen topraklarda Osmanlı Devleti'nin modernleşme hareketlerinin yoğunluk kazanmaya başladığı 1835 yılından bölgenin İtalyanlar tarafından işgal edildiği 1911 yılına kadar geçen süreçte eğitim-öğretim faaliyetlerine hususi bir yer ayrılmıştır. Bu çerçevede Trablusgarp havalisinde geleneksel eğitimin hususiyetlerine ilaveten modern eğitim kurumlarının faaliyetleri üzerine hacimli bir araştırma ortaya konulmuştur.

Söz konusu çalışmamız açısından Osmanlı arşiv belgeleri büyük bir önemi haizdir. Bu bağlamda modern eğitim kurumlarıyla ilgili Osmanlı yetkili kurumlarından çıkmış yazıların mahiyeti dikkat çekici boyuttadır. Bunlara ilave olmak üzere Trablusgarp Vilâyeti'nin eğitim tarihi üzerine şimdiye kadar yapılmış olan araştırmalardan da istifade edilmiştir. Osmanlı hükûmetinin bu havalide modern okullarından olarak ilkmektep, rüşdiye mektebi, sanat ve zanaat mektebi, öğretmenokulu ve diğer bazı hususi okullar açması, neşriyat hayatında önemli bir yeri olan Trablusgarp Gazetesi, Terakki Gazetesi ve diğer gazeteler ile yine Osmanlı son döneminde Trablus'ta açılmış bir matbaa da Trablusgarp havalisindeki eğitim-öğretim sürecini yakından etkilemiştir. Bunun yanında devlet ülke dâhilindeki geleneksel eğitimin yok olmaması için de ayrıca çaba sarf etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bugünkü Libya'yı oluşturan Trablusgarp ve Bingazi havalilerinde uygulamaya soktuğu son dönem eğitim-öğretim seferberliği, ülke topraklarının Batılı sömürgeci güçlerin işgallerine karşı koruma noktasında azımsanamayacak hacimde bir direnç gücü oluşturduğunu da burada belirtmek gerekir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin bölgeden ayrılmak zorunda kaldığı 1912 yılına kadar Trablusgarp Vilâyeti'ne vermiş olduğu değerin ortaya konulması bakımından bu çalışmanın katkı sunacağı ümit edilmektedir.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAYI ..... **ii**
TAAHHÜTNAME ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
TEŞEKKÜR ..... **vi**
ÖNSÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ ..... **xi**
1. GİRİŞ **12**
1.1 Trablusgarp Vilâyeti'nin Coğrafi Konumuna Bir Bakış 13
1.2 Araştırmanın Konusu, Amacı, Yöntemi ve Kaynakları 15
2. İLK ÇAĞLARDAN OSMANLI HÂKİMİYETİ SONUNA KADAR TRABLUSGARP VİLÂYETİ TARİHİ **21**
2.1 İlk Çağlardan İspanyol İşgali Dönemi'ne Kadar Trablusgarp Tarihi. 21
2.2 İspanya'nın Trablusgarp'ı İşgali ve Yirmi Yıllık Egemenlik Dönemi 28
2.3 St. Jean Şövalyeleri'nin Trablusgarp Hâkimiyeti (1530-1551) 31
2.4 Osmanlı Deniz Gücü'nün Trablusgarp'ı İlhak Süreci 33
2.5 Birinci Osmanlı Dönemi Yönetimi (1551-1711) 36
2.6 İkinci Osmanlı Dönemi / Karamanlılar Yönetimi (1711-1835) 38
2.7 Üçüncü Osmanlı Dönemi / Valiler Yönetimi (1835-1911) 39
2.8 Osmanlı Son Döneminde Trablusgarp'ta Sosyo-Kültürel Vaziyet 42
3. OSMANLI DEVLETİ SON DÖNEMİNDE TRABLUSGARP VİLÂYETİ'NDE GELENEKSEL / DİNÎ EĞİTİM (1835-1911) **45**
3.1 Geleneksel / Klasik Eğitim Kurumları Olarak Mescidler 47
3.2 Trablusgarp'ta Geleneksel ve Sosyal Eğitim Kurumları Olarak Zâviyeler 49
3.2.1 Şeyh Abdüsselam el-Esmer Zâviyesi 51
3.2.2 Bâz Zâviyesi 51
3.2.3 Seb'a Zâviyesi 52
3.2.4 el-Mahcûb (Şeyh İbrahim el-Mahcûb) Zâviyesi 52
3.2.5 Bin Şuayb Zâviyesi 52
3.2.6 Bin Süheyl Zâviyesi 53
3.2.7 Cerbû' Oğulları Zâviyeleri 54
3.2.8 Bâkûl Zâviyesi 54
3.2.9 Ebû Mâzî Zâviyesi 55
3.2.10 Sinnî Zâviyesi 55
3.2.11 Tâhiriye Zâviyesi 56
3.2.12 Dûkâlî Zâviyesi 56
3.2.13 Yusuf el-Cûrânî Zâviyesi 57
3.2.14 Abduddâim Zâviyesi 58
3.2.15 Fercânî Zâviyesi 58
3.3 Trablusgarp'ta Geleneksel / Dinî Bir Eğitim Müessesesi: Senûsiyye Tarikatı Zâviyeleri 60
Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin Hayatı 60

Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin Oğlu Muhammed Mehdî.....64
Trablusgarp Vilâyeti Zâviyelerinin Eğitim-Öğretim Fonksiyonları 66
3.4 Sıbyan Mektepleri (Küttâb Okulları) 81
3.5 Osmanlı Döneminde Trablusgarp'ta Geleneksel (Dinî) Eğitim Hayatında Malikî Mezhebinin Tesiri.....88
3.6 Osmanlı Devleti Son Döneminde Trablusgarp'ta Geleneksel Eğitim Veren Medreselere Örnekler 92
3.7 Trablusgarp'ta Osmanlı Dönemi Uleması ve Etkileri.....97
4. TRABLUSGARP VİLÂLETİ'NDE RESMÎ / MODERN OSMANLI OKULLARI VE UYGULANAN EĞİTİM 99
4.1 Trablusgarp'ta Modern Dönem Osmanlı Okulları 99
4.1.1 İbtidâiye Mektepleri.....105
4.1.2 Rüşdiye Mektepleri.....112
Trablusgarp Askerî Rüşdiye Mektebi 113
Trablusgarp Erkek Rüşdiye Mektebi 114
Murzuk Rüşdiye Mektebi.....117
Hums Rüşdiye Mektebi.....118
Trablusgarp İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi.....122
Mısrâta Rüşdiye Mektebi 126
Bingazi Rüşdiye Mektebi.....126
Fizan Rüşdiye Mektebi 132
4.1.3 İdâdî Mektepleri (Ortaokul, Lise Düzeyi) 132
4.1.4 Hamidiye Sanayi Mektebi 134
4.1.5 Trablusgarp Ziraat Mektebi 139
4.1.6 Trablusgap İrfan Mektebi 142
4.1.7 Zâviye Kazası Leylî (Yatılı) Mektebi.....143
4.1.8 Trablusgarp Dârulmuallimîni (Öğretmenokulu).....145
4.1.9 Modern Eğitim Almak Üzere İstanbul'a Giden Trablusgarplı Gençler 148
4.1.10 Trablusgarp'ta Osmanlı Askerî Okulu.....153
Trablusgarp'ta Osmanlı Askerî Okul Kışlası.....166
Askerî Eğitimci Tahsisi.....168
4.2 Trablusgarp Vilâyeti'nde Modern Dönem Eğitim-Öğretim Süreci ve Buna Etki Eden Faktörler 169
4.2.1 Trablusgarp ve Bingazi'de Okullarda Çocuklara Türkçe Öğretimi175
4.2.2 Trablusgarp'ta Matbaa Tesisi ve Bölge Eğitim Hayatına Katkısı179
4.2.3 Trablusgarp Savaşı Günlerinde Eğitim-Öğretimin Vaziyeti 180
4.3 Trablusgarp'ta Geleneksel Eğitimden Modern Eğitime Geçiş Yapan Yahudi Okulları 184
4.4 Trablusgarp'ta İtalyan ve Fransız Okulları, Bunların Misyonerlerlik Faaliyetleri ve Osmanlı Dönemi Eğitim Faaliyetlerine Etkileri.....187
4.4.1 Trablusgarp'ta İtalyan Okulları'nın Kapatılması İddiası.....192
5. SONUÇ VE ÖNERİLER 195
KAYNAKLAR 202
EKLER 216

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.g.t. : Adı geçen tez
AÜ. DTCF. : Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
b. : İbn / Bin
BOA. : Başbakanlık (Cumhurbaşkanlığı) Osmanlı Arşivi
bkz. : Bakınız
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
DAGM. : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
Edt. : Editör
GÜ. : Gazi Üniversitesi
H. : Hicri
Haz. : Hazırlayan
İA. : İslam Ansiklopedisi
KSÜSBD : Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
MEB. : Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr. : Neşir
öl. : Ölüm
S. : Sayı
s. : Sayfa
SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
TTK : Türk Tarih Kurumu
trsz : Tarihsiz
Vb. : Ve benzeri
Vd. : Ve diğerleri
Yay. : Yayınlayan

1. GİRİŞ

Trablusgarp Vilâyeti'nde Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki eğitim-öğretim faaliyetlerinden bahsetmeden önce, Müslüman Arap yönetimleri dönemlerindeki eğitim anlayışına kısaca değinmek gerekir. Daha sonra ikinci aşamada ise Osmanlı dönemi eğitim sistemi hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır. Bu çerçevede bu bölümde önce Trablusgarp Vilâyeti'nde Arap-İslâm döneminde eğitim konusu ele alınmıştır. Bu başlığın altında ise ilk olarak bahsi geçen dönemde eğitimi ayakta tutan en önemli etken ve araçlar üzerinde durulmuştur. Devamında ise o dönemin tarihî şartlarında eğitimin gücü ele alınmıştır.

Çalışmamızın ikinci aşamasında Osmanlı döneminde eğitim sistemi üzerinde durulmuştur. Bu başlık altında ise; Osmanlılar, Trablusgarp Vilâyeti'nde bulundukları süre boyunca Trablusgarp'ta yeni bir eğitim sistemi kurdular mı? Bu sorunun cevabı aranmıştır. Osmanlıların Trablusgarp'ta bulundukları son dönemde yeni eğitim sistemi doğrultusunda bazı okullar açtıklarına dair elimizde kaynaklar vardır. Fakat burada sorulması gereken sorular şunlardır; Trablusgarp dışında yaşayan halk, çocuklarını bu okullarda okutma imkânı bulabilmiş midir? Osmanlı devletinin Trablusgarp'ta okul açmak için koyduğu herhangi bir eğitim stratejisi var mıydı? Osmanlıların eğitim sistemlerinin özellikleri nelerdi? Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'nde ortaya koyduğu eğitim politikası ile alakalı Trablusgarp halkının düşünceleri nelerdi? Bu çalışmada, sözü edilen bu sorulara cevaplar aranmıştır.

Diğer taraftan şu görüşün de burada altını çizmekte yarar vardır; Trablusgarp Vilâyeti'nde Tâcûrâ ahalisi, İstanbul'a gidip Osmanlı padişahından yardım istemeselerdi ve Trablusgarp, İspanyalıların ve Aziz John Şövalyelerinin elinde kalmaya devam etse idi, bu durumda aşağıdaki hipotez öngörülebilirdi. Osmanlı Türkleri olmasaydı ve bölgeye siyasi, askerî ve idari yatırımlar başta olmak üzere sosyal ve kültürel yatırımlar yapmasalardı, bu bölge Hristiyanlaşacak ve içine düştüğü krizden kurtulması mümkün olmayacaktı. Osmanlı döneminden önce Trablusgarp Vilâyeti'nde devletlerin kontrolünde bir eğitim sisteminin varlığından bahsetmek ve sosyal kültürel hamleleri gözle görebilmek de bir hayli zordur. Bu nedenle bu araştırmada, özellikle Osmanlı Devleti'nin merkezî otoriteyi güçlendirdiği

Trablusgarp Vilâyeti'nde 1835-1911 arası Osmanlı dönemi eğitim faaliyetleri ele alınmış, devletin tatbik ettiği eğitim politikası incelenmiştir.

Giriş mahiyetinde olmak üzere özellikle belirtmekte yarar vardır ki Osmanlılar (Türkler), Trablusgarp Vilâyeti'ne istila amaçlı gitmemişlerdir. Bu havalide, Trablusgarp halkının talebi üzerine onları sömürgeci İspanyolların temsil ettiği Haçlı saldırılarından kurtarmak ve korumak için gitmişlerdir. Trablusgarp tarihini inceleyen bütün kaynaklar bu konuda ittifak halindedir. Trablusgarp ahalisinin kendilerini sömürgeci İspanyolların temsil ettiği söz konusu bu Haçlı saldırılarından ve Aziz John Şövalyelerinden kurtarmak için niçin Osmanlı Devleti güçlerini tercih ettiği sorusu sorulacak olursa, bunun cevabı Trablusgarp Vilâyeti'nde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de resmî dininin İslâm ve Osmanlı Halifesinin dünyada Müslümanları koruduğuna olan inançlarının tam olması ve aynı şekilde bahsi geçen Haçlı saldırılarından kendilerini sadece Osmanlıların kurtaracaklarına inanmalarıdır. İşte bütün bunlar, Osmanlıların Trablusgarp Vilâyeti'nde üç buçuk asrı aşan bir süre yani yaklaşık 360 sene kalmasının altyapısını hazırlayan sebeplerdir.

1.1 Trablusgarp Vilâyeti'nin Coğrafi Konumuna Bir Bakış

Trablusgarp havalisi, Akdeniz sahilinde bulunması dolayısıyla coğrafi ve stratejik öneme sahip bir bölgedir. Bu durum onu doğuda Mısır ve batıda Kuzey Afrika devletleri arasında bir köprü pozisyonuna getirmiştir. Diğer taraftan Trablusgarp, geniş topraklara sahiptir. Bu konumu onun, Müslüman Kuzey Afrika hacılarının Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere yolunda ana geçiş güzergâhında olmasına sebep olmuştur. Ayrıca Avrupa ile Afrika arasında ticaret kervanlarının geçtiği çok önemli üç ana ticaret yolunun buradan geçmesi de onu ekonomik açıdan önemli hale getirmiştir. Birinci yol; Fizan çölünden geçerek güneye, oradan da Çad gölüne uzanır. İkinci yol; Gadamis'ten güney batıya kıvrılır ve Gat'dan geçerek Timbuktu şehrine ulaşır. Üçüncü yol; Kufra çölünden güney doğuya uzanan ve oradan da Wadai'ye, sonra da Darfur'a ulaşan yoldur.

Trablusgarp şehri bu önemli ve ayrıcalıklı konumundan ve mühim ticari bir merkez olmasından dolayı vilâyetin en büyük şehri olmuş ve Akdeniz yoluyla Avrupa devletlerine bağlanıyor olması, onu sürekli Avrupa devletleriyle karşı karşıya getirmiştir. Zira yaklaşık 2000 km'yi geçen bir sahil şeridiyle bölgeye hâkim olmasının

yanında, korunaklı bir limana sahip olması ve yük gemilerini barındırmasıyla da stratejik, ticari ve ekonomik açılardan önem arz etmektedir. Bundan dolayı Trablusgarp'ın, sanayileşmiş Avrupa'ya mal ihraç eden / gönderen Pazar konumuna sahip olan ticari ve ekonomik öneminin yanında aynı zamanda önemli bir denizcilik tarihi vardır.[1]

Trablusgarp Vilâyeti coğrafi açıdan iki önemli ana kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birinci kısmı, sahil kentlerini denetleyen uzun sahil şeridi ki bu bölge mevsimlik yağmur suları ile beslenen ve her türlü ziraat faaliyetinin yapıldığı en önemli ve en bereketli ziraat alanı sayılır. İkinci bölge ise sahil şeridinin güneyinde kalan iç bölgedir. Bu bölge Cezayir, Çad, Sudan ve Mısır sınırına kadar uzanan çölü de içine alan sahadır. Burası, çevresinde küçük bazı şehirlerin kurulduğu dağınık vahalar haricinde hayatın olmadığı kurak bir çölden ibarettir.

Başka bir açıdan Trablusgarp Vilâyeti topraklarının coğrafi konumu ele alınırsa bu havali üç büyük bölgeye ayrılarak incelenebilir. Buna göre birinci bölgeyi verimli ve bir ölçüde dağlık kesimlerden oluşan Barka havalisi, ikinci bölgeyi Trablusgarp şehrinin doğu ve batı yönünde sahil boyunca uzanan verimli Trablusgarp hattı, üçüncüsü ise Gadamis ve Gat gibi bir kısım mühim yerleşim birimlerinin de dâhil olduğu güneydeki Fizan çöllük bölgesi oluşturmaktadır.[2] Trablusgarp havalisi doğuda Tunus ve Cezayir memleketlerine uzanır ki batıdaki bu bölgeye "İfrîkıye"[3] adı da verilmiştir. Trablusgarp'ın doğusu ise meşhur Mısır kıtasına sırtını yaslamıştır.

Sosyal açıdan ise Trablusgarp ahalisinin çoğunluğunu Berberîler oluşturmakta idi. Onlar Cebel-i Garbî bölgesini vatan edinmişlerdi. Onlardan bazıları ise Zevara bölgesini yurt tutmuşlardı. Daha sonra Müslüman fatihler geldiğinde beraberinde Arap grupları gelerek Trablusgarp'a yerleştiler. Fakat sayıları XI. asır başlarında, bütün bölgeye Arap etkisini yaymaya yeterli olmamıştır. Özellikle iç bölgelerde yerleşik halkın çoğunluğunu Berberî toplulukları oluşturmaktaydı.

Ekonomik açıdan Trablusgarp bölgesinin başlıca gelir kaynağı tahıl üretimi, hayvancılık ve ticaret idi.[4] Ziraat, mevsimlik yağmurlara bağlı olduğu için çok

---

[1] Francisco Couro, **Libya Esna-i el-Ahdi'l-Osmânî es-Sânî**, Tahkîk ve Tashîh: Halife Muhammed et-Tellîsî, Tab': 2, el-Münşe el-Amme linneşri ve't-tevzi' ve'l-i'lân, Trablus, Libya, 1984, s.17.

[2] Trablusgarp'ın coğrafi durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Vilâyet Matbaası, 1301 / 1884, Sene: 10, s.73-79.

[3] Nadir Özkuyumcu, "İfrîkıye", **DİA**, C.21 (2000), s.515-516.

[4] N. Ziyade, **Libya mine'l-İstimar İtali ile'l-İstiklâl,** Ma'hed ed-Diraset el-Arabiyye el-Âlemiyye, Kahire, **s.**60.

gelişmiş değildi. Bu durum geniş topraklarına rağmen bölgenin nüfusunun çok az olmasına sebep olmuştur. Nüfusun çoğunluğu sahil kentlerinde ve geniş bir alana sahip olan çöldeki dağınık halde bulunan vahalarda yoğunlaşmıştır.

Çoğu tarihî çalışmalar, dünya devletlerindeki eğitim çalışmalarının sosyal, ekonomik ve kültürel olaylardan etkilendiği ve aralarında sıkı bir ilişkinin olduğu konusunda hemfikirdir. Buna ilaveten o dönemdeki siyasi olaylarda eğitimin de etkisi elbette görülmüştür. Bu nedenlerle Trablusgarp Vilâyeti'nin son dönem eğitim-öğretim tarihinin ortaya konulabilmesi için özellikle Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda içinde bulunduğu siyasi şartları, Avrupalı devletlerle olan münasebetini ve dahası girmiş olduğu kıyasıya mücadeleyi göz ardı etmek mümkün olamaz. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin belirgin çizgilerle birbirinden ayrılmış üç döneminde vuku bulmuş tarihî olaylara da değinmek icap etmiştir. Bunlardan *Birinci, İkinci ve Üçüncü Osmanlı Çağı* diye tarif olunan bahsi geçen bu dönemler / asırlar şu şekilde devirlere bölünmüştür. Birinci Osmanlı Asrı: 1551-1711 arası; İkinci Osmanlı Asrı: 1711-1835 arası (Karamanlılar dönemi) ve Üçüncü Osmanlı Asrı: 1835-1911 arası. Araştırmamızda öncelik verdiğimiz ve eğitim üzerine derin incelemelerde bulunmaya çalıştığımız işte bu son dönemi içine almaktadır.

1.2 Araştırmanın Konusu, Amacı, Yöntemi ve Kaynakları

Araştırmamızın konusunu, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'ne merkezî sistemle tayin ettiği valiler döneminde (1835-1911) bölgedeki geleneksel ve modern eğitim faaliyetleri kapsamaktadır. Bu bağlamda araştırma konularına Trablusgarp Vilâyeti'nde XIX. yüzyılda hizmet sunmuş geleneksel / dinî eğitim yuvalarından olarak zâviyeler ve özellikle de Senûsî tarikatı eliyle açılmış olanlar, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren varlığına şahit olunan modern eğitim okullarından ibtidâiye mektepleri, rüşdiyeler, idadiler, sanat ve ziraat mektepleri, dârulmuallimînler, dârulmuallimâtlar ve İtalyan okulları dâhil edilmiştir.

Trablusgarp Vilâyeti'nde Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki eğitim faaliyetlerinden bahseden, konuyla doğrudan alakalı müstakil ve hacimli araştırmalara ulaşılamamıştır. Bölge ile ilgili araştırmalar daha çok Trablusgarp'ın İtalyanlarca işgali, Trablusgarp Savaşı, bölgenin siyasi, askeri ve ekonomik yapısı üzerine kesafet kazanmıştır. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin birebir incelenmesi bu bakımdan büyük

önem arz etmektedir. Esasen Trablusgarp Vilâyeti'nin XIX. yüzyılın tamamı ve XX: yüzyılın ilk on yılı göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı Devleti organizasyonu altında bölgedeki eğitim hizmetleri, kurumsal faaliyetler, okulların işleyişi, öğretmen tayinleri ve maaşları, bina sorunları, öğrenci bursları, öğrenci velileri ile olan ilişkiler, başkent İstanbul'a getirilen öğrenciler vb. çok renkli bir konu çeşitliliği mevcuttur. Bais konusu bu başlıklar yeterince irdelendiğinde, diğer konularla bütünlük içerisinde Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gerçek gücü ve yatırımları daha sağlıklı bir şekilde ortaya konulabilecektir.

Trablusgarp'taki eğitim sisteminden bahseden bugünkü Libya'da yayımlanmış bazı çalışmalar yok değildir. Ahmed el-Ensârî'nin *el-Menhelü'l-Azb fi Tarih-i Trablusgarp,* Ahmed et-Tâhir ez-Zâvî'nin *Vilâtü Trablus min Bidayeti'l-Fethi'l-Arabi ile Nihâyeti'l-Hükmi't-Türki*, aynı müellifin, *Mu'cemü-l Büldani'l-Libiyye*, Ruşdî Râsim'in *Trablusgarp fi'l-Mazi ve'l-Hâzır,* Mikaki Rodolfo *Trablusgarp Tahte Hükmü Usrat'il-Karamanli* (Arapça çev. Taha Fevzi), Bilhaj el-Kounî Muhammed'in *Osmanlı Döneminde Trablusgarp Şehrinde Eğitim (1835-1911),*[5] bu çalışmalara örnek olarak ilk sıralarda sayılabilir.

Bunlara ek olarak konumuzu doğrudan ilgilendiren çok değerli bir çalışma olarak Rafet Guneymî eş-Şeyh tarafından yapılmış ve 1972 tarihinde Libya'nın başkenti Trablus'ta basılmış olan *Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs* isimli kitap burada kaydedilmeye değerdir. Bu eserde Trablusgarp'ın geleneksel eğitim potansiyelinin ortaya konulması noktasında yeterli ayrıntıya ulaşılabilmiştir.

Yine bu şekil bir araştırma olarak gösterebileceğimiz tarihçi Ahmed el-Aqil'in Tarih ve Arkeolojik Araştırmalar Merkezi tarafından yayımlanmış "İkinci Osmanlı Döneminin Başlangıcından M.1950 Yılına Kadar Libya'da Modern Eğitim" başlıklı makalesi de belli bir boşluğu doldurur niteliğe sahiptir. Bu çalışmada 1869'dan 1911'e kadar olan dönemdeki Libya'da modern eğitimin unusrları masaya yatırılmıştır. Ancak bu çalışma, bir makaleden ibaret olduğu için Liby Trablusgarp Vilâyeti'nin XIX. yüzyıl Osmanlı dönemi eğitim tarihini tam olarak aydınlatmaya kâfi gelmemektedir.

Türkiye'de son yıllarda Trablusgarp Vilâyeti / Libya tarihi özerine çalışmaların sayısı ve hacminde artış yaşansa da bölge üzerine bu ülke sınırları içinden kaynak temini

[5] Libya Cihat Araştırma Merkezi, Trablusgarp, 2000.

zorluğundan kaynaklı engellerden dolayı anılan saha ile ilgili ortaya konulmuş araştırmalar son derece yetersiz kalmaktadır. Ancak Osmanlı Devlet Arşivleri'nin, Trablusgarp'ın tarihini ve bir ölçüde eğitim-öğretim açısından son Osmanlı asrında geçirmiş olduğu safhayı ortaya koyabilecek bir kısım vesikaya sahip olması, meydana çıkmış ilmî boşluğu büyük ölçüde doldurmaktadır. Bununlu birlikte bölge tarihini oluşturan Trablusgarp ve Bingazi havalileri ile ilgili Osmanlı arşivlerinde daha çok siyasi ve askerî konulara ait vesikaların büyük bir yekûn teşkil etmesi, araştırma konumuz olan eğitim başlığı altındaki belgeleri gölgede bırakmaktadır. Her şeye rağmen Osmanlı arşivinde yapılan sabırlı taramalar neticesinde Trablusgarp ve Bingazi bölgelerini kapsayan eğitim-öğretimle ilgili sayısı hiç de küçümsenemeyecek belgelere ulaşılmış ve bunlardan istifade edilmiştir.

Türkiye'de Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından İstanbul'da 2014 tarihinde basımı sağlanmış olan *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp* adlı çalışma bu manada kıymetli bir yol gösterici olmuştur. Bahis konusu eserde her ne kadar Trablusgarp ve Bingazi'nin son dönem eğitim hayatı ile ilgili sınırlı sayıda belgeye yer verilmiş olsa da bunların benzerlerinin de Devlet Arşivleri Müdürlüğü bünyesinde olabileceği yönünde bizleri araştırmaya sevk etmiştir. Hakikaten de söz konusu bu belgelerin sayısı zannettiğimizden daha fazla çıkmıştır. Bahsi geçen arşiv vesikaları arasında Trablusgarp ve Bingazi gibi geniş bir sahada açılmış bulunan rüşdiye mektepleri, idadiler ve dârulmuallimînler hakkında zengin malzeme karşımıza çıkmıştır. Bu evrak içinde özellikle Trablusgarp Vilâyeti mekteplerinde çalışan muallimlerin ve diğer personelin tayinleri, maaşları, öğrenci bursları, bina sorunları gibi konulara yer verilmiştir. Çalışmamızda söz konusu bu belgelerden kesif bir şekilde istifade edilmiştir.

Osmanlı Türk arşivlerinin Libya tarihi bakımından önemini dile getirmiş olan Mohammed Tahir el-Cerrarî'nin "Türk Arşivlerinin Libya Tarihi İçin Önemi" başlıklı tebliği *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu (17-19 Kasım 2005)*'nda sunulmuş olup Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları arasında İstanbul'da 2006 yılında basılmıştır (s.568-574). Yazar burada 400 yılı aşkın süre içerisinde Libya'nın hafızasını depolayan Türk Osmanlı arşivlerinin Libya tarihini anlama noktasında hususi bir mevkiinin olduğunu, Osmanlı arşiv belgeleri incelenmeden

Libya tarihini yazmanın mümkün olamayacağını belirtmiş, devamında ise Libya ile ilgili Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeleri tanıtmıştır.

Trablusgarp havalisi tedris hayatına dair malumat elde edilebilecek diğer resmî vesikalar ise Trablusgarp Devlet Salnameleri ile Maârif Salnamaleri olmuştur. Adı geçen havali ile ilgili 1878'lerden 1890'ların sonlarına kadar olan çeyrek asırlık zaman diliminde Trablusgarp'a ait salnamelerin basımı gerçekleştirilmiştir. Ancak söz konusu bu kaynaklarda eğitim-öğretime beklenildiğinden daha az yer ayrılmıştır.

Trablusgarp'ta XIX. yüzyıl son çeyereği içinde valilik yapmış Ahmed Râsim Paşa (1881-1896), Nazif Paşa ve Kâmil Paşa'nın kendi valilik yıllarında vilayet için hazırlamış oldukları layihalarda bölgenin eğitim faaliyetleri, açılmış okullar, okulların ihtiyaçları ve diğer yapılması lazım gelen işlerle ilgili malumat sunmaları bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Trablusgarp havalisinin Osmanlı son dönemi üzerine bizlere malumat sunan bir kısım resmî hatıralar ve seyahatname notları da çalışmamız açısından mühimdir. Bunlardan Cami Bey'in kaleme aldığı İstanbul'da 2009 yılında basımı yapılmış olan *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat* ve yine İstanbul'da 2011 yılında basılmış bulunan *Trablusgarp'tan Sahra-yı Kebîr'e Doğru* başlıklı eserleri ilk akla gelenlerdir. Ancak bu tarz eserlerde Trablusgarp Vilâyeti'nin eğitim tarihine yeterince yer verilmediği de dikkatlerden kaçmamaktadır.

Türkiye'de XX. yüzyıl boyunca Trablusgarp tarihi ve genel olarak da Kuzey Afrika tarihi üzerine birkaç hacimli çalışmaya da tesadüf olunuyor. Bunlardan Abdurrahman Çaycı'nın *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)* adlı kitabı (Ankara 1995), dönem itibarıyla araştırma konumuzu ilgilendirmesine rağmen burada daha çok siyasi rekabet ve karşılıklı mücadelelere yer ayrılmış olması, eserden istifademizi azaltmıştır. Yine Abdullah Özdağ'ın *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)* başlıklı 2020 tarihinde basılmış çalışmasında da Trablusgarp'ta Osmanlı eğitim faaliyetlerine kısaca yer verilmiştir.

Kuzey Afrika ve belli ölçüde Trablusgarp tarihi üzerine Türkiye'de değerli tarihçi Ahmet Kavas'ın çalışmaları mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Kavas'ın bölgedeki Senûsî yapılanması ve bunların bölgenin dinî, sosyal ve kültürel hayatındaki yerini ortaya koyması bakımlarından incelemeye değerdir ve bölgedeki tedrisat faaliyetleri açısından da sınırlı da olsa bilgi sunmaktadır.

Türkiye'de Trablusgarp Vilâyeti'nin Osmanlı son dönemini kapsayan eğitim tarihini G. Abdullah Ali el-Arabî adlı araştırmacı, *Trablusgarp (Libya)'da 1844-1943 Yılları Arasında Eğitim Sistemi* başlıklı Doktora teziyle müstakil bir şekilde ele almıştır (Karabük 2019). Bu çalışma, konumuzu doğrudan ilgilendirmekte olup, kendisinden istifade edilmiştir. Ancak adı geçen tezde ele alınmaş konular ve istifade edilmemiş çok sayıda arşiv vesikası bulunmaktadır. Bu bakımdan konu ile ilgili çalışmamız, söz konusu bu tezde karşılaşılan boşlukları tamamlar mahiyettedir.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'nde bulunduğu dönemle alakalı bölge tarihini yazan tarihçilerin bölgenin eğitim-öğretim hayatını ele alan müstakil çalışmalara girişmemesi, ya da konu üzerinde çok detaylı şekilde durmamaları, şahsımızı bu alanda araştırma yapmaya yöneltmiştir. Osmanlı Devleti'nin, Trablusgarp'ta modern bazı okullar açmak suretiyle izlediği eğitim politikası üzerine araştırma ve kaynak yetersizliği, Trablusgarp'ın diğer vilâyetlerle karşılaştırılmayacak şekilde bir ihmale maruz kalmasına neden olmuştur. Araştırmacılar, bunun sebebini tarihî kaynakların azlığına bağlamışlardır. Umarız bu çalışma bundan sonrası için taşların yerine konacağı / yerleştirileceği temel konumunda olacaktır. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'nde bulunduğu dönemle ilgili yönetim ve eğitim politikası üzerine tarihî hakikatleri bu çalışma ortaya çıkaracaktır.

Buna ek olarak burada şu tespitleri de yapmadan geçemeyeceğiz. Şöyle ki bugünkü Libya'da Arapça veya diğer dillerde kaleme alınmış bazı eserlerde, Osmanlı Devleti'nin bölgede bulunduğu dönemden bahsedilmiş olup, bu eserleri kaleme alanlar, Trablusgarp'ın Osmanlı idaresi altında bulunan diğer batı Fas vilâyetlerine nazaran eğitimden bir nebze daha fazla pay aldığı görüşündedirler. Bu görüş, bir ölçüde doğrudur, ancak teyide muhtaç yönleri vardır. Osmanlıların Trablusgarp Vilâyeti'nde bulunması kardeşçe bir bulunuş olup, bu duygu karşılıklı idi. Bir başka ifade ile büyük kardeşin küçük kardeşi idare etmesi gibi idi. Bu nedenle, Osmanlıların Trablusgarp Vilâyeti'nde askerî yatırımlar ve yığınakların dışında eğitim ve kültüre müteallık yatırımlar yapmaları da gayet tabii idi.

Araştırmamız sırasında Trablusgarp'ta bulunan tarihî belge ve kayıtlarla ilgili arşivlerdeki bazı Arapça ve Osmanlıca (eski Türkçe) belgeler ile Türkiye'de Osmanlı arşivinden ve diğer Türkiye kütüphanelerinde bulunan belgelerden ya da Osmanlı

Devleti'nin bölgede bulunduğu dönemle alakalı yönetim ve eğitim politikasını içeren muhtelif ta'lîmat (resmî evrak) ve mektuplardan yararlanılması yönünde gayret gösterilmiştir. Ancak bugünkü Libya Devleti sınırları içerisinde 2011 yılında başlayan ve özellikle 2014 senesinden bu yana şiddetini her geçen yıl daha da artıran iç savaş ve çatışmalar yüzünden, Libya arşivlerinden yeterince istifade edilememiştir. Buna ek olarak 2019 yılının Aralık ayında başlayıp 2020-2022 yılları arasında tüm dünyayı etkisi altına almış bulunan *Coronavirüs (Covid-19)* isimli salgın hastalık nedeniyle Türkiye-Libya arasındaki ulaşım bir hayli güçleşmiştir. Buna rağmen elde mevcut imkânlar ve Türkiye arşivlerinden temin edilen belgeler sayesinde araştırmamızın eksik kalan yönleri bir ölçüde tamamlanmıştır.

2. İLK ÇAĞLARDAN OSMANLI HÂKİMİYETİ SONUNA KADAR TRABLUSGARP VİLÂYETİ TARİHİ

Osmanlıların XVI. yüzyıl ortalarında Trablusgarp Vilâyeti'nde egemenlik kurmalarından evvel, söz konusu bu geniş coğrafyada eski çağlardan itibaren çok sayıda devlet ve bir takım düzensiz siyasi güçler egemenlik kurmuşlardır. Bu çağ yaklaşık iki bin yıllık bir dönemi kapsamakta olmakla birlikte, araştırmamızda elbette konu dışına çıkmamak babında, eski ve ortaçağlarda Trablusgarp'ın siyasi tarihi üzerine ayrıntılı bilgiye girmemeye özen gösterilmiştir. Asıl konumuz olan Osmanlı dönemi son asırlarının siyasi tarihine biraz daha yer verilerek, Osmanlı dönemi Trablusgarp Vilâyeti'nde eğitim faaliyetlerinin aydınlatılmasına daha fazla yer ayrılmıştır.

2.1 İlk Çağlardan İspanyol İşgali Dönemi'ne Kadar Trablusgarp Tarihi

2.1.1 Libya ve Trablus İsimleri Üzerine:

Bu günkü Libya'nın mühim bir parçasını ve aynı zamanda merkezini oluşturan Trablus, eskiçağlarda Kartacalıların M.Ö. IX. asırlardan itibaren en önemli kolonilerinden ve limanlarından birisi idi. Yunanlılar Libya havalisinde egemen olduktan sonra, bölgeye "Libya" adını vermişlerdir. Bu ifade ile Mısır'ın doğusunda kalan bölgeyi kastetmişlerdir. Diğer bir tabirle Libya ile Mısır arasında kalan bölgede yaşayan halklara işaret etmişlerdir.[6]

Roma İmpararatorluğu'nun Libya egemenliği döneminde "Libya" kelimesi coğrafi bir sınırlama getirmeksizin Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını ifade etmek için kullanılmıştır. 1535'li yıllardan itibaren ise Libya adı, Kuzey Afrika'dan Sudan'a kadar uzanan iç beldeler için tercih edilen bir ad olmuştur. Aynı zamanda bu isim, belirli bir coğrafi bölgeyi belirtmek üzere Trablusgarp ve Berka için ancak çok sonraki yıllarda yani 1911 tarihi civarında kullanılmaya başlamıştır. Şu şekilde ifade etmek

[6] Muhammed bin Halil Galbun. **Tarihu Trablusgarp (Trablusgarp Tarihi), el-Müsemma et-Tizkâr fimen meleke Trablus ve mâ kâne bihâ mine-l Ahbâr.** Tahkîk Tâhir ez-Zâvî, Neşr. Dâru's-Selefiyye, Kahire, Mısır, 1349h s.23 vd.

gerekirse, XX. yüzyılda coğrafi açıdan günümüz Libya topraklarının geneline bu ad (Libya) teşmil olunmuştur.[7]

İslam tarihçileri ise "Libya" terimini nadiren kullanmışlardır. Onların görüşüne göre Afrika, o dönemde *Mağrib* diye bilinen ve *Mağrib-i Aksâ* (Uzak Mağrip; şimdiki Fas dolayları), *Mağrib-i Evsât* (Orta Mağrip; günümüzdeki Cezayir) ve *Mağrib-i Ednâ* (Yakın Mağrip; günümüzdeki Tunus ve Libya) diye üç ana bölgeye ayrılmıştır. Günümüz Libya'sının güneyinde ise Fizân ili ve geniş vahalar bulunur.[8]

Müslüman Araplar, Libya bölgesini fethettikten sonra bu havalinin özellikle kuzeyine yani Akdeniz'e paralel uzanan kısımlarına "Trablus" adını vermişlerdir. Bu isimlendirme zamanla sadece bahsi geçen Trablus şehriyle sınırlı kalmış ve ona komşu bölgeleri kapsamamıştır.

Osmanlıların Trablusgarp Vilâyeti'nde bulunduğu ve 1551'den itibaren Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu dönemde ise *Trablus* kelimesi, Berka ve Fizân bölgeleri de dâhil olmak üzere hâkimiyetlerine aldıkları bütün bölge için kullanılmıştır. Bölgeye Osmanlılar tarafından *Trablusgarp* (Batı Trablus) ifadesinin kullanılma sebebi ise bu bölgeyi Lübnan'da bulunan Trablus şehir adından ayırmak içindir. Bu durum o dönemdeki idari yazışmalarda kullanılan isimlendirmeyi etkilemiştir.[9]

2.1.2 Eskiçağda Trablusgarp

Eskiçağlarda Trablusgarp topraklarında yaşayan halklarla ilgili olarak kısaca bilgi vermek gerekirse, sözü edilen topraklarda bedevi topluluklar ve çobanlar, geniş bir sahayı hayvancılık amaçlı kullanmışlar ve sık sık yer değiştirmişlerdir. Bu topluluklar zamanla Trablusgarp'ın yerli halkını oluşturmuşlardır. Bedevi göçerler, deniz üzerinden Fenikelilerin sahillere getirmiş olduğu medeni bazı değerleri almışlar, yani Fenike medeniyetinden etkilenmişlerdir. Bahsi geçen bu çoban kavimler ziraat ve ticareti de tedrici olarak kendilerine meslek edinmişler, hatta sonraki zaman dişlimlerinde yerleşik hayata da geçmişlerdir. Bunlar farklı lehçeleri kullanıyorlardı ki bu lehçelerden bir kısmı günümüze kadar ulaşmış; böylece Gadamis, Sûkine, Cebel-i

[7] Marmol Kriphal, **Afrika, III,** el-Cemeyyetu'l-Mağribiyye li't-telif ve tercüme ve'n-nakl. Muhammed Haci vd., 1408-1409 (1988-1989), s.234-235; Ettora Rossi, **Libya münzü Fethi'l-Arabî hattâ seneti 1911,** Tercüme ve takdim. Halife Muhammed et-Tillîsî, Dâru's-Sakafe, Beyrut, Lübnan, 1974, s.23.

[8] Rossi, *a.g.e.*, s.24.

[9] Rossi, *a.g.e.*, s.24.

Garbî, Zâviye, Cerbe ve Orta Cezayir gibi Trablusgarp'ın bazı şehirlerinde hâlâ kullanılmakta olan Berberîce doğmuştur.

Trablusgarp geneli ve özellikle de ülkenin kuzeyindeki Trablusgarp havalisinde Kartacalıların M.Ö. X. ve IX. asırlarda gerçekleştirdikleri genişleme politikası neticesinde, büyük ticari öneme sahip merkezleri ele geçirmeleri mümkün olmuştur. Kartacalılar, Trablusgarp'ta bazı şehirlerin (Sıburata, Oya, Libde vb.) kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Kartacalıların bu şehirlerde kurdukları kolonilerin dış dünya ile ticareti, Kartacaların kontrol ve denetiminde gerçekleşmekteydi. Merkezden uzakta iç bölgelerde yaşayan kabileler ise, Kartaca hükümetinden bağımsız olarak hayatlarını devam ettirmekteydiler. Aralarındaki bağ, sadece yapılan anlaşma ve sözleşmelerden ibaretti. Trablusgarp tarihinde Kartacalılardan sonra en önemli medenî yapı hiç şüphesiz Fenikeliler olmuştur. Onlar bölgeye M.Ö. VII. yüzyılda gelmişler ve kısa sürede bölgeyi ele geçirip kontrol etmeye başlamışlardır. Fenikelilerden kalma ticaret kolonileri, bölge coğrafyasının kaderinde bir ölçüde belirleyici olmuş ve söz konusu topraklar, Akdeniz dünyası ile bütünleşme imkânı bulmuştur. Ayrıca Fenike alfabesinin ve Fenike dil hususiyetlerinin de Trablusgarp'a girişi sağlanmıştır.[10]

M.S. II. yüzyılda Romalılar, Trablusgarp'a ayak basmışlar ve bölgeye girdiklerinde önem verdikleri ilk iş, sahil yolunun güvenliğini sağlamak olmuştur. Bu amaçla özellikle yüksek alanlarda ve yol kavşaklarında belirli aralıklarla birbirine yakın kontrol noktaları oluşturmuşlardır. Bu noktalarda tesis edilmiş olan Roma yapılarından günümüze ulaşanlar olmuştur. Müslüman Arap fatihleri de genelde aynı noktalarda kontrol noktaları kurmuşlardır. M.S. II-III. asırlarda kurulan Lübde şehrinde dış surlar inşa edilmiş ve bunlara Trablus sınırları adı verilmiştir. Ancak Romalılar döneminde bütün şehrin çevresi surlarla çevrilebilmiş değildi. Zira deniz tarafı açık olup surlarla kapatılmamıştı. Sonuçta bu işlemlerle Trablus (Trabrusgarp) bölgesinin siyasi ve kültürel temelleri atılmıştır. Aynı dönemlerde Romalılar, sınır boyunca askerî birlikler ve kontrol noktaları ile küçük güvenlik birlikleri bulundurmuşlardır. Lübde şehri ve sınır hattı, Romalılar döneminde çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Burada

[10] Abdülhafiz Fazîl el-Meyyâr. **el-Hadâratu'l-Finikiyye fi Libya**, Merkez Cihad Libiyyin li'd-dirâseti't-Târihiyye, Trablus, Libya, 2001, s.13,54,60.

Romalıların limanı ve iskeleler mevcuttu. Romalılar zamanında zeytin, buğday ve arpa mahsullerinden elde edilen gelir o çağlardaki Trablusgarp'ın gelişmesini sağlamıştır.[11]

Romalıların egemenliği M.S. V. asırda sarsılmıştır. Nitekim Avrupa'daki Kavimler Göçü'nün bir sonucu olarak Afrika'ya ayak basan Vandalların, Trablusgarp şehrine girişleri ile onlar için Kuzey Afrika topraklarının istilasının da önü açılmıştır (429-455). Vandalların Siburata, Trablus ve Lübde kentlerini işgallerinin ardından buraya ekonomik ve stratejik olarak bel bağlamadıkları görülmektedir. Ayrıca Vandalların bu bölgeyi savunma adına bir şey yapmadıkları da anlaşılmaktadır. Hatta onlar, Lübde ve Siburata kentlerinin surlarını yıkmışlardır. Vandalların liderinin 477 yılında ölmesinin ardından onların korsanlık ve yağmalama faaliyetleri de duraklamıştır. Buna paralel olarak bölgede yerli Berberî kabilelerinin yağmalama ve talan faaliyetleri başlamıştır.[12]

Vandal egemenliğinin sarsılmaya başladığı yıllarda Trablusgarp topraklarında Bizans (Doğu Roma) ilerleyişi başlamıştır. İmparator Justinianus (527-565)'un hedefi, Kuzey Afrika bölgesine hâkim olmaktı. İmparator, dönemin büyük komutanlarından Belisarius'un komutası altında büyük bir donanma göndererek bölge havalisini Bizans sınırlarına katmış ve vandallara ağır bir darbe indirmiştir. Bölgedeki yerli Berberî kabileleri ise vergiye bağlanmıştır. Bizans yönetimi sırasında Trablus ile Siburata çevrelerinde yeni inşa faaliyetlerine ağırlık verilmiş, kiliseler inşa edilmiş, hamamlar yapılmış ve şehir surları genişletilmiştir.

2.1.3 İslâm Devletleri Döneminde Trablusgarp

İslâm peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s.), 632 senesinde yani hicretin 11. yılında Medine-i Münevvere şehrinde vefat ettiğinde, sınırları Hicaz ve çevresini içine alan küçük ama kökleri sağlam bir devlet bırakmıştır. Bu devlet Dört Halife Dönemi (632-661)'nde hızla güç kazanmış ve sınırları Asya'dan başka Afrika'nın kuzey hattı boyunca da genişlemiştir. Bu çerçevede Afrika'nın giriş kapısı mesabesinde bulunan Mısır'ın fethi de gerçekleşmiştir. Daha sonra bu fetihler devam ederek Berka ve Trablusgarp'a doğru devam etmiştir. Kuzey Afrika'da Mısır'dan sonra batı

[11] Matingili. **Mıntıkatü Trablus fi ahdi Romani.** Tercüme. Muhammed el-Cerrarî ve Muhammed Abdülhâdi Haydar, Neşr. el-Merkezü'l-Vatanî li'l-Mahfûzât ve'd-Dirâseti't-Târihiyye, Trablus el-Cemahiriyye el-Arabiyye el-Libiyye eş-Şâbiyye el-İştirâkiyyeti'l-Uzmâ, 2009, s.37,71-74 vd.

[12] Mustafa Kemal Abdülalim. **Dirâset fi Târihi Libya el-Kadîm**, Menşûrât el-Câmia el-Libiyye, Trablus, Libya, 1966, s.59 vd.

istikametinde Berka şehrinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi hicrî 21. (641 / 642) yılında gerçekleşmiştir. Amr bin As, Trablusgarp'ı aldıktan sonra Siburata şehri üzerine akın düzenlemiştir. Amr bin As, bölgedeki zaferlerinden sonra topladığı ganimetlerle Mısır'a dönmüştür. Trablusgarp'ın fethedilmesinden sonra şehrin halkı, iç ve sahil bölgesinin asıl yerlileri olan Berberîlerden oluşmaya başlamıştır. Kartacalılar ve diğerlerinden çok az bir grup hariç kimse kalmamıştır. Yahudiler ise azınlıkta kalmışlardır. İslâm fethi sonrası Trablusgarp havalisinde Berberîlerin iskânı ve yayılmaları ile bunların kolları hakkında kaynaklar ayrıntılı bilgiler nakletmişlerdir. İbni Abdülhakem bu tarihçilerden biridir. Bu müellif, Berberîlerin Zenete, Mukile, Livâte, Nefûse ve Hevvâra gibi kabilelerinin Trablusgarp havalisindeki yayılma alanlarına işaret etmiştir. Buna göre, adı geçen kabilelerden bazıları zamanla Mağrib'e kadar yayılmışlardır. İçlerinden bir kısım nüfus ise yerleşik hayata geçmiştir.[13]

Emevi Devleti zamanında hicrî 50. yıl (671 / 672) ve sonrasında Ukbe bin Nafi öncülüğünde İslâm fetih hareketleri Trablusgarp ve batısında devam etmiştir. Bundan sonraki diğer fetihler buradan hareketle yürütülmüş ve fethe iştirak edenler buralara yerleşmeye başlamıştır.[14] Emevi Devleti sona erdikten sonra, Trablusgarp, Abbasi Halifeliğine tabi olmuştur. Abbasi Devleti'nin güçlenip siyasi olarak genişlemesi ile beraber Ağlebiler ve Fatimiler gibi uzak bölgelerde bulunan emirliklerde idari olarak bağımsızlık eğilimi ortaya çıkmaya başlamıştır. IX. asır ikinci yarısından itibaren Kuzey Afrika'da Mısır merkezli Tolunoğulları Devleti zamanında Türkler bugünkü Libya topraklarına ayak basmışlardır. Nitekim devletin kurucusu Abbasi Türk kumandanı Tolunoğlu Ahmed ve onun oğlu Abbas zamanında Türk birlikleri Barka bölgesinin batısına doğru ilerleme göstermişlerdir. Ancak 879 tarihinde Abbas, Lebtis şehrini ele geçirerek ilerlemesini sürdürmesine rağmen Trablusgarp civarında Ağlebilerle yapılan savaşı kaybederek bölgeyi boşaltmak zorunda kalmıştır.

Abbasiler döneminde Trablusgarp havalisine Benî Hilal ve Benî Selîm kabilelerinin göçleri vuku bulmuştur. Bu göçler Araplardan çok kuvvetli ve büyük unsurları Mağrib'e çekmiştir. Bu göçler bölgedeki yerleşik kabile ve dil yapısını düzenleme ve değiştirmede çok etkili olmuştur. Göç eden bu unsurlar, bölgede yerleşik Berberî

---

[13] Özdağ, **Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)**, TTK Basımevi, Ankara, 2020, s.14-15; Abdüllatif Muhammed el-Bergûsi, **et-Tarih el-Libi el-Kadim münzü akdemi'l-Usûr hattâ Fethi'l-İslâmî**, Menşurati'l-Camia Libiyye, Dâr Sâdır, Beyrut, Lübnan, 1971, s.125-135.

[14] Kuzey Afrika'da Abbasî Devleti zamanı fetihlerine kadar özet bilgi için bkz. Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.17, S.2, 2008, s.159-173.

kabilelerin ağırlığını sarsmış ve bölgenin siyasi yapısını etkilemiştir. Öyle ki bu göç dalgası XI. yüzyılda Trablusgarp'ta yaşayan Berberîlere galip gelmiştir. İbni Haldun'a göre Araplar İslâm'dan önce kesinlikle Mağrib'e yerleşmemişlerdi. Fetih hareketleriyle beraber VII. yüzyılda bölgeye gelen Araplar, Berberîlere karşı çok mücadele vermişler ve ardından da bu beldelerde İslâm dini kök salmıştır. Buralara yerleşen Araplar sadece şehirleri idare ve himaye ile yetinmişler ve kırsal kesimlerle iç bölgelere daha az iltifat etmişlerdir. XI. yüzyıl ortalarında Araplar Mağrib'e girmişler ve buraya yerleşerek diğer kabilelerle birlikte bölgede yayılmaya başlamışlardır.[15]

Muvahhidlerin bölgeyi istilası zamanında Trablusgarp'ta ve Kuzey Afrika'da gerçek bir ilerleme kaydedilmiş ve Avrupa ile ticaret gelişmiştir. Bazı korsan hadiseleri vuku bulmuş ise de antlaşmalar gereği ticaret koruma altına alınmıştır. Dinî açıdan ise Muvahhidler Kuzey Afrika'da büyük bir etki bırakmışlar, bu nedenle dinî eğitim yayılmış ve Mâlikî mezhebi bölgeyi etkisi altına almıştır. Dolayısıyla Trablusgarp havalisinde Mâlikî mezhebinin dinî etkisi, aynı zamanda halkın eğitimini de etkileyecektir. Trablusgarp'ta yaşayan İbaziler, Muvahhidlerin mezhep ve ilkelerini, dinî yönelişleri ile beraber kabul ederek onların idare ve hükümranlıklarını benimsemişlerdir. Dinî ve geleneksel eğitim metotlarından da etkilenme durumları söz konusu olmuştur.

XI-XII. yüzyıllarda Trablusgarp havalisine İdrisîler, Fâtımîler, Benî Hazrun Berberîleri belli sürelerle egemen olmuşlar, ancak bölgeye istikrar getirmeyi başaramamışlardır. Bu dönem, olaylar sahnesine XII. yüzyıl ikinci yarısında Mısır'a hâkim olan ve Selçuklu Devleti'nin devamı hüviyeti taşıyan Eyyûbîler zamanına kadar devam etmiştir. Eyyûbîler[16] zamanında Selahaddin Eyyûbî'nin yeğeni Takıyyüddin Ömer ve onun yanında yetişmiş bulunan Türk komutanlarından Bahâeddin Karakuş,[17] Mısır'dan Trablusgarp'a kadar fetih hareketlerine girişmişlerdir. Şöyle ki Karakuş, Takıyyüddin'in maiyetinde olarak 1172-1186 yılları dâhilinde Kuzey Afrika'da Türk fetih hareketlerine katılmış ve Trablusgarp havalisini de içine alan bazı mıntıkaları

[15] Abdürrahman ibn Haldun, **el-İbar ve Divan el-Mübteda ve'l-Haber fi eyyâm el-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahüm min Zevi's-Sultan el-Ekber,** C.6, Dâr el-Kitab el-Lübnani, Beyrut, Lübnan, 1983, s.109 vd.
[16] Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", **TDV. İA,** C.12 (1995), s.20-31.
[17] Bahattin Kök, "Bahâeddin Karakuş", **TDV. İA,** C.24 (2001), s.441.

fethetmiştir. Takıyyüddin'in Türk kumandanlarından Bozaba (Boz Aba) da bu sırada bahsi geçen seferlerde yer almıştır.

Eyyûbîler dönemi bir diğer Türk kumandanı olan Şerefeddin Karakuş'un da Trablusgarp tarihinde özel bir yeri bulunmaktadır. Karakuş, Muvahhidlerin elindeki bölgeye sefer amacıyla İskenderiye'den ayrılarak 1174-1175 tarihnde batıya ilerlemiş ve Senteriye ile Evcile ve Zâle'yi fethetmiştir. Fizan'da bulunan ve merkezi Zevîle olan Benî Hattâb (Hevvârîler) hânedanını kendine bağladıktan sonra Trablus'a yönelmiştir. Bölgedeki çoğu Arap kabilelerinin de desteğiyle Trablus'u kolaylıkla ele geçirmiş, 1175'te Evcile'yi de fethetmiştir. Karakuş yine bu tarihte bölgeye bir sefer daha tertip ederek Fizan'ı ele geçirmiş, Zevîle'deki Benî Hattâb hânedanı yönetimini sonlandırmıştır. 1177-1178 yılında Eyyûbîlerden Takıyyüddin'e bağlı Türk (Oğuz) emîri Kara Tekin oğlu Nâsırüddin İbrâhim es-Silâhdâr, beraberindeki askerlerle Trablusgarp'a gitmiş, daha sonra Karakuş ve Nâsırüddin, Gadâmis ve Rehvân ile Bilâdü's-Sûdan'ı almıştır. Karakuş, 1180 yılı başlarında batı bölgesinde Demmûr'u ve ardından Kaletü'l-ataş'ı zaptettiler. Muvahhidler'i yenip onları vergiye bağladılar. 1184 tarihinde İfrîkıye havalisindeki Tunus bölgesinin büyük bir kısmına emenen oldu (1185). Karakuş, Oğuzlar'dan oluşan bir askerî birliğin başında Tunus ve Mehdiye hariç İfrîkıye havalisini ele geçirmiş oldu. Muvahidîlere karşı arka arkaya zaferler kazandı (1187). Ancak çok geçmeden egemenliğini zora soktu ve bazı yerleri Muvahhidlere kaptırdı. 1212 yılında ise Fizan'da bölge kabile mensupları tarafından hayatına son verildi. Bundan sonra zikri geçen bölgede Karakuş'un oğullarından biri Oğuzlar'ın kumandanlığına getirildi. Karakuş ve arkadaşlarının Kuzey Afrika'ya yaptıkları seferler sonucunda bölgede Türkler yeni güç olarak yükseldiler. Karakuş'tan sonra Oğuzlar Muvahhidler ordusunun önemli bir kısmını oluşturdular. Kuzey Afrika'daki bu Oğuzların bir bölümü Trablusgarp havalisini yurt tutarak, anılan bu bölgenin tarihinde derin izler bıraktılar. Yefrin'de Gazâz (Oğuzlar) adıyla bilinen bir kabilenin mevcudiyeti bölgedeki Oğuz varlığına işaret sayılmıştır. Bunlar Karakuş ve beraberindeki Oğuzlardan kalan bir hatıra sayılabilir. Karakuş'tan sonra Afrika'ya Mısır bölgesinden başka emir ve kumandanlar da gelmiştir. Bunlar Türkistan'dan

İslâm ülkelerine gelmiş ve Eyyûbî Devleti hizmetine girmiş Oğuz adıyla tanınan Türklerdir.[18]

XIII. yüzyıl sonlarına doğru Sahafiler, kendileri için stratejik önem arz eden Trablusgarp'ı ele geçirmişler, Trablusgarp'ı 1323 senesine kadar idare etmişlerdir. Onları, İspanyollar 1510 senesinde Trablusgarp'a gelip ele geçirinceye kadar egemenlikleri devam edecek olan Benî Sâbit kabilesi takip etmiştir.[19] Bu dönemde XIV. yüzyıl başları seyyahı Ebû Muhammed Abdullah et-Ticânî, 1306-1308 yıllarında gerçekleştirdiği ve "Rıhletu't-Ticânî" [20] olarak bilinen seyahatleri esnasında Trablusgarp'a yaptığı ziyaretinden de bahsetmiş ve şehrin güzelliğini övmüştür.[21]

2.2 İspanya'nın Trablusgarp'ı İşgali ve Yirmi Yıllık Egemenlik Dönemi

Trablusgarp'ta Sahafilerin zayıflamasıyla Avrupa'dan Afrika sahillerine inen İspanyollar, Trablusgarp'a göz diktiler. Esasen İspanyollar daha 1453 yılında Osmanlı Devleti'nin Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'na son vermesi ve akabinde Avrupa'yı hem karadan ve hem de denizden tazyiki artırması üzerine, dengeyi sağlamak ve Memlûkler ile Osmanlıların yıllardır devam eden liderliğiyle gerçekleşen İslâmî genişlemeye karşı koymak için yeni hazırlıklara girişmişlerdi. Bu bağlamda İspanyollar 1492'de *Direniş ve Hristiyan Toparlanma Hareketleri* adı altında harekete geçip İber Yarımadası'ndan tüm Müslümanları sürmüşler ve bu başarının meyvelerini toplamaya başlamışlardı. Katolik kral Ferdinand de Argona ve Kraliçe Isabella de Castilla, tüm Müslümanları İber Yarımadası'ndan tahliye ettirmiştir. Bu süreç Kuzey Afrika kıyılarını işgal etmeyle neticelendi. Esasen siyasi, ekonomik ve dinî nedenlerle, İspanyollar tarafından Kuzey Afrika'nın işgali zaruri görülüyordu. O dönemde Trablusgarp limanına bazı Hristiyan gemileri ulaşmış ve tüccarlar mal almak için karaya çıkmışlardır. Trablus şehrinin savunma mekanizmalarının zayıf olduğunu farkederek şehri kolayca ele geçirme imkânının olduğunu görmüşlerdir. Ülkelerine

---

[18] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** 1301 / 1884, Sene: 10, s.121-23; Ali Öngül, "Şerefeddin Karakuş" **DİA,** C.24 (2001), s.442-443; Ramazan Şeşen, "Salahaddin Eyyûbî Devrinde Libya'da Türkler ve Karakuş Meselesi", **Tarih Dergisi**, Sayı: 33 (1982), s.169-198.

[19] Muhammed Mustafa Bâzâma, **Libya fi ışrine sene min Hükmi'l-İsbân (1510-1530)**, Mektebetü'l-Fircani, Trablus, Libya, 1965, s.22-23.

[20] Ebû Muhammed Abdullah bin Muhammed bin Ahmed et-Ticânî, **Rihletu't-Ticânî**, Tahkîk. Hasan Hüsni Abdülvehhab, Nşr. el-Arabiyye, Libya- Tunus, 1981, s.237-238.

[21] Bâzâma. **Libya fi ışrine sene min Hükmi'l-İsbân (1510-1530)**, s.22-23.

döndüklerinde bu durumu krallarına iletmişler ve o da Trablus'un işgali için hemen bir donanma göndermiştir.[22]

İlk İspanyol fırkası, 1505 Eylül ayında Merse'l-Kebîr'i, 1509 yılında Vahran'ı ve 1510 yılında ise Bicâye ilini işgal etti ve burada Tunus kralı ile bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma uyarınca Katolik krala bağlılığını ilan etti. Kont Bedro ise aynı yıl sekiz bin askerden oluşan bir gücün başında Trablusgarp'a gerçekleşecek olan saldırıya iştirak etmek için Napoli ve Sicilya'dan gelecek gemileri beklemek üzere Favignan şehrine hareket etti. Bu güce Trablusgarp'ı ve Kuzey Afrika sahillerini iyi tanımaları nedeniyle kılavuz olarak bazı Maltalılar da katıldılar. İspanyollar ateşli silahlar ve toplar yardımıyla hızlıca şehir surlarını ele geçirdiler ve kuleyi düşürdüler. Müslüman halktan çok sayıda şehit verildi. Kuşkusuz şehir o dönemde, müreffeh ve zengin bir hayat yaşıyordu. Trablusgarp'ın zenginliğinin şöhreti Avrupa'da olağanüstü bir şekilde yayılmıştır. Bu seferlere katılan Batistino de Tonsis, Trablusgarp kentinin kalesi, surları, hendekleri ve limanının büyüklüğü ile şehir halkının mevcudu gibi konularda ayrıntılı bilgiler nakletmiştir. Trablusgarp o dönemde mühim bir ticaret şehri idi ve buraya Arap, Kuzey Afrika, Türk, Cenova, Sicilya ve Malta tüccarları sürekli gelirlerdi. İspanyollar, tekne ve yelkenlilerle limanı işgal ederek, şehrin İspanyollar tarafından işgal edildiğinden haberi olmayan tüccarın malları ile İskenderiye'den ve doğudan gelerek limanda demir atan birçok gemiye ise el koymuşlardır.[23]

İspanyollar, aldıkları bir kısım esirleri Massena adasına götürmüşlerdir. İtalyan konsolu (Konsolu'l-Bundukiyye), 3 Eylül 1510 tarihinde, hükümetine gönderdiği bilgi mektubunda; Trablus'tan 1400 esirin ulaştığını ve bu esirlerin pazarlarda köle olarak açık artırma yoluyla üç ile beş dükaya satıldığını ve bunların dışında başka esirlerin de ulaşmasını beklediklerini yazmıştır.[24] Görüldüğü üzere o dönemdeki Trablusgarp yönetimini elinde tutan Şeyh Abdullah idaresi, şehri koruma ve askerî bir güç oluşturma konusunda yatırım yapamamıştır. Trablusgarp halkının 1511 yılında şehri geri almaya çalışması da sonuç vermemiştir.[25]

---

[22] Rossi, **Trablusgarp tahte hükmi'l-İsbanya ve fürsan-ı Malta,** Tercüme. Khalifa Muhammed et-Teliysi, Dâru's-Sekafe el-Libiyye, Beyrut, Lübnan, 1969, s.16-21.

[23] Rossi. **Libya mundu el-Feth el-Arabi hattâ senetu 1911**, s.141-143.

[24] Bâzâma, **Libya fi ışrine sene min Hükmi'l-İsbân (1510-1530)**, s.61.

[25] Hüseyin el-Vortilani, **er-Rihletu'l-Vertilaniyye ve Nüzhetü'l-Enzar fi Fadli İlmi't-Tarih ve'l-Ahbâr**, Takdim. Mahfouz Bou Karaa ve Ammar Basta, C.1, Dâru'l-Ma'rifa, Cezayir, 2011, s.273.

Trablusgarp, Sicilya Krallığı'na katılarak doğrudan Sicilya'da ikamet eden valiye bağlandı. Hristiyan âlemi için büyük bir başarı ve mutlu bir hadise olarak Trablusgarp'ı işgal etmekle övünen İspanyollar, kendi menfaatleri için o bölgedeki ticareti tekellerine alma adına çabalarını sürdürdüler. Merkezî hazineyi desteklemek amacıyla gümrükte kararlı bir sistemi hayata geçirdiler. Trablusgarp pazarına, özellikle Berka dağlarından çok sayıda köle gelmekteydi. Gümrük idaresi, Berka ve diğer yerlerden getirilen bu köleler için siyah beyaz ayırımı yapmadan kişi başına yirmi teri ödenmesine karar vermiştir.[26]

İspanyol yönetimi zamanında Trablusgarp limanına gelen gemilerin sayısı azaldı ve neticesinde Trablus'ta ticari hayat çok hızlı bir şekilde çöküşe geçti. Ayrıca ülkenin genel durumu ve şehrin dış dünya ile ilişkisinin kesilerek izole edilmesi de bunda etkili oldu. Zira isyancılar, örgütlü herhangi bir ticari hareketin şehrin surlarından içeri geçmesine izin vermiyorlar ve şehrin iç kesimlerinin sahil bölgelerle iletişimini engelliyorlardı. Bunun yanında İspanya'nın kontrolünden uzak bulunan Trablus sahillerinde dağınık halde bulunan diğer küçük limanlarda ise ticari hayat canlanmaya başlamıştır. Katolik Ferdinand'ın 1516 ve Kardinal Kaminis'in 1517'de vefatı sonucunda İspanya, Kuzey Afrika'yı ihmal etmiştir. Bu hadiseler yaşanırken Osmanlı donanmalarının gücü, Kuzey Afrika sahillerinde artmaya başlamıştır.[27] Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), 1522 yılında, şövalyelerin savundukları Rodos adasını altı ay devam eden bir kuşatmanın ardından fethetti. Şövalyeler, Rodos adasını geri almayı veya Haçlı faaliyetlerini başlatabilecekleri Akdeniz'deki herhangi bir adaya yerleşmeyi istiyorlardı. 1527'de İtalya ve Roma arasında savaş çıkmış ve sonunda İspanya kralı Trablusgarp'ı, Castelfranco Bologne'de bulunan Aziz John Şövalyeleri'ne bıraktığını gösteren kararnameyi 24 Mart 1530'da imzalamıştır. Bu sırada, önce Nis daha sonra da Sirakoza şehrine geçen Şovalyelik temsilcileri 1530 Haziranında Malta adasını ele geçirerek Trablusgarp'a yöneldiler. Burasını da şehrin valisi olan Franchisco Velasquez'den teslim aldılar. Bu olayın hemen ardından, Gaspare de Sanguessa komutasında yardım ve asker taşıyan iki gemi şehre ulaştı. Bu şahıs Şovalyelerin Trablusgarp'a gönderdiği ilk yöneticidir.

[26] Ettori Rossi. **Libya mundu el-Feth el-Arabi hattâ senetu 1911**, s.151-153.
[27] Rossi, **Libya mundu el-Feth el-Arabi hattâ senetu 1911**, s.153-155.

Görüldüğü üzere İspanyollar, Trablusgarp şehri ve genel manada bu havalide ancak 20 yıl kadar tutunabilmişlerdir. İspanyolların elbette ki Akdeniz havzasında bazı politik düşünceleri bulunmakta idi. İspanya'nın itici gücü; Cebelitarık Boğazı'ndan Süveyş Kanalı'na kadar uzanan sahillere sahip Akdeniz'de tek başına egemenlik sağlama ve bütün devletlere üstün gelme hayalleri olmuştur. Cezayir, Tunus, Trablusgarp gibi Kuzey Afrika sahillerine doğru genişlemesinde ve buralarda lider güç olmak istemesindeki diğer itici güç ise dinî nedenlerdir. Fakat bütün bunlara rağmen hiçbir başarı elde edememişlerdir. Zira Avrupa'nın problemleri, güç dengeleri ve yeni dünyanın keşfi, kalıcı olarak buraların kontrollerinden çıkmasına neden olmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere İspanya ve yöneticilerinin iç bölgelere girmeden Kuzey Afrika sahillerinde koloniler oluşturmak istemelerinin dışında planlı hiçbir programı olmamıştır. Denilebilir ki İspanya'nın Trablusgarp işgali, kalenin inşaatı ve restoresi ile sınırlı kalmıştır. Trablusgarp'ın iç kesimlerine ise, Trablusgarp'a yakın sahil köylerine düzenledikleri kısa süreli gidişler hariç hiç ayak basmamışlardır.[28]

2.3 St. Jean Şövalyeleri'nin Trablusgarp Hâkimiyeti (1530-1551)

Malta Şovalyeleri 1530 yılında Trablusgarp havalisinin idaresini İspanyollardan teslim aldılar. Önemli bir kalenin yükünü taşımak, kara ve denizden sürekli tehdit almak, yeni merkezleri olan Malta'da henüz sistemini oturtamamış bir gücün endişe verici koşulları ve şövalyelerin kendi aralarındaki iç bölünmelerle birlikte ilerleme ve kalkınma sağlamaya çalışmak Trablus'taki idare merkezini daha dikkatli davranmaya sevk etti. Bu nedenle de yönetici koltuğuna genellikle onur ve cesaret sahibi insanlar getirildi. Bu görevi iki kez, cesur bir deniz komutanı olan vali Far Aurelio Bottigella yaptı. Ayrıca Gioranni La Valette, 1546-1549 yılları arasında üç yıl valilik görevini çok sıkı tuttu. Kalede sürekli 50 kişilik bir şövalye takımı ile beraber 200 asker de bulunurdu. Trablus valisinin otoritesi, kentin dışına çıkmayacak şekilde şehrin içi ile sınırlandırılmıştı ki, bu durum İspanya döneminde de bu şekildeydi. Janzur ve Mâyâ gibi batı sahillerinde kalan bazı köyler, işgalin ilk yıllarında düzensiz vergi ödüyorlardı. Trablus'un 12 km doğusunda bulunan Tâcûrâ şehri, Trablusgarp'ı tekrar geri almak isteyen Arap ve Osmanlı mücahitlerine karşı koymaya ağırlık vermiştir. Bu saldırılar, şövalyelerden oluşan güvenlik güçlerini taciz edip huzursuzluklarına neden

[28] Rossi, **Trablusgarp tahte hükmi'l-İsbanya ve fürsan-ı Malta,** s.16 vd.

oluyordu. Bu sırada, Barbaros Hayreddin Paşa, Cezayir'i eline geçirmişti ve gücü tüm Osmanlı filolarının komutanı olana kadar büyüdü. Büyük cesaretle Venedik ve İmparatorluk filosuna karşı koyarak İtalyan ve İspanyol kıyılarına arka arkaya saldırılar düzenliyordu. Tâcûrâ kralı lakabını taşıyan Hayreddin adındaki yardımcısı da ona silah ve asker desteği sağlıyordu. Gemilerini bağladığı küçük sığınağını korumak için burada bir kule inşa etti ve Tâcûrâ şehrini kendisi için müstahkem bir kaleye dönüştürdü. O dönemde şehrin valisi Vera George Shaking, Malta adasından yardım elde ederek 1536'nın yazında Botilca'nın komutasında saldırarak Tâcûrâ'nın reisi Hayreddin'i öldürdü. Ona ait birlikler, Mabeynci Murad Ağa ortaya çıkıp komutayı ele alıncaya kadar Tâcûrâ'da lidersiz kaldılar. İspanya'nın Trablusgarp'ı 1510'da işgalinden sonra Tâcûrâ'dan bir heyet Osmanlı sultanından yardım istemek için 1529 / 1530 yılında deniz yoluyla İstanbul'a gittiler. Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman ise kendilerini kabul ederek isteklerini dinledi. Sultan, Trablus'a yerleşen Murad Ağa'yı Gıryân halkının reisi olarak heyetle birlikte 1545 / 1546 yılında bölgeye gönderdi.[29]

İspanyollar tarafından korunan Tunus sultanı ile Sicilya valisi arasında Trablusgarp'ın genel durumu ve o dönemdeki diğer yerleşkeler hakkındaki yazışmalarda dönemin siyasi işbirlikleri ve karşılıklı mücadelelerin seyri ile ilgili malumat geçmektedir. Şöyle ki Sicilya valisi, Cerbe ve Tâcûrâ'nın kurtarılması için sultana tavsiyede bulunuyordu. Onun verdiği bilgiye bakılırsa "göze batan diken, ayağa batan dikenden daha çok ağrıtır"dı ve bunun yanında Kuzey Afrika sahillerine Türk gemileri ulaşmış ve askerlerinden bir kısmını Tâcûrâ'da bırakmış, geri kalanlarını da Mehdiye şehrine bırakmak için hareket etmişti. Öyle görünüyor ki Türkler, tüm Kuzey Afrika sahillerini elde etmek için sağlam bir planı uygulamaya koymuşlardı.

Fernando de Bracomante döneminde 1545 senesinde bölgede yerel bazı çatışmalarla sürtüşmeler sürüp gitmiştir. Trablus'u 1546'dan 1549'a kadar yöneten La Valette, Murad Ağa'ya karşı birçok saldırı düzenlemiş ve şehre konan ablukayı uzaklaştırarak şehrin imkânlarını genişletmiştir. Şovalyeler de tekrar Papa'dan yardım istemiş ve bu isteği iletmesi ve şehrin içinde bulunduğu zor durumu aktarması için Lombardiya Manastırı temsilcisini Roma'ya göndermişlerdir. Elçi ile gönderilen mektup vasıtasıyla Şovalyeler, Papa'ya şimdiye kadarki gelişmeler ve sıkıntılar hakkında

[29] **Mâe'l-Mevâid li'l-Ayâşî er-Rıhle,** Nşr. Mektebetu'l-Kutub el-Libiyye, Trablus, 1965, s.66-67.

malumat sunmuşlardır. Dört beş seneden beri Barbaros'a bağlı Türk Murad Ağa'nın kendisini Tâcûrâ şehrinin hükümdarı ilan ettiğini anlatmışlar, bu bölgenin ise Trablusgarp kalesine çok yakın bir noktada bulunmakta olduğundan kendileri ve Papalık için tehlike arzettiğinin altını çizmişlerdir. Şovalyelerin nakline göre Tunus kralı, Murad Ağa'yı kovmak için elinden geleni yapmış ama başarılı olamamıştır. Murad Ağa'nın gücü, gerek Barbaros Hayreddin Paşa'nın ve Turgut Reis'in destekleriyle günden güne artmıştır. Barbaros Hayreddin Paşa da en azından kalenin çevresindeki Trablusgarp şehrini ele geçirmeyi hedeflemiştir.[30]

Kısacası Şovalyeler, bu hadisenin vuku bulması halinde sadece Sicilya ülkesinin değil Hristiyanlık dininin genel olarak büyük zarar göreceğini dile getirmişler, bölgenin Türk denizcilerinin yuvası haline geleceğine işaret etmişlerdir. İlaveten Şovalyelerin bu tehlikeyi tek başlarına bertaraf edemeyeceklerini ve papalığın yardım göndermesi gereğinin altını çizmişlerdir. Her şeye rağmen Trablusgarp'ta işler Şovalyelerin aleyhine gelişmiş, örgüt (tarikat) Trablusgarp ve Malta'yı aynı anda koruyamayacağını anlayınca 1548'de kuvvetlerini Trablusgarp'ta konuşlandırma fikrine ağırlık vermiştir. Neticede St. Jean şövalyeleri tarikatı, Trablusgarp'a asker dolu gemiler göndermiş ve bunlar oradan kadın ve çocukları alarak geri dönmüştür. Şehir savunmaya ve karşı saldırıya hazırlanmaya başlamıştır.[31]

2.4 Osmanlı Deniz Gücü'nün Trablusgarp'ı İlhak Süreci

Osmanlı donanması ve yer yer müstakil hareket eden Türk denizci filoları, Kuzey Afrika'da öncü kuvvetler olarak, Cezayir'den Trablusgarp'a uzanan bölgenin kontrol altına alınması için gerekli ortamı hazırlamışlardır. Bundan da anlaşılan odur ki Arapların Endülüs'ten ayrılmasından itibaren Osmanlı Devleti'nin Batı Akdeniz'deki müdahaleleri başlamıştır. İspanya güçlerinin bölgede artması, Kuzey Afrika Müslümanları için tehdit oluşturmaya başlamış, onlar da Osmanlılardan yardım istemişlerdir. Bunun ardından 1510'dan itibaren cesaret ve hızlı hareketleriyle farklılık arz eden Osmanlı donanması ile Afrika sahilleri arasında ilişkiler oluşmaya başlamıştır.

---

[30] Rossi, **Libya münzü Fethi'l-Arabî hatta seneti 1911**, s.173-174.

[31] **Mâe'l-Mevâid li'l-Ayâşî er-Rıhle**. Trablus, 1965, s.66; Rossi, **Trablusgarp tahte hükmi'l-İsbanya ve fürsanı Malta,** s.65-66.

İspanyolların Trablusgarp'ı işgallerinden çok kısa bir süre sonra, Trablusgarp'ı tehdit etmeye başlayan ilk Osmanlı gemileri, 1512 yılında görülmeye başlamıştır. O dönemde Barbaros kardeşler bölgede aktif olmaya başlamışlardır. Oruç Reis, kısa zamanda korkutucu bir deniz gücü haline gelmiştir. Rodos adası şövalyeleri onu esir almışlar ve kısa süre sonra serbest bırakmışlardır. Barbaros Hayreddin olarak tanınacak olan kardeşi Hızır ve Oruç Reis'in, Kuzey Afrika'da bulundukları zaman diliminde şöhretleri yayılmıştır. Bu iki kardeş 1510 yılında Tunus'taki Hıfsilerin hükümdarı Sultan Muhammed'in hizmetine girmişlerdir. Böylece, elde ettikleri ganimetlerin beşte birini sultana sunma karşılığında Halku'l-Vad limanını üs olarak kullanma izni elde etmişlerdir. Bunun ardından bu iki denizci, İspanya'nın Kuzey Afrika'daki varlığını tehdit etmeye başlamışlardır. Oruç reis, 1514 senesinde Becaye şehrine saldırmıştır. Barbaros ise 1515'de Trablusgarp'ı tehdit etmiştir. Aynı sene içerisinde Tunus önlerinde varlığını üç gemi ile göstermiştir. 1516'da ise Cezayir'i işgal etmiş, yönetimi ele geçirmiştir. İspanya'nın Cezayir'i geri almak için gösterdiği bütün çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bundan iki sene sonra Oruç Reis, İspanya şövalyelerine ait bir fırka tarafından Telmas'ın batısında öldürülmüştür (1518). Ardından, kardeşi Hayreddin (Barbaros) yönetimi devralmış, Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın himayesine girerek deniz yardımı elde etmiştir. Hayreddin Paşa, 1525 senesinde Cerbe'yi almaya çalışmış ve *Halku'l-Vad*'ı sıkıştırmıştır. Bunun yanında birçok deniz gücü ile Kuzey Afrika sahillerine saldırılar düzenlenmiş ve Kuzey Afrika'da, İspanyollar için durumu zorlaştırarak onlara engel oluşturmaya başlamıştır.[32]

Gerçekten de Osmanlılar, Doğu Akdeniz'den sonra Batı Akdeniz istikametinde de Avrupalı Haçlı denizci güçlerine karşı çok ciddi ve son derece profesyonel bir mücadele başlatmışlardır. 1530'lu yıllar bu mücadelelerin meyvelerini vermeye başladığı bir dönem olmuştur.

Yukarıda da kısa olarak değinildiği üzere Kuzey Afrika'da Tâcûrâ bölgesi halkından bir heyet, Trablusgarplıları temsilen o dönem Osmanlı padişahı olan Kanuni Sultan Süleyman'la görüşmeye Âsitâne (İstanbul)'ye[33] kadar gitti ve kendilerini Aziz John

[32] Şerafettin Turan, "Barbaros Hayreddin Paşa", **DİA,,** C.5 (1992), s.65-67; İdris Bostan, "Oruç Reis", **DİA,,** C.33 (2007), s.426-428; Rossi, **Trablusgarp tahte hükmi'l-İsbanya ve fürsan-ı Malta,** s.154-157.

[33] Osmanlı başşehri İstanbul için *Âsitâne* tabiri kullanılırdı. Bkz. Rafet Guneymî eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, Dâru'l-Tanmiya Li'n-Neşr ve't-Tevzia, Trablus, Libya, 1972, s.12.

Şövalyelerinden kurtarmasını talep ettiler.[34] Trablusgarp'ın fethine karar verildiğinde Osmanlı padişahı Sultan Süleyman (Kanuni), ünlü Türk denizcisi Turgut Reis'i İstanbul'a davet ettikten onra ona altın kılıç ile Kur'ân-ı Kerîm hediye etti, böylece bu denizciyi Osmanlı hizmetine aldı. Trablusgarp'ın Malta şövalyelerinin elinden alınması için onu teşvik etti ve bölge beylerbeyiliğini ona vermeyi taahhüt etti. Kaptan-ı Deryâ Sinan Paşa yönetimindeki 120 parça kadırgadan mürekkep donanma ile Turgut Reis'e bağlı filo Akdeniz'de birleştikten sonra Trablusgarp'a hareket etti. Trablusgarp'ın fethi bu aşamadan sonra vuku bulmuş oldu (15 Ağustos 1551). Bundan sonra Aziz John Şövalyeleri Trablusgarp'tan atıldı. Beylerbeyiliği görevine Hadım Murad Ağa getirildi. Bundan sonra Turgut Reis ve filosu bölgeden ayrılarak Mağrib'e yöneldiler. Trablusgarp'ın fethi esnasında Osmanlı sultanı tarafından kendisine görev verilen Hadım (Mabeynci) Murad Ağa'nın da katkısı oldu. Kapdan-ı Derya Sinan Paşa kumandasındaki bir Osmanlı donanması iseTurgut Reis'in yol göstermesi sayesinde Trablusgarp'ın sahil kısımlarını ele geçirmeyi başardı. Böylece Trablusgarp havalisi ve bu günkü Libya topraklarının mühim bir kısmı, özellikle de ilk safhada sahil mıntıkaları 1551 senesinden itibaren bir Osmanlı vilâyeti haline getirildi. Ferman gereği Osmanlı sultanının başkentten tayin ettiği Murad Ağa (ö.1557) tarafından idare edilmeye başlandı. Murad Ağa, 1551-1553 yılları arasında Tâcûrâ'yı kendisine merkez edinerek Trablusgarp havalisini bir vali olarak başarıyla yönetti. Askerliğin yanında ilmî çalışmalara da ağırlık verdi. Bölgede büyük bir cami yaptırdı. Fennî ilimlerin okutulduğu bir mektep, Kur'ân ilimlerinin öğretildiği bir medrese ile kütüphane inşa ettirdi. Murad Ağa, valilik vazifesini daha sonra Turgut Reis'e bırakmıştır. Turgut Reis, Trablusgarp Kalesi'ni Malta şövalyelerine karşı korumak için İstanbul'dan barut ve topçu istedi (Ocak 1565). Bunun üzerine gemilerle kendisine mühimmat gönderildi. Trablusgarp valisi olarak yaklaşık 11 yıl görev yapan Turgut Reis, Malta kuşatması esnasında yaralanarak şehit düşmüş (1565) Trablusgarp valiliği de kendiliğinden sona ermiştir.[35]

Son olarak Trablusgarp ahalisinin Şovalyelere karşı Osmanlı başkenti İstanbul'a gitmeye neden gerek duymuş oldukları üzerinde durarak bu bahsi kapatalım. Birinci olarak, Trablusgarp ahalisi Osmanlıları her tarafta İslâm'ın ve Müslümanların

[34] Ahmed en-Nâib el-Ensârî et-Trablusî, **el-Menhelu'l-Azb fi Tarihi Trablusgarp**, Mektebetu'l-Furcani li'n-neşr, Tahkîk. et-Tâhir ez-Zâvî, Matbaa İstikame, Trablusgarp, Kahire, 1961, s.186 vd.

[35] İdris Bostan, "Turgut Reis", **DİA,**, C.41 (2012), s.417-418; Ahmed Sıdkı ed-Deccânî, **Libya Kubeyli'l-İhtilâl el-İtali ve Trablusgarp fî Ahiri'l-Ahid el-Osmânî es-Sânî (1882-1911),** Kahire 1971, s.227.

koruyucusu olarak görmekteydiler. İkinci olarak, Osmanlı Devleti de Trablusgarp ve bütün Batı Fas ahalisi gibi Ehlisünnet bir mezhep üzere amel etmekte idi. Üçüncü olarak; Trablusgarp ahalisi Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki gücünden emindiler. Osmanlılar açısından güç ve kuvvet faktörlerinden birisi de deniz gücü idi. Özellikle iki mücahit kardeş olan denizci Barbaros Hayreddin Paşa ve Oruç Reis isimli denizci Türk paşalarının o dönemde deniz hâkimiyetleri Aziz John Şövalyelerini Trablusgarp'tan atma ve orada emniyet ve güveni hâkim kılma gücüne sahipti.

Neticede Trablusgarp ahalisinin, zor günler geçirdiği bir dönemde Osmanlı Devleti'ni temsilen bölgeye gönderilen Türk paşaları, Hristiyan Haçlı baskılarından bu coğrafyayı kurtarmış ve devamında da söz konusu bölgede güçlü bir idari yapılanma tesis etmişlerdir. Trablusgarp ve doğal olarak bugünkü Libya havalisinde Osmanlı hâkimiyeti, genel manada kabul gören görüşe göre, 1551 tarihinde başlamış ve 1911 yılına kadar yaklaşık 360 sene devam etmiştir.

2.5 Birinci Osmanlı Dönemi Yönetimi (1551-1711)

Osmanlı egemenliğinin başlamış olduğu 1551 tarihinden, İtalyanlarla 1911 tarihinde yapılan Trablusgarp Savaşı'na kadar geçen yaklaşık üç buçuk asırlık Osmanlı yönetimi, Trablusgarp tarihinde şüphesiz büyük bir yer tutmaktadır. Bu dönem, üç büyük safhaya ayrılarak incelenebilir. Bunlardan birincisi 1551-1711 tarihlerini içine alan İlk Osmanlı yönetimi dönemidir. İkincisi 1711-1835 arasını ihtiva eden Karamanlı Ailesi yönetimi altındaki dönemdir. Üçüncü ve son safha ise 1835-1911 yılları arasını kapsamakta olup, bu dönemde Osmanlıların hem yenileşme faaliyetleri ön plana çıkmış ve hem de Avrupa ile olan kıyasıya mücadelenin etkileri Trablusgarp'a da yansımıştır.

Daha önce görüldüğü üzere İspanyollar Trablusgarp'ı işgal etmiş ve 1530 yılında da bölgenin Hristiyanlaştırılması amacıyla Aziz John Şövalyeleri'ne bırakmışlardır. Bunun üzerine bölge halkı, 1551 yılında Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiştir. Trablusgarp halkı, İspanyolları ve Aziz John Şövalyeleri'ni bölgeden atma konusunda yardım talep etmek üzere bölge ileri gelenlerinden oluşan bir heyeti İstanbul'a göndermişlerdir. Osmanlı Padişahı bu heyeti huzuruna kabul etmiş ve onlara ikram ve izzette bulunmuştur. Böylece Trablusgarp, Osmanlı devletinin siyasi öncelikleri ve

stratejisi arasına girmiştir. Bu stratejileri uygulama adına Osmanlı padişahı, kendisine bölgenin fethi için gerekli talimatları vermiştir.

Murad Ağa'nın Trablusgarp'ın korunması için vazifelendirilmesi, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığını ortaya koymuştur. Bu durum, Trablusgarp'ın Osmanlı himayesine girmesi için 1551'de atılan ilk fiilî adım olmuştur. Osmanlı Devleti bunun ardından kendi askerî ve idari sistemini uygulamaya başlamıştır.[36]

Toplamda yaklaşık otuz bir valinin hüküm sürdüğü bu birinci Osmanlı Dönemi yönetimi süresince, bölge idarî geleneklerinde herhangi bir değişiklik yapılmadan mevcut durumun muhafazasına çalışılmıştır. Bölge Trablus, Mısrâta ve Bingazi olmak üzere üç ile ayrılmıştır. Bu her il de kendi içinde kazalara ayrılmıştır. Bunların her birisine güvenliğin sağlanması ve vergilerin toplanması adına Yeniçeri birlikleri yerleştirilmiştir. Bölgenin Osmanlı Devleti'ne derinden bağlılığı ve büyük problemlerin çıkmaması nedeniyle, bu havalinin yönetim şeklinde ve halkın yaşayış tarzında herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki idari örgütlenmesi gereği, bölge "Garp Ocakları" adıyla teşkilatlandırılmış, Trablusgarp ise Tunus ve Cezayir'le birlikte bu teşkilatın üç büyük parçasından birini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp havalisindeki bu birinci döneminin sonlarına doğru Yeniçeriler arasındaki çekişmelerin artması, vilâyetin ekonomik, sosyal ve kültürel durumu üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Burada, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta bulunuş nedeninin; 1510'dan 1551'e kadar Trablusgarplılar ile İspanyollar ve Aziz John Şövalyeleri arasında süren savaştan kurtulmak için istenen yardım olduğunu tekrar belirtmek gerekir. Başka bir ifadeyle, bu çekişme Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki çekişmedir. Trablusgarp'ta 1551 tarihinden itibaren Murad Ağa ve Turgut Reis'in valiliklerinin devamında XVI-XVIII. yüzyıllar boyunca Cafer Bey (Cafer Paşa), Yahya Paşa, Mustafa Paşa, Sefer Ağa, Şerif Paşa gibi Osmanlı devlet görevlileri vazife almışlar, ancak bu valilerin sık sık değişmesi ve bölgede istihdam olunmuş Yeniçerilerin keyfî davranışları nedeniyle istikrar tam manasıyla sağlanamamıştır. Yeniçerilerin baskısı nedeniyle Trablusgarp'ta valilerin görevden ayrılmaları nedeniyle, zamanla bölgede "dayı" ismi verilen kişiler vali yapılmış ve böylece 1603 tarihi sonrası Trablusgarp

[36] Muhammed Hayri Fâris ve Mahmud Ali Âmir, **Tarihü'l-Mağrib el-Arabî el-Hadîs**, el-Mağrib el-Aksa ve Libya, Menşûrât Câmiât Dımaşk, 1999, s.142.

havalisinde yeniçeriler önderliğinde "Dayılar hâkimiyeti" başlamıştır. Bu dönem boyunca Ramazan Dayı, Sakızlı Mehmed Dayı, Sakızlı Osman Dayı, Süleyman Dayı, Sakızlı Mehmed Paşa, Reis Osman Bey, Mustafa Bey Pehlivan, Mısırlıoğlu İbrahim Dayı, Moralı İbrahim Çelebi, Abaza Hasan Paşa, Mehmed Paşa, Kahveci Osman Dayı, Halil Bey gibi valiler iş başında kalmıştır. Bu iktidar süreci 1711'de Karamanlı sülâlesinden gelen beylerin yönetimi ele geçirmeleriyle son bulacaktır.[37]

2.6 İkinci Osmanlı Dönemi / Karamanlılar Yönetimi (1711-1835)

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki ikinci dönem idarî tasarrufu Karamanlı Ahmed Paşa ile başlamaktadır. Karamanlı Ahmed Paşa, ülkenin içinde bulunduğu karışıklıklardan yararlanarak ve Trablusgarp'taki Yeniçerilerin desteğini de temin ederek kendi hükmünü ilan etmiştir. Böylece 1711'den başlayıp 1835 tarihine kadar devam edecek olan "Karamanlılar Dönemi" iktidarı başlamıştır. Bu dönem görünüşte Osmanlı Devleti'ne bağlı, ancak hakikatta bağımsız bir kısım statülerin elde edildiği bir devir olmuştur.[38] Osmanlı devlet idaresi tarafından Karamanlı Ahmed Paşa'ya "Beylerbeyilik" payesi de verilmiştir. Karamanlı Ahmed Paşa, 1745 yılındaki vefatına kadar Trablusgarp yönetiminde etkili olmuş ve Barka, Bingazi ve Fizan dâhil bütün Trablusgarp'ta hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Hatta hutbe ve yazılarında "Emîrü'l-Müminîn" unvanını kullanmaktan çekinmemiştir. Karamanlı Ahmed Paşa, Trablusgarp havalisine her türlü yatırımı yapmıştır. Mesela bölgede Ahmed Paşa Camii adıyla anılacak olan eser ona aittir. Ayrıca bu paşa, Trablusgarp'ta Osmanlı eğitim sisteminin bir parçası olarak bu camiinin içerisine bir de medrese inşa ettirmiştir. Bu esere Karamanlı Ahmed Paşa Medresesi adı verilebilir. Ahmed Paşa'nın vefatından sonra Trablusgarp'ta Karamanlılardan vali olarak Mehmed Paşa (1745-1754), sonra oğlu Ali Paşa (1754-1793) ve devamında Cezayirli (Bulgur) Ali paşa (1793-1795), Karamanlı Yusuf Paşa (1795-1832) ve son olarak Karamanlı II. Ali Paşa (1732-1735) vazife yapmışlardır.[39]

---

[37] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** 1301, Sene: 10, s.62-63; Atilla Çetin, "Garp Ocakları", **DİA,**, C.13 (1996), s.382-386; Mehmet Maksutoğlu, "Dayı", **DİA,**, C.9 (1994), s.59-60.

[38] Ömer Ali b İsmail, **İnhiyarü Hukmü'l-Üsrati'l-Karamanli fi Libya** (1795-1835), Mektebetü Furcânî, Trablusgarp, Libya, 1966, s. 32-33.

[39] Robert Mantran, "Karamanlı", **DİA,**, C.24 (2001), s.451-453; Bahsi geçen dönemin ayrıntılı tarihi için bkz. Abdullah Erdem Taş, **Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835),** İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s.137-428.

2.7 Üçüncü Osmanlı Dönemi / Valiler Yönetimi (1835-1911)

Karamanlıların son döneminde Trablusgarp'ta kötüye giden ekonomik ve siyasi şartlar, Avrupa devletlerinin bölgeye müdahil olmaları için gerekli zemini hazırlamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti idaresi, Karamanlılar'dan önce (1711) aslen kendine bağlı olan Trablusgarp Vilâyeti'nde nüfuzunu geri almak için şartların müsaid olduğunu görerek, 1835 yılında vilâyetin yönetimini tekrar ele geçirmiştir. Böylece 124 yıl süren Karamanlılar dönemi sona ermiştir. Avrupa devletleri vilâyete tekrar Osmanlı idaresinin gelmesini memuniyetle karşılamışlardır.[40]

Trablusgarp Vilâyeti'nin tekrar doğrudan Osmanlı yönetimi altına girmesi nedenleri şunlardır:

1- Tüm Osmanlı vilâyetlerinde uygulanan Osmanlı merkezî sisteminin Trablusgarp'ta da tatbik edilmesinin istenmesi,

2- Osmanlı Devleti'nin, Fransa ve İngiltere'nin Trablusgarp'ı ele geçirme endişesi,

3- Karamanlıların saltanat kavgası nedeniyle bölgedeki iç karışıklıklar.[41]

1835 sonrasında Trablusgarp'ta yaklaşık 33 vali görev yapmıştır. Bu valiler arasında yönetimde gerçekten söz sahibi valilerin yanında zayıf olanlar da bulunmuştur. Karamanlıların uzaklaştırılmasından sonra bölgeye Beylerbeyi kaymakamı olarak atanan ilk vali Necip Paşa olmakla birlikte onun görev süresi kısa sürmüş ve yerine Rauf Paşa (Mehmed Raif Paşa) vali olmuştur. Bu dönemde vilâyetin iç bölgelerinde Şeyh Guma isyanının uzun süre bastırılamaması nedeniyle asayiş bozulmaya başlamıştır. Rauf Paşa sonrasında XIX. yüzyıl boyunca Trablusgarp'ta Tahir Paşa, Çeşmeli Hasan Paşa, Aşkar Ali Paşa, Mehmed Emin Paşa, Mehmed Râgıp Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Mustafa Nuri Paşa ve Osman Paşa gibi valiler görev yapmışlardır. Adı geçen vali Osman Paşa (1855-1857) zamanında Şeyh Guma isyanı[42] bastırılmıştır. 1857'de Trablusgarp valisi tayin olunan Ahmed İzzet Paşa, bölgede ibtidâiye ve rüşdiye okulları açmak suretiyle eğitim ve kültür hayatına önemli katkılar sunmuştur. Mahmud Nedim Paşa'nın valiliği sırasında ise Trablusgarp eyaleti, vilâyete

[40] Vefâ Kâzım Mazi el-Kendî, **el-Vakı' el-İktisadi ve'l-İctimai li-Vilâyet-i Trablusgarp**, Dâru'l-Eyyam Li'n-Neşr ve't-tevzi', Amman, Ürdün, 2017, s.42.

[41] Nikola Ziyade, **Libya fi'l-Usûri'l-Hadise**, Dârü'r-Raid, Tab' 1, Kahire, 1966, s.43.

[42] İsyanın mahiyeti ve Osmanlı Devleti tarafından bastırılması hakkında bkz. Cemal Atabaş, **Trablusgarp Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858),** TTK Basımevi, Ankara, 2021.

dönüştürülmüştür (1864 sonrası). XIX. yüzyıl son yarısı ve XX. yüzyıl ilk on yılı boyunca Trablusgarp Vilâyeti valileri sık sık değişmiştir. Mustafa Paşa (1876-1878), Muhammed Celâleddin Paşa (1878-1879), Ahmed İzzet Paşa (1879-1880), Ahmed Râsim Paşa (1881-1896), Süleyman Namık Paşa (1896-1898), Haşim Paşa (1899-1900), Hafız Mehmed Paşa (1900-1903), Recep Paşa (1904-1908) ve Ahmed Feyzi Paşa Trablusgarp'ın son dönem valilerinin başında gelmektedir.[43]

Trablusgarp, XIX. yüzyıl boyunca bir yandan Fransız ve diğer yandan da İtalyan baskısına maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti, 1835 yılında Trablusgarp Vilâyeti'ni doğrudan doğruya merkeze bağlayarak, Kuzey Afrika'nın mühim bir kısmında yeniden etkili bir kontrol kurma imkânı elde etmişti. Ancak 1852-1882 yılları arasını kapsayan dönemde Büyük Sahra bölgesinde Osmanlı Devleti ile Fransa'nın kıyasıya bir rekabeti başladı. Bu rekabetin temelinde Osmanlı Devleti'nin çok eskiden beri bölgede egemenlik kurması ve bu havaliden vaz geçmek istememesi yatıyordu. Özellikle Büyük Sahra ticaret yolları için Türk-Fransız rekabetinin olmaması kaçınılmaz bir durumdu. Diğer yandan Fransa'nın, Cezayir'i işgal etmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni buradan çıkarması, Trablusgarp havalisinin üzerinde yeni bir tehlikeye yol açtı. [44] Büyük Sahra'da kabilelerin ayaklandırılmaya çalışılması, Senûsîliğin bölgede güç kazanmaya başlaması üzerine uluslararası düzeyde bu oluşuma ilgi duyulması, Gat'ın Fransa'nın baskısına maruz kalması üzerine Osmanlıların bu bölgeyi ele geçirmeleri, Sudan ticaret yolu üzerinde hem Osmanlı hem de Fransa'nın çıkar çatışmaları, Fransızların misyonerler vasıtasıyla Sahra'ya nüfuz teşebbüsleri ile İtalya'nın da bu rekabete üçüncü bir taraf olarak dâhil olması vb. birçok sebep, Fransa-Türk rekabetini devamlı surette körüklemiştir.[45]

Osmanlı Devleti, XX. yüzyılın başlarında Fransa'yı Trablusgarp'a sokmamakla birlikte İtalya'nın bu geniş coğrafyaya göz dikmesine ve nihayetinde 1911 yılında işgale başlamasına engel olamamıştır. Osmanlı Devleti'nin merkezden gönderdiği genç ve vatansever subaylardan Mustafa Kemal ile Enver ve Cemal beylerin Trablusgarp'ta yerel halkı direnişe sevk ederek çetin bir savunma hattı kurmaları her ne kadar İtalyanları yavaşlatmışsa da Balkan savaşının çıkması üzerine Osmanlı

[43] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** 1301, Sene: 10, s.65-66.
[44] Cezayir'de Osmanlı idaresi ve bölgenin Fransızlar tarafından işgali hakkındaki arşiv vesikaları için bkz. **Osmanlı Belgelerinde Cezayir,** T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2010.
[45] Kuzey Afrika'da XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarındaki Türk-Fransız rekabeti hakkında ayrıntı için bkz. Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

hükûmeti Trablusgarp'a yardımcı birlikler sevk etme imkânı bulamamış, 1912 Uşi Antlaşması ile bu vilâyetin tamamı İtalyanlara bırakılmıştır.[46]

Çalışma konumuz olan Osmanlı son dönemi Trablusgarp Vilâyeti eğitim faaliyetleri, işte bu son dönem Osmanlı valileri yönetimi (1835-1911) devrine tekabül etmektedir. Şüphesiz bu dönem Trablusgarp tarihinde önemli bir zaman dilimidir. Çünkü bölge İtalya işgalini ve tesirlerini görmeye başlayacak; Kuzey Afrika'da Osmanlı Devleti'nin elinde sadece Trablusgarp vilâyeti kalacaktır. Onu da Avrupa sömürgecileri dört bir taraftan sarmış olacaktır. Trablusgarp'ın batıdan komşusu olan Tunus, 1881 yılında Fransızlar tarafından ele geçirilecek, doğudaki komşusu Mısır ise 1882 yılında İngilizlerin eline düşecektir. Osmanlı Devleti, bahis konusu bu zorlu süreçte Trablusgarp havalisini elinde tutabilmek amacıyla siyasi, askerî ve iktisadi tedbirlerinin yanında adı geçen vilayette eğitim ve kültür hamleleri de icra etmiş olup, bahsi geçen bu dönemde reform çalışmalarının bir sonucu olarak bazı yenilikler ve başarılar kendini göstermiştir. Mesela Osmanlı Devleti, Berka bölgesine ayrı bir önem vermiş ve bu nedenle de 1863 yılında doğrudan İstanbul merkezî yönetimine bağlamıştır. Senûsîlik hareketi ile de yakından ilgilenmiş ve bu oluşumun kontrol dışı kalmasına fırsat vermemiştir. Buna rağmen Senûsîlik her geçen gün Osmanlı idari tasarrufunun iç bölgelerde tatbiki noktasında sıkıntılar doğurmuştur.[47]

Bingazi, Trablusgarp ve Derne üzerinde İngiliz, İtalyan ve Fransız rekabetinin başlaması, diğer bir ifade ile Batılı güçlerin bölge ile yakından ilgilenmeleri, ayrıca anılan bu havalide ekonomik ve kültürel yatırımlar yapmaları üzerine Sultan II. Abdülhamid, devletin elinde kalan son Kuzey Afrika toprak parçasını kaybetmek istememiş, tedbir olarak öncelikle vilâyetin güney sınırını tekrar düzenletmiştir. Trablusgarp valilerinden Zeki Paşa'nın da tavsiyeleri doğrultusunda bölgede inceleme yaptırmış, 1885-1892 yılları arasındaki kesif hazırlıklar neticesinde bölgedeki Kuloğulları'ndan Hamidiye Alayları oluşturulmasına imkân tanımıştır.[48] Yine bu

[46] Trablusgarp Harbi, Osmanlı subaylarının bölgede tesis ettikleri etkili savunma hattı ve muharebenin sonunda imzalanan Uşi Antlaşması hakkında bkz. Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri: Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le İlgili Bazı Belgeler,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.

[47] Muhammed Abdüllatif el-Bahravî, **Hareketü'l-İslahı'l-Osmanî fi Ahdi's-Sultan Mahmud es-Sani (1808-1839)**, Darü't-Türas, Tab' 1, Kahire, 1978, s.99-101.

[48] Ayrıntı için bkz. Artuç, Nevzat, "II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarp'ta Hamidiye Alaylarının Teşkili", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu (20-21 Şubat 2014, Selanik),** C.I, TTK Basımevi, Ankara, 2014, s.59-78.

yıllarda bölgede nüfuz sahibi olan kişilerle ve tarikatlarla görüşülmüştür.[49] Özellikle Büyük Sahra ve Orta Sudan'da etkili olan Senûsilik ile yakından ilgilenilmiştir ki çalışmamazda Senûsîliğin Trablusgarp'taki etkin mevkii üzerine detaylı malumat verilmiştir. Trablusgarp hakkında II. Abdülhamid'in merkezî otoriteyi güçlendirme çalışmaları tam olarak sonuca ulaşamasa da, Batılı güçlerin bölgedeki ağırlığını bir ölçüde azaltmış, Osmanlı Devleti bu havalide bir müddet daha zaman kazanmıştır.

2.8 Osmanlı Son Döneminde Trablusgarp'ta Sosyo-Kültürel Vaziyet

Trablusgarp havalisinin coğrafi ve iklimsel husuiyetleri göz önüne alındığında, halkın geçim kaynakları olarak ziraat, tarım ve hayvancılık bölge halkının çoğunluğunun temel kazanç yollarından ikisi sayılır.[50] En önemli tarımsal mahsuller buğday, arpa, zeytin, limon, portakal, üzüm, incir, badem, hurma ve bazı mevsimlik sebzelerdir. Hayvancılıkta ise, deve, koyun, keçi, inek, at, eşek, katır ve tavuk, güvercin, kaz gibi bazı kuş türleri yer alır. Ancak, Trablusgarp Vilâyeti tarihinde katliam yılı olarak bilinen 1870- 1871 yıllarında, yaşanan su ve mahsul kıtlığı nedeniyle çok sayıda hayvan kesilmiştir. İnsanlar bu nedenle kestikleri bu hayvanların etlerini yiyerek hayatlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bölge toprağı verimli olmasına rağmen yeterli suyun olmayışı kıtlığa neden olmuştur. Bu nedenle de bölgenin mahsul üretimi değişkenlik göstermiştir.[51]

Trablusgarp'ın stratejik konumu, diğer Mağrib ülkelerine göre ona ayrıcalık sağlamıştır. Zira kent Akdeniz sahil şeridinde 2000 km.lik bir alana sahiptir. Kent bu konumuyla, Afrika kıtasını Akdeniz ve diğer bölge ülkelerine bağlayan bir konumu elinde tutar. Ayrıca, Akdeniz'deki bu konumu ticaret gemilerini karşılayan limanları ile o dönemde ona ayrıcalık sağlamıştır. Trablusgarp ile Malta arasında parlak bir ticaret sözkonusu idi. Ayrıca İtalya, Tunus, Türkiye (Osmanlı ülkesi) ve Fransa ile de hareketli bir ticareti bulunmaktaydı.[52]

---

[49] Metin Menekşe, "Bingazi Mutasarrıflığı Dâhilindeki Cebel-i Ahdar'ın Coğrafi, Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Bölgedeki Bazı Islah Girişimleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXIV / 2, 2019, s.632-633.

[50] Mahmud Naci, **Tarihu Trablusgarp**, Tercüme: Abdusselam Edhem ve Muhammed el-Usta, Menşûrâtu el-Câmia Libya, Trablusgarp, 1973, s.25.

[51] Ali Abdüllatif Hamide, **el-Müctema ve'd-Devle ve'l-İsti'mar fi Libya (1830-1932)**, Merkez Dirâset el-Vahde'l-Arabiyye, Beyrut, 1995, s.65; Mahmut eş-Şineytî, **Kadiyyetü Libya**, Mektebetü en-Nahda el-Mısriyye, Kahire, 1951, s.201.

[52] Rossi, **Libya münzü Fethi'l-Arabî hatta seneti 1911**, s.443.

Trablusgarp, ticaret kervanlarıyla meşhurdu. Bu ticaret, süs eşyası, kıyafet, fildişi, devekuşu tüyü, altın, deri değişimine dayanıyordu. Bu ticaret 1872-1881 yıllarında on yıl boyunca zirveye ulaşmış ve ticaret hacmi 40 bin Osmanlı lirasını geçmiştir. Daha sonra, Afrika'nın en önemli tedarikçisi sayılan Timbuktu'nun 1904 yılında Fransa tarafından işgali ve Nijerya ile İngiltere arasında ticaret yollarının yapımı nedeniyle bu ticaret düşmüştür.[53] 20. yy.'ın başlarına gelindiğinde ise, köle ticaretinin kaldırılması ve değiştiren siyasi durum nedeniyle devekuşu tüyü, deri ve diğer mallara ilginin düşmesi nedeniyle Trablusgarp ticari önemini yitirmeye başlamıştır.[54]

Osmanlı döneminde Trablusgarp'ta yün ve ipek dokumacılığı başı çeken sanayiler arasındaydı. Türk pazarı, Meşir pazarı, Rubba' pazarı gibi bazı pazarlar Trablusgarp'ta adı duyulan önemli pazarlardandır. İpek yerel olarak tabaklanır ve halk tarafından kullanılırdı. 1911 yılında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali sırasında bu sanayi ya da zanaatı icra eden çok sayıda zanaatkârın Tunus'a göç etmesi nedeniyle bu sektörün başarısına rağmen üretim gerilemeye başlamıştır.[55] Trablusgarp'ın batı kıyısı tuz bakımından zengindi. Ayrıca dağ kenti Gıryân'da[56] çömlek endüstrisi de meşhurdu.[57]

Traplusgarp şehrinin yapısına gelince, Osmanlı Devleti'nin bölgede bulunduğu dönemde, bu havalinin halkı hepsi Müslüman olan Berberîler (yerli halk), Araplar, Osmanlılar ve Zencilerden oluşmaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki köle ticareti nedeniyle bölgedeki Zenci nüfusu yüksekti. Bunun yanında az sayıda Fransız, İtalyan, İngiliz vb. gibi milletlerden olan Yahudi ve Hristiyanlar da bulunmaktaydı.[58] Ülkenin gelir kaynaklarının zayıflığı nedeniyle, tarım ve hayvancılık bölge halkının temel gelir kaynağı sayılır.[59] Bölge halkı, basit evlerde yaşamakta ve en zaruri gereksinimlerden

---

[53] Ali Abdillatif Hamide, **el-Müctema ve'd-Devle ve'l-İsti'mar fi Libya,** s.58.

[54] Rossi, **Libya münzü Fethi'l-Arabî hatta seneti 1911**, İskenderiye, 1974, s.492.

[55] Teysîr b. Musa, **el-Müctema' el-Arabî el-Libi fi Ahdi'l-Osmânî**, Tab' 1, Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Trablusgarp, 1998, s.38.

[56] Gıryân, günümüzde Libya toprakları içerisinde Trablus şehrinin yaklaşık 90 km. kadar güneyinde kalmaktadır (rakım: 700). Şehir, iç bölgelere göre gelişmiş bir yapıya sahiptir ve geniş bir alana yayılmıştır.

[57] Anthony Joseph Kakia, **Libya fi Ahdi'l-Osmânî es-Sani**, Tercüme. Yusuf Hasan el-Aselî, Dârü İhya el-Kütübi'l-Arabiyye, Trablsgarp, s.40.

[58] Charles Ferro, **el-Havliyyet el-Libiyye Münzü el-Fethi'l-Arabî hatta el-Gazv el-İtali**, C.3, Terc: Muhammed Abdülkerim el-Vafi, Dârul-Fürcani, Trablusgarp, 1994, s.297-298.

[59] Muhammed Ahmed et-Tavir, **Târihü'z-Ziraa fi Libya Esnâi'l-Hukmi'l-Osmânî**, Tab' 1, ed-Dâru'l-Cemahiriyye li'n-Neşr ve't-Tevzia ve'l-i'lân, 1991, s.69.

yoksun bulunmaktaydı.[60] Sınırlı gelire sahip insanlar ise palmiye yapraklarından yapılmış kulübelerde ve ahırlarda yaşamaktaydılar.[61]

Ticaret merkezi sayılan Gadamıs şehrinde yaşayanlar ise, üç kata kadar yükselen çamurdan yapılmış evlerde yaşamaktaydılar. Trablusgarp evlerine gelince, bu evler iki kattan oluşmakta ve bazen bir evde birden fazla aile yaşamaktaydı.[62] Bazin yemeği, nüfusun çoğunluğunun ana yemeği olup bunun yanında kuskusi, zummite ve arpa ekmeği de bulunmaktaydı. Buğday ekmeği ise zenginlerin yiyebildiği bir ekmekti.[63] Kıyafetler ise bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. Erkekler, gömlek ve pantolon giyerken kadınlar ipekten yapılmış entari ve etek giyerlerdi.[64]

Trablusgarp Vilâyeti'nde eğitim, modern ve geleneksel olmak üzere iki şekilde yapılmakyaydı. Geleneksel eğitim sıbyan mekteplerinde / küttâb okullarında, mescidlerde ve zâviyelerde yapılmaktaydı.[65] Trablusgarp Vilâyeti'nde modern eğitim ise Osmanlı döneminin sonlarında ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, ihtiyaca binaen çağın gereksinimlerine uygun modern eğitim kurumları ve okullar yapmıştır. Bu kurumlar arasında; kapıları Trablusgarplı ve Türk öğrencilere açık olan Askerî Okullar ile Rüşdiye Okulları bulunmaktadır. Bu okulların mezunları eğitimlerini, İstanbul'da bulunan Aşiret Mektebi'nde[66] tamamlama imkânına sahiptiler.[67] Bu okul mezunları, Arap dili ve edebiyatının korunması ve geliştirilmesine katkı sağlamışlardır. Aynı zamanda bu okullar, bu dönemde Trablusgarp'ta kültürün canlanmasına da yardımcı olmuşlardır. Bu mevzu, çalışmamızın ana konusunu oluşturması nedeniyle ileriki sayfalarda detaylı olarak ele alınmıştır.

---

[60] ed-Deccânî, **Libya Kubeyle İhtilal el-İtali**, s.41.

[61] Abdülkadir Câmi, **Min Trablusgarp ile's-Sahra el-Kübra**, Terc: Muhammed el-Usta, Dâru'l-Misrâtî, Trablusgarp, 1974, s.149.

[62] Beşir Kasım Yuşa', **Gadamıs Melemıh ve Suvar**, Dâru Lübnan, Beyrut, 1973, s.75.

[63] Mabel Looms Todd, **Esrarü Trablus**, Terc. Meryem Ahmed Selame, Mektebetü Fercani, Trablusgarp, 1968, s.109.

[64] Ferhard Rolfs, **Rıhletün Abre Afrika**, Terc. İmadüddin Ganim, Merkezü Cihâdi'l-Libiyyin li'd-Dirâsâti't-Târihiyye, Trablus, 1996, s.199.

[65] Mesut Abdullah Mesut, **Melameh el-Hayati'l-Fikriyye ve's-Sekafiyye fi Libya fi Âhiri'l-Hukmi'l-Osmânî hatta İhtilali'l-İtali 1911**, el-Mecelletu'l-Câmiiyye, Aded: 15, 2013, s.20.

[66] Osmanlı Aşiret Mektebi, Sultan II. Abdülhamid döneminde 1892 yılında açılmıştır. Maârif Nezâreti'ne ve saraya bağlı özel bir eğitim müessesesidir. Bu müesseseye, öncelikle Osmanlı devleti sınırları dâhilinde sakin Arap aşiretleri çocukları kaydolunmuştur. Okul sayesinde aşiret çocuklarının iyi bir eğitim alması, onlara Türkçe öğretmek, Osmanlı saltanatına ve devlete bağlılıklarını sağlamaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümâyunu", **DİA,** C.4 (1991), s.9.

[67] Ömer et-Tûmi eş-Şeybani, **Tarihu's-Sekafe ve't-Ta'lîm fi Libya**, Tab' 1, Matbuat Câmiat el-Fâtih, Trablusgarp, 2000, s.226-227.

3. OSMANLI DEVLETİ SON DÖNEMİNDE TRABLUSGARP VİLÂYETİ'NDE GELENEKSEL / DİNÎ EĞİTİM (1835-1911)

Trablusgarp Vilâyeti'nin Osmanlı dönemi tarihî ve siyasi hadiselerinin gelişimi incelendiğinde, ülke toprakalrında bir takım siyasi, ekonomik ve kültürel ysorunların olduğu açık olarak görülmektedir. Buna ek olarak Trablusgarp'ta Osmanlı devlet otoritesinin istikrarında belli bir sabitlik olmadığı da ortaya çıkmaktadır. Bu durum bölgede Osmanlı eğitim sisteminin de etkilenmesine yol açmıştır.[68]

Osmanlı Türkleri, XVI. yüzyıl ortalarında Trablusgarp topraklarını fethettiklerinde bölgede önceden beri mevcut olan yerel bir eğitim sistemi bulmuşlardır. Bunun üzerinde fazla bir oynama yapmadan, ancak uzaktan uzağa da kontrol ederek devamını sağlamışlar, bu politikalarını XIX. yüzyıl ikinci çeyreğine kadar da sürdürmüşlerdir.[69]

XIX. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin kuzey Afrika topraklarında yabancı devletlerin etki ve nüfuz kurmak için birbirleriyle yarışma içerisine girmeleri, Avrupalı devletlerin hızlı bir ekonomik sistem kurarak yüksek bir mali birikime ulaşmaları, Osmanlı Devleti'ni bu devletlere karşı zayıf duruma düşürmüş ve Kuzey Afrika'nın istikrarı bozulmaya başlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı devlet idarecileri Trablusgarp havalisinde köklü reformlara girişme gereği duymuşlar ve bu alanda yeni yatırımlar planlamışlardır. Bunun sonucunda ise bölgede yeni yeni okular açılmak suretiyle eğitim-öğretim faaliyetlerinde yeni bir safhaya girilmiş, diğer bir ifade ile Trablusgarp'ta köklü bir eğitim ferormunun kapıları aralanmıştır. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'nde görev verdiği valilerden bir kısmının yetersiz düzeyde çalışmalar yapması, ayrıca devlet bütçesinden bölge eğitim reformları için yeterli miktarda ödenek ayrılamaması Trablusgarp'taki Osmanlı eğitim reformlarının tam olarak başarıya ulaşmasını engellemiştir. Bölgede vazifeli bazı Osmanlı valileri ise idari devamlılığı sağlamak adına sadece vilâyetten gerekli vergileri toplayıp İstanbul'a göndermekle iktifa etmişlerdir.[70] Bu durum elbette her zaman böyle olmamıştır. Ancak Trablusgarp gibi halkı tam bir homojenliğe sahip

---

[68] et-Tâhir ez-Zâvî, **Vulât Trablusgarp min Bidayeti'l-Fethi'l-Arabî hatta Nihayeti'l-Ahdi'l-Osmânî,** Dâru'l-Feth li't-Tibâati ve'n-Neşr, Beyrut, Lübnan, 1970, s.35.

[69] Navel Abdullah, **el-Dustûru'l-Osmanî**, Dâru'n-Neşr el-Edebiyye, Beyrut, Lübnan, 1883, s.177.

[70] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.66.

olmayan ve merkezî idarenin güçlü yapısının kurulabildiği ana yapıdan bir nebze uzakta kalan bir coğrafyada mutlaka bir takım ihmallerin görülmesi veya imkânların yeterli düzeyde değerlendirilememesi de gayet tabiidir.

Trablusgarp Vilâyeti'nde eğitim alanından (maâriften) sorumlu yetkili idarecinin, sadece 1899 yılında görevinin başında bulunmuş olduğu, bunun dışında eğitimden sorumlu bir görevlinin gelmediğine dair iddialarda[71] bulunulmuş olsa da bu doğru değildir. Osmanlı devlet idaresinin Trablusgarp'a maârif işlerinden sorumlu müdür tayin ettiğine dair ileriki bölümlerde ilgili yerlerde malumat sunulmuştur.

Trablusgarp Vilâyeti'nde Osmanlı valilerinin XIX. yüzyıl ikinci yarısı boyunca Osmanlı okulları açılmasını sağlamalarına rağmen, ülke topraklarının çok geniş olması ve aşiretlerin sık sık yer değiştirmesi gibi nedenlerden dolayı bir türlü beklediği verimi alamamıştır. Bundan dolayı da bölgedeki geleneksel / dinî eğitim yuvaları olan zâviyeler, mescitler ve diğer bazı işlevsel mekânlar varlığı eğitim sistemi içerisinde korumayı başarmıştır. Osmanlı vilâyet valileri ise buralarda devlet aleyhine bir teşebbüse yeltenilmediği müddetçe buraların kapatılmasına gerek duymamışlardır.

Vilâyet dâhilinde ilk İslâm egemenliğinin başladığı asırlardan itibaren temelleri atılmış olan geleneksel tedris usulleri uygulanmış, Osmanlı Devleti zamanında da uzun dönem bu usullerin tatbiki devam etmiştir. Geleneksel eğitim metodlarının uygulandığı en önemli kurumlar hiç şüphesiz ki mescidler ve zâviyeler olmuştur. Osmanlı Devleti klasik dönemlerinde Trablusgarp havalisinde eğitim hizmetleri önceden olduğu gibi Ketâtib medreselerine, dinî ve arapça eğitimi ise mescidlerle geleneksel diğer okullara bırakılmıştır. Yani devlet, doğrudan doğruya kendi resmî uygulamaları doğrultusunda Trablusgarp'ta okul açma gereği duymamıştır.

Osmanlı Devleti, bölgede eğitimin yaygınlaşmasına ve önce askerî okulların, ardından da modern sivil eğitim kurumlarının kuruluşuna, ülke genelinde uygulamaya soktuğu reform hareketleri ile beraber başlamıştır.[72]

Osmanlı yönetimi sırasında Trablusgarp Vilâyeti'ndeki eğitim sistemi, bölgedeki düşünce hareketlerinin bir göstergesi durumundaydı. Osmanlıların son dönemlerinde eğitim sistemi, geleneksel eğitimin yanında modern eğitim kurumları ile kendini

---

[71] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.66.

[72] Cemil en-Neccâr, **es-Siyasetü't-Ta'limiyyeti'l-Osmâniyye ve İn'ikasüha alâ Vilâyeti Trablusgarp**, Mecelletu el-Câmiât el-Melik Suûd, Aded: 14, Sene: 2002, s.55.

göstermeye başlamıştır. Söz konusu bu modern eğitim kurumlarından aşağıda bahsedilecektir. Ancak burada bahsi geçen geleneksel eğitim kurumlarını öncelikle ele almak, konunun zamanlama akışı bakımından uygun düşecektir. Burada şunu da açıklamakta yarar vardır ki, bögedeki dinî eğitimden kasdedilen, geleneksel medreselerde, mescidlerde ve zâviyelerde verilen dinî eğitimlerdir.

3.1 Geleneksel / Klasik Eğitim Kurumları Olarak Mescidler

"Secde edilen mekân" anlamı taşıyan "mescid", "Müslümanların ibadet ettiği yer" olarak tarif olunabilir. Cami ise, içinde *secde edilen ev* manası taşımakta olup aynı zamanda Müslümanların toplandıkları ve topluca ibadet ettikleri mekânı ifade etmektedir.[73] Hz. Muhammed (s.a.s.)'in "Yeryüzü benim için mescid ve temiz bir vasfa sahip kılındı" hadîs-i şerîfi bu manada önemlidir.[74]

Hz. Peygamber (s.a.s)'in Medine'de inşa ettiği Mescid-i Nebevi, İslâm tarihinde Müslümanlar için en büyük ve en mühim ibadet mekânlarının başında gelir.[75] Mescitler giderek islâm dünyasının yer yerine yayılmış ve çoğalmıştır. Mescitler, Müslümanlar için birer buluşma mekânı ve aynı zamanda eğitim aldıkları yuvalar haline de dönüşmüştür. Müslüman idareciler, halka ulaştıracakları emirleri de mescitler vasıtasıyla iletirlerdi.[76] Aynı zamanda bu ibadet mekânalrı, insanların müzakerelerde bulundukları, birbirlerine bilgi aktardıkları istişare meclisleri görevi de görmüştür. Trablusgarp havalisinde de benzer bir tarihî süreç yaşanmış, ilk İslâm fatihlerinin gelişinden hemen sonra bölgede mescitler ve Cuma camileri açılmıştır. Bunlardan Cuma namazı kılınanları *Cami-i Kebîr (Ulu Cami)* adıyla anılmışlardır. Mescitlere gelince bunlar gündelik namazların kılındığı daha küçük ibadet mekânlarıdır.[77] Trablusgarp havalisinde Şer'î Mahkemelerin tesisine kadar İslâmi hükümlerin tatbiki ve halkın yaşadığı hukluki sorunların çözümünde mescitler merkezlik yapmıştır. Buna ilaveten, çalışmamızın da asıl konusunu oluşturan eğitim-öğretim hizmetlerinin yürütülmesi noktasında da ilk basamaklar mescitler olmuştur. Buralarda tesis olunan kütüphaneler de İslâm dünyasında kitap biriktirme ve insanların

---

[73] Muhammed Murtaza ez-Zubeydî, **Taj el-Arûs**, el-Matbaa el-Hukûmiyye, Kuveyt, 1970, s.172.
[74] **Sahihu'l-Buhârî**, Dâru'l-İhya el-Turat el-Arabî, Beyrut, Lübnan (trsz), s.199.
[75] Mesud Şagluf vd, **Mevsuâti'l-âsâri'l-İslâmiyye fî Libya**, C.I, Trablusgarp, Libya, 1980, s.167.
[76] Abdullah el-Ömerî, **Târih el-İlim ınde'l-Arab**, Dâru'n-Mecdelavî li'n-Neşr, Amman, Ürdün, 1990, s. 19-20.
[77] İbrahim en-Nuveycî, **el-Mesâcidi'l-İslâmiyye fi'l-Medineti'l-Kadîme bi Trablus fi'l-Ahdi'l-Osmanîyyi'l-Evvel (1551-1711)**, Câmiatu'l-Mergip, el-Kumis, Libya, 2004, s.53.

hizmetine sunma anlayışının gelişmesine yani kütüphanecilik hizmetlerinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Namazların eda edildiği bir yer olmasının yanında mescidler; hafızların yetiştirildiği, dinî bilgilerin ve Mâlikî fıkhının öğretildiği, okuma, yazmanın ve sarf - nahiv gibi Arapça dilbilgisi kurallarının tahsilinin vuku bulduğu yerler olma rolünü de üstlenmiştir. Öğrenciler mescidlerde halka şeklinde oturur ve bu ilimleri öğrenirlerdi.[78]

Trablusgarp'a tayin olunan Osmanlı valileri, tıpkı ilk dönem Müslüman valilerin yaptıkları gibi bölge genelinde mescitlerin açılmasına ön ayak olmuşlardır. Bahsi geçen valilerden Murad Ağa, Tâcûrâ mahallesinde bir cami ile bir medrese (Murad Ağa Camii ve Medresesi) inşa etmiştir. 1312 / 1894 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[79] bu iki eser 916 / 1510 tarihinde inşa edilmiş gösterilmişlerse de bunda bir yanlışlık olmalıdır. Bu eserin 1551'den sonra yaptırıldığı belli olmaktadır. Yine aynı sâlnâmede Trablusgarp'ta Turgut Paşa Camii'nin inşa tarihi olarak da 958 / 1551 tarihine işaret olunmuştur.

Trablusgarp şehrinde Karamanlı Ahmed Paşa da aynı hizmete matuf olmak üzere yine kendi adıyla bilinecek olan (Karamanlı Ahmed Paşa Camii) bir cami yaptırmıştır. Bu cami, gelecekte Trablusgarp havalisinde halkın eğitim alabileceği yüksek düzey bir mektep işlevi görmüştür ki adı geçen bu tesisten aşağıda ayrıca bahsedilmiştir.

Trablusgarp Vilâyeti'nde cami ve mescidlerin bünyesinden değerli birçok âlim ve ilim adamı yetiştiği bilinmektedir. Aynı zamanda önde gelen birçok fıkıh âlimi buralarda eğitim görmüştür. Tunus'tan Trablusgarp'a seyahat eden Seyyah Ticânî, Trablusgarp'lı âlim Ebî Fâris Abdulaziz bin Abdulazîm'i ziyaret etmiş, ondasn övgüyle bahsetmiştir: "Bir insanın arzu ve heves ettiği bilgiye erişmesi ve temel ve fer'î bilimleri sonuna kadar öğrenmesi ne kadar mükemmeldir. Evine yakın bir camide dersine iştirak ettiğimde, onun mezhepler ilmine ne kadar hâkim birisi olduğunu gördüm ki bu konuda onunla kimse yarışamaz."[80]

Osmanlı döneminde Trablusgarp Vilâyeti'nde geleneksel eğitimin belirleyici kurumlarından olarak öne çıkan en önemli mescidler şunlardı: Ahmed Paşa Mescidi, Yusuf Paşa Mescidi, Muhamed el-Maizî Mescidi vb.

---

[78] Mesud, **Melameh el-Hayati'l-Fikriyye ve's-Sekafiyye,** s.120.
[79] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.62,159,160.
[80] et-Ticânî, **Rıhletu't-Ticânî**, s.122.

Bu mescidlerde okutulan en önemli dersler de şu şekilde sıralanabilir: Kur'ân-ı Kerîm, tefsir, Mâlikî fıkhı, Mâlikî fıkhı kurucusu Mâlik b Enes'in Muvatta kitabı. Bu son bahsedilen kitabı talebeler için Şeyh Muhammed er-Reşmânî okutmuştur. Bu zatın, 1211 / 1796 tarihi itibarıyla tedris hayatında rol sahibi olduğu tespit olunuyor. Onun daha sonraki birkaç yıl boyunca da bu geleneksel eğitim faaliyetleri içinde aktif olduğunu görüyoruz.[81]

3.2 Trablusgarp'ta Geleneksel ve Sosyal Eğitim Kurumları Olarak Zâviyeler

Zâviyeler, Trablusgarp'ta İslâm dinî eğitiminin yapıldığı mekânların başında gelmiştir. "zâviye" terimi, Arapça'da *rükûn, köşe* anlamlarına gelir. Tasavvuf ehli "zâviye" tabirini sıklıkla kullanmış ve tekkelerini bu şekilde de adlandırmışlardır. Bir diğer tanımlamaya göre ise bu zâviyeler, tasavvuf ehlinin toplandığı nefisten arınma yuvaları, dinî ilimlerin tedris edildiği mekânlar, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemek için eğitim almaya gelen hâfızların sığınağı ve ayrıca, Arapça dil öğrenme merkezleri vazifesi üstlenmiştir.[82] Buralarda zamanla birçok değerli âlim ve mutasavvuf ve de eğitimci yetişmiştir.[83] Zâviyelerde şeyhler tarafından gösterilmiş olan dersleri alan talebeye mezuniyetleri sonrasında icazet diploma yani verilmiştir.

Trablusgarp havalisindeki zâviyelerin sayısı zamanla giderek artmıştır. Aynı zamanda bu zâviyeler, Arûsiye, Kâdiriye, Şâzeliye vb. tarikat erbabının da yönetim ve tatbikat merkezleri halinde örgütlenmişlerdir. Bu tarikatlar sayesinde, vilâyetin çeşitli bölgelerinde birçok kişi ve zâviye şöhret kazanmıştır.[84]

Z3aviyelerde kalan öğrencilerin bütün ihtiyaçları zâviye şeyhi önderliğindeki idare tarafından ve vakıf sistemine dayalı olarak karşılanmıştır. Ülkede bir yandan diğer yana yolculuk yapan çok sayıdaki kafile, yolları üzerinde bulunan zâviyelere uğrayarak ihtiyaçlarını karşılarlar ve burada kaldıkları süre zarfında kültürel manada

---

[81] Muhammed el-Hâdî Ebû Acîle, **Siyasetu Hukkâmi'l-Usrati Karamanliye ve Eseruhâ fi Zuhûr ve Tatavvuri'l-Hayâti'l-İlmiyye fi Eyâleti Trablusgarp**, Tab': 1, Dâru'l-Kütübi'l-Vataniye, Bingazi, Libya, 2013, s.18.

[82] Abdullah Muhammed eş-Şerîf ve Muhammed Ümhamed et-Tavîr, **Dirâset fi Târihi'l-Mektebet ve'l-Vesâik ve'l-Mahtûtât el-Libiyye**, ed-Dâru'l-Cemâhiriyye li'n-neşr, Misrâta, Libya, 1981, s.28-29.

[83] Mustafa es-Sâdık el-Arabî, **Inde Mekânet ez-Zavâyâ Müessese İlmiyye,** Mecellet Turâsi'ş-Şaâb, Trablusgarp, Libya, 1985, s.42.

[84] Ali Muhammed İbrahim Ebû Ras, **Lemehât mine'l-Hayât es-Sekafiyye fi Libya**, Hilâl el-Karneyn, IX-X el-Hicriyye, a'mâl Nedvet et-Tavâsul es-Sakafi beyne aktâr el-Mağrib, Neşr. Kulliyet ed-Da'vetu'l-İslâmiyyetu, Trablusgarp, 1998, s.591.

bir beslenmeye tabi olurlardı. Böylece geri memleketlerine de bu yeni kültür numunelerini taşımış olurlardı.[85] Netice olarak zâviyeler hem bir han / kervansaray fonksiyonuna sahip olmuş, hem de dinî-ilmî-kültürel bilgi alışverişinin sağlandığı bilgi dağıtım merkezlerine dönüşmüşlerdir. Zâviyelerde ibadet edenlere *ihvanlar* ve *dervişler* denirdi.[86]

Zâviyeler, Kuzey Afrika'da Hafsîler ile Muvahhidîler gibi hanedanlar zamanında Trablusgarp'ta önemli eğitim yuvaları tarzında camiler ve mektepler gibi bir role soyunmuşlardır. Bunlar aynı zamanda Trablusgarp'ta vazife almış Türk yöneticiler ile bölge insanının hayır sahibi öncüleri tarafından ve özellikle de vakıf müessesesinin sağladığı bağışlarla ayakta tutulmuşlardır. Buna rağmen gidere önemlerini de kaybetmeye başlayacaklardır. Zâviyeler, eğitim öğretim hizmetleri, misafirlere ikram etme ve onları konaklatma, tasavvufi akımların korunması, insanların ibadet edebilecekleri ibadethâneler, yol üzerlerinde birer karakol, Kur'ân-ı Kerîm çoğaltılması için merkez ve el yazmalarının muhafaza edilmesi noktasında birer müze işlevi de görmüş olmakta idiler. Zâviyelerdeki eğitimin, yerine göre diğer dinî muhtevalı mekteplerden daha kaliteli olduğu dönemlere rastlanmaktadır. Zâviye mezunları, giderek devlet kademelerinde bir kısım vazifelerde de istihdam olunmuşlardır. Bu mezunlar, ülke içerisinde seyahat ederek çöl bölgelerindeve ısısız yerlerde de irşat vazifesi görmüşlerdir. Onlar buralarda bazı dersleri bizzat okutmuşlar, dinî eğitim metotlarını çevredeki meraklılarına öğretmişler ve toplumun refah seviyesini artırmak amacıyla çalışmışlardır.[87]

Zâviyelerdeki eğitim, küttâb okullarından yüksek ve medreselerden düşük sayılırdı. Bu zâviyelerde tahsil gören gençler, imkânları el verirse medrese tahsili için ülkenin önemli merkezlerine giderlerdi.

Trablusgarp Vilâyeti'nin her tarafında karşımıza çıkan zâviyelerin elbette tamamını bu çalışmamızda listelememiz mümkün değildir. Ancak bunlardan önde gelenleri hakkında malumat verebilecek kaynak ve materyallere de sahibiz.

---

[85] eş-Şerîf ve el-Tavîr, **Dirâset fi târihi'l-mektebet ve'l-vesâik ve'l-mahtûtât el-Libiyye,** s.28-30.

[86] Muhammed es-Saad Talas, **et-Terbiye ve't-Ta'lîm fi'l-İslâm**, Kahire, Muesseset Hindavî, Kahire, 2014, s.114-115.

[87] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.96.

3.2.1 Şeyh Abdüsselam el-Esmer Zâviyesi

Akdeniz sahilinde bulunan Zelîten (Zelîtîn) şehrinde 1495 senesinde Şeyh Abdüsselam el-Esmer el-Feytûrî tarafından tesis olunmuştur. Şeyh Abdüsselam Zâviyesi adıyla tanınmıştır. Bu tesiste dinî ilimlerin tahsil ve talimi ile Kur'ân-ı Kerîm hafızlığı yapılmıştır. İlim öğrenmeye gelen talebelerin barınması için burada odalar bulunurdu. Zâviyev için tahsis olunmuş vakıflar, zikri geçen bu tesisin tamir giderleri ve öğrenciler ile muallimlerin ihtiyaçları için sarfedilmiştir. Ülke genelinden bu zâviyeye gelenler için söz konusu bu vakıflardan pay ayrılmıştır. Bundan dolayı müntesibi fazla olmuştur. Z3aviyede vakıf mahsullerinin depolanması ve muhafaza edilmesi için bir de depa inşa edilmiştir. Zâviyenin vakıf gelirleri arttıkça öğrenci mevcudu da artmıştır.[88]

Zâviye, XVI-XIX. asırlar zarfında Trablusgarp Vilâyeti'nde eğitim öğretim hizmetleri sunmaya devam etmiştir. Ancak İtalyan işgali sırasında bu zâviyenin de, diğer pek çok eğitim müessesesinde olduu gibi faaliyetleri sekteye uğramıştır. Diğer taraftan bahsi geçen bu zâviye XX. asrın ikinci yarısında saha sağlıklı olarak eğitim hizmeti vermeye devam etmiştir. Bilahare bu zâviye bölgede üniversiteye dönüştürülmüş olup Esmeriye Üniversitesi adıyla faaliyetlerini yürütmüştür. Adı geçen üniversite dinî, sosyal ve fikrî ilimler üzerine bölümlere sahiptir.

3.2.2 Bâz Zâviyesi

Yukarıda zikri geçen Zelîten şehrindeki meşhur zâviyelerden olan bu tesisi, sözü edilen şehirde Şeyh Ahmed el-Bâz açmıştır. Bu tesisin vazifesi Kur'ân-ı Kerîm hafızı yetiştirmesidir.

Bu zâviyenin XVI. yüzyıl başlarında faaliyetlerine devam ettiği anlaşılıyor. Osmanlılar zamanında da aynı işlevi yürüttüğünü görmekteyiz. Zâviye, şehir dışından gelen gurbetci öğrencilerin kalabilmelerini sağlamak için inşa olunmuştur. zâviyenin bakım, onarım, yenileme gibi ihtiyaçları ve öğrencilerin masrafları zâviye vakıfları vasıtasıyla yapılmıştır.[89] Bu zâviye Osmanlı idaresinin son yıllarına kadar eğitim hizmetini devam ettirmiş, ancak İtalyan işgali (1911-1952) sırasında işlevini

[88] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.96.
[89] et-Tâhir ez-Zâvî, **Mu'cemu'l-Buldâni'l-Libiyye**, Trablus, 1968, s.158,164.

yitirmiştir. Daha sonra ise bir daha açılamadığı veya kendisini yenileyemediği anlaşılmaktadır.

3.2.3 Seb'a Zâviyesi

Zelîten şehrinde Süleman adlı şahsın çocukları bu tesisi inşa etmişleridr. Bunlar Şeyh Abdüsselam el-Esmer'in de mensup olduğu Fevâtir kabilesine mensupturlar.[90]

Kur'ân-ı Kerîm ezberi ve Kur'ân ilimlerini öğretmek bu zâviyenin işlevleri arasındadır. Diğer zâviyelerde de olduğu gibi burada da kurulu birçok oda bulunmakta olup, bunlar Kur'ân hafızlığı ve ilim tahsili için gelen gurbetçi öğrencilerin konaklaması amacıyla oluşturulmuştur. Tesisin masraflarını çevredeki hayırsever halk ve zenginler karşılamışlardır.[91] XVI. asır ve sonrasında eğitim öğretim hizmeti yürüten bu zâviye, Osmanlıların Trablusgarp Vilâyeti idaresinin sonra ermesini müteakip (1911), kapanmış, ya da İtalyan yönetimince müdahale edilerek kapatılmıştır.

3.2.4 el-Mahcûb (Şeyh İbrahim el-Mahcûb) Zâviyesi

Trablusgarp'ta Mısrâta şehrinde Şeyh İbrahim el-Mahcûb tarafından, dinî ilimlerin çocuklara öğretilmesi, hâfız yetiştirme, tarikat ve tasavvuf adabı öğretme, gelen geçeni konaklatma vb. gayelerle inşa olunmuştur. Zâviyenin yeterli düzeyde vakıfları bulunmaktadır. Burası Mısrâta'da el-Mahcûb Zâviyesi olarak tanınır olmuştur.[92] Osmanlı yönetimi altında rahatça eğitimini sürdüren bu zâviye, İtalyan işgali esnasında kapatılmış, işgal sonrası yeniden tedrisatına başlamıştır. Günümüzde Mahcûb Zâviyesi adıyla Mısrâta şehrinde varlığını sürdürmektedir. Zâviyenin öğrenci mevcudu şartlara göre azalıp eksilmektedir ve bu öğrenciler fıkıh, hadis gibi İslâmî ilimler üzerine eğitim almaktadırlar.

3.2.5 Bin Şuayb Zâviyesi

Trablusgarp Vilâyeti'nde Zâviye şehri içinde bulunan bu tesis, Ebşat Köyü Zâviyesi adıyla da bilinir olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm hâfızlığı ve diğer Kur'ân ilimlerinin talimi

[90] ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.158.
[91] ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.162.
[92] et-Tâhir ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.167.

manasında bu tesis büyük bir vazife üstlenmiştir. XIV. yüzyıl başlarında zâviyede Fakih Abdurrahman bin İzzeddin adlı bir âlimin dersler verdiği görülüyor. Şeyh Abdurrahman, Zâviye şehrinde sakin Müslüman ahalinin eğiyim ve terbiyesi için çaba sarf etmiştir.[93] Bahsi geçen zâviyenin 1835 yılı civarında Şeyh Hacı Muhammed bin Şuayb vasıtasıyla yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla zâviyenin adı bu şahsa nispetle Bin Şuayb Zâviyesi olarak kalıcı olmuştur. Osmanlı yönetimi altında eğitimini devam ettiren bu zâviye, İtalyan işgali esnasında kapatılmış, işgal sonrası İdris es-Senûsî yönetimi zamanında yeniden tedrisatına başlamıştır. Günümüzde söz konusu zâviye, yine aynı isimle Zâviye şehrinde geleneksel eğitim metodları ile öğretimine devam etmektedir. Ancak büyük zâviye olarak Bin Şuayb, küçük zâviye olarak ise Ebşât Zâviyesi adları birlikte kullanılmaktadır.

3.2.6 Bin Süheyl Zâviyesi

Ebû İsa Zâviyesi veya *Seydî el-Amûri Zâviyesi* adıyla da meşhur olmuş bu tesis, Zâviye şehrinin 7 kilometre batısında Ebû İsa beldesindedir. Kur'ân-ı Kerîm hâfızı yetiştirmiştir. Ayrıca Kur'ân ilimlerini öğreten bir merkez olmuştur. Bölgenin değişik beldelerinden gelen öğrencilerin konaklaması için odaları mevcuttur. Zâviyenin vakıfları yeterli gelire sahip olup, talebe ve hocaların masraflarına harcanmıştır. Süheyl adlı zâviye kurucusu, aynı zamanda Ebû İsa olarak da tanınmıştır. Süheyl, eli açık birisi, 1274 tarihi civarında vefat etmiştir. Ebû İsa Zâviyesi yakınlarına defnedilmiştir. Onun öümünden sonra zâviye işleri, oğlu ve onun soyundan gelenlerin eliyle yürütülmüştür.[94]

Zâviye, XIII. asır gibi erken bir dönemde hizmet vermeye başlamış ve asırlar boyu faaliyetlerini sürdürmüştür. Osmanlı idaresi yıllarından sonraki İtalyan işgalinde ise kapatılmıştır. Kral İdris es-Senûsî zamanında bu zâviye de diğerleri gibi hizmete yeniden sokulmuştur. Günümüzde aynı muhitte bu zâviyenin eğitim hizmetleri yürüttüğü bilinmektedir.

---

[93] et-Tâhir ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.150.
[94] ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.155-156.

3.2.7 Cerbû' Oğulları Zâviyeleri

Osmanlı Devleti idaresi yıllarında Cerbû'nun oğulları tarafından 1270 / 1853 senesinde Zâviye al-Garbiyye şehrinde ortaya çıkan bu tesis, bölge çevresinden gelen Müslüman halkın çocuklarına Kur'ân hafızlığı yaptırmıştır. Fakih Sâbir bin Nusret adlı bir ilim ehli sayesinde kuvvet kazanmıştır. Bin Nusret, 1327 / 1909 senesinde vefat etmiştir.[95] İdris es-Senûsî'nin İtalyan yönetimi sonrasında idareyi devralması sonrasında bu zâviye yeniden faaliyetine başlamıştır. Günümüzde aynı isimle bu zâviyenin eğitime devam ettiği tespit olunmuştur.

3.2.8 Bâkûl Zâviyesi

Bu zâviye, Abdunnebî b. Abdunnebî Ebû Seyf adlı şahsın oğlu Seyyid Muhammed el-Âlim tarafından, Reyyân ve Haleyife arasındaki Bâkûl Vadisi vadisinde XIX. Yüzyıl sonlarında inşa olunmuştur. Burası Âlim Zâviyesi olarak da bilinirdi. Zâviyenin kurucusu, öldükten sonra bu bina yakınlarında defnedilmiştir. Bu zâviye çevresinde Bâkûl Çeşmesi adlı bir su kuyusu mevcut idi. Zâviye için sözü edilen vadide çok sayıda zeytinlik vakfedilmiştir. Kur'ân hafızlığı için zâviyeye gelip ikamet eden öğrencilerin masrafları ve binanın diğer giderleri için vakıflar tahsis olunmuş ve bina içerisinde odalar inşa edilmiştir. Şeyh Muhammed el-Âlim'in neslinden gelen Abdunnebî'nin evlatları zâviyenin denetlenmesini yapmışlardır. Bahsi geçen bu tesiste, Arapça dil eğitimi verilmiştir. Fıkıf ve diğer İslâmî ilimler de okutulmuştur. Dönemin âlimlerinden Muhammed bin Muhammed bin Munir er-Reyyânî de burada ders vermiştir. Böylece zâviye giderek daha çok tanınmıştır. Bu âlim ve şeyh, 1330 / 1912 senesinde halen vazifesinin başında olarak zâviyede eğitim vermeye devam ediyordu.[96] Esasen bu tarihten sonra İtalyan işgali başladığı için zâviyenin de işlevi sona ermiş, bilahare İdris es-Senûsî yönetimi esnasında yeniden eğitime başlamıştır. Günümüzde aynı isimle varlığını devam ettirmekte olup, geleneksel / dinî eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmektedir.

---

[95] ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.157-158.
[96] et-Tâhir ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.159.

3.2.9 Ebû Mâzî Zâviyesi

Trablusgarp Vilâyeti coğrafyasının batı taraflarının kuzeyinde bulunan Nefûse Dağı'nda bulunan meşhur zâviyelerden biridir. Zâviyenin adı Kikla beldesi civarındaki dağdan adını almıştır. Burada Müslüman halkın çocuklarına Kur'ân hafızlığı yaptırılmış ve İslâmî ilimlerin öğretilmesi sağlanmıştır. Fakih Abdunnebî el-Asfar el-Evvel bu tesisi ortaya koymuştur. Adı geçen bu şahıs zâviye masrafları ve öğrenci bursları için zengin vakıflar tahsis etmiştir. *et-Tizkâr* adlı eserin müellifi ve tarihçi Muhammed ibn Galbûn, adı geçen bu zâviyeden söz ederken burasının Ebû Mâzî Dağı yakınlarında inşa edildiğini dile getirmiştir. Şu halde bu zâviyenin XVIII. Asırda faal durumda olduğu tespit olunabiliyor. İlerleyen asırlarda da zâviyenin çalıştığı biliniyor. Kurucusu Ebû Seyf'in oğullarından olan bu zâviyeyi, takip edenler, her yıl ziyaretine gelip burada birkaç gün kalırlar ve zâviyeye gelip de bu ziyareye katılmak isteyen, burada ikamet etmek isteyen misafirlere ve yolculara yemekler verirlerdi.[97]

İdris es-Senûsî'nin İtalyan işgali sonrasında idareyi devralması sonrasında bu zâviye yeniden eğitime başlamıştır. Günümüzde aynı isimle bu zâviyenin eğitim- öğretim hizmetlerini yürüttüğü tespit olunmuştur.

3.2.10 Sinnî Zâviyesi

Bu zâviye 1261 / 1845 yılında Şeyh Abdullah es-Sinnî es-Sûdânî tarafından Trablusgarp Vilâyeti'nin güneyinde Mizdâ şehrinde kurulmuştur. Ancak zâviyenin temellerinin bundan daha evvel Seyyid Muhammed bin Ali el-Senûsî zamanında atıldığı söylenmektedir. Zâviyenin inşa aşamasında görev almış olan Şeyh Abdullah adlı şahıs zâviye işlerini takip etmiştir. Bu tesiste de diğerleri gibi hafızlık eğitimi verilmiş ve diğer İslâmî ilimler tahsis ettirilmiştir.[98] Osmanlı Devleti'nin son idari yıllarında faal konumda olan bu zâviye İtalyan işgali sırasında kapatılmış, İdris Senûsî yönetimi devraldığında ise yeniden hizmete açılmıştır. Günümüzde Sinnî Zâviyesi, aynı isimle geleneksel sistem üzere eğitim öğretim faaliyetlerini icra etmektedir.

---

[97] et-Tâhir ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.160.
[98] et-Tâhir ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.163.

3.2.11 Tâhiriye Zâviyesi

Trablus şehrinin 90 km. kadar güneyinde Gıryân'daki Ebû Zeyyân beldesinde bulunan bu zâviyeyi, XIX. asır ortalarında Seyyid Ubeydullah bin Seyyid Şerîf kurmuştur. Burada hâfız yetiştiriliş ve İslâmî ilimler tedrisi yürütülmüştür. Zâviye, şeyh ve fakihlerden biri oaln Ali et-Tâhir ve amcası Emin et-Tâhir sayesinde Mamura çevresinde ün kazanmıştır. Civar beldelerden ilim öğrenmek isteyen talebeye bu zâviye kucak açmıştır. Zâviyede ikamet etmek durumunda olan taebeler için de kalacak yerler ayarlanmıştır. Trablusgarp'ta görev yapmış Osmanlı valilerinden Yusuf Paşa, zâviyenin daha iyi imkânlarda eğitim vermesi amacıyla bu tesise arsalar tahsis edilmesini sağlamıştır. Yusuf Paşa, bu zâviyenin ve diğer bazı tesislerin vergiden muaf olmasını da sağlamıştır. Buna dair Trablusgarp Vilâyeti valisi adına 21 Ramazan 1276 / 12 Nisan 1860 tarihinde sâdır olan bir yazıdan haberdarız. Buna dayanarak Tâhiriye Zâviyesi arazileri vergiden muaf olmuştur. Ancak bu muafiyet daha önceki yıllarda da tatbik edilmiş görünüyor. Tâhiriyye zâviyesinin kurucusu oaln aile, Trablus kentinin güneyindeki Gıryân bölgesinde fazilet ve ilimleriyle şöhret bulmuşlardır. Ailenin büyüklerinden Seyyid Abdullah bin Seyyid Ubeyd eş-Şerîf, Kümeyşat kabilesine mensup olup, "iki dağın bekçisi" unvanıyla anılıyordu.[99] Zâviyenin İtalyan işgali esnasında kapatılmasının ardından İdris es-Senûsî'nin idareyi devralması sonrasında bu zâviye tekrar faaliyete başlamıştır. Günümüzde bu zâviyenin aynı isimle geleneksel eğitim metodları çerçevesinde eğitime devam ettiği görülmektedir.

3.2.12 Dûkâlî Zâviyesi

Mısallâta'ya tâbi Zaferân köyünde hizmet sunmuştur. Hâfızlık ve İslâmî ilimler tedrisatı yapılan bir mekândır. Zâviyede ikamet eden talebe için odalara sahiptir. Zâviyenin ihtiyaçları ve bakımları sahip olduğu vakıflardan karşılanmıştır.[100]

Dûkâlî ailesinin tarihsel anlamdaki ilişkisi, Abdullah ed-Dûkâlî'nin komşu ülke Fas'ın Dûkâlî bölgesinden Trablusgarp Vilâyeti'ne geldiği zamana dayanır. Bölgeye geldikten sonra Mısallâta'da bulunan Zaferân köyünde bir zâviye yaptırmıştır.

---

[99] et-Tâhir ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.163.

[100] Muhammed bin Mahluf, **Mevâhibu'r-Rahîm fî Menâkıb Şeyh Abdusselam bin Sâlim Ravdu'l Ezhâr fî Minyeti's-Sâdâti'l-Ebrâr fi Menakib Şeyhi'l-Esmer li'ş-Şeyh Kerimuddin el-Bermûnî**, Mektebetu Dâru's-Sekafe, Beyrut, 1999, s.92-93.

Bununla birlikte, XIII. yüzyıl başlarında zâviyeyi kurduğu andan itibaren, vefat edene kadar burada kalmıştır. Kabri de, zâviye içerisine tesis edilen meşhur bir türbe içinde bulunmaktadır.[101] Çok uzun ömürlü bir hizmet sunan bu zâviye, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar aralıksız eğitim hizmeti yürütmüş, ancak İtalyan işgali sırasında eğitim durdurulmuştur. Kral İdris es-Senûsî'nin İtalyan işgali sonrasında idareyi devralması sonrasında bu zâviye yine aynı dinî / geleneksel faaliyetine başlamıştır. Günümüzde bu zâviyenin aynı adla eğitime devam ettiği biliniyor.

3.2.13 Yusuf el-Cûrânî Zâviyesi

Mısallâta şehrinin, Kasabât beldesi zâviyelerinden olup, Cûrânî kabilesi çabaları ve imkânlarıyla kurulmuştur. Fas'tan Cûrânî'ye gelen Şeyh Yusuf el-Cûrânî'ye atfen bu ad verilmiştir. Şeyh Yusuf el-Cûrânî'nin tedrisatta bulunduğu bu köyde vefat ettiği bilinmektedir. Kabri de oradadır.[102] Şehir dışından gelen ilim talebeleri için kalacak yerler yapılmıştır. Hafızlık eğitimi ve ilmî muhtevalı diğer dersler (fıkıh, hadis vb.), zâviye mensupları tarafından verilmiştir. Bunun için çevre yörelerden müderrisler ve ilim adamları zaman zaman zâviyeye gelerek burada bir müddet kalmışlardır. Bunlardan bazıları Fakih et-Tubûlî el-Verfilî, Fakih Miftâhu'd-Debbâr el-Mısallâtî ve Ahmed Ebû Hacer ez-Zelîtânî olarak sıralanabilir. Onların yetiştirdiği bazı talebe simleri ise Abdüsselam Ebû Aişe el-Mısallâtî, Abdüsselam bin Halîfe el-Ammârî, Sâlim Muhammed et-Tu'mî el-Mısallâtî ve Salih el-Luhaymer el-Ammârî olarak sıralanabilir. [103] Yine bu tesiste ilim tedrisatında şöhret kazananlar arasında; Muhammed bin Ahmed bin el-Sâlim ve Fakih Muhammed el-Cûrânî gelmektedir. Zâviyede okutulan ilimlere ve yararlanılan kaynaklara gelince, bunlar şu şekilde listelenebilir: Muhtasar er-Risale, Veşru'l-Ecrumiyye ve Fennu't-Tevhîd. [104] Sözü edilen bu zâviyenin Osmanlı son dönemindeki eğitim faaliyetleri İtalyan işgali ile sekteye uğramıştır. İdris es-Senûsî'nin İtalyan yönetimi sonrasında idareyi devralması

[101] Abdusselam bin Osman el-Feytûrî, **el-İşârât el-İbâdîn mâ bi Tarablus mine'l-Mezârât**, Dâru Mektebetu'n-Necâh li's-Sekafeti ve'n-Neşr, Trablus, 1921, s.106-107.
[102] G. A. Ali el-Arabî, **Trablusgarp / Libya'da 1844-1943 Yılları Arasında Eğitim Sistemi**, Karabük Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karabük, 2019, s.93.
[103] ez-Zâvî, **Mu'cemu'l-Buldâni'l-Libiyye**, s.166-167.
[104] el-Arabî, **Mısallâta fi'l-Ahdi'l-Osmânî es-Sânî,** Merkez Cihâd el-Libiyîn Lidirâseti't-Târihiye, Mısallâta, Trablus, Libya, 2010, s.174-175.

üzerine bu zâviye yeniden faaliyetine başlamıştır. Günümüzde aynı isimle bu zâviyenin eğitime devam ettiği bilinmektedir.

3.2.14 Abduddâim Zâviyesi

Trablusgarp'ın doğusundaki Mısallâta şehri zâviyelerinden biri de Abdüddâim Zâviyesi'dir. Şeyh el-Hammâlî adıyla da bilinir. 1902-1903 yılları civarında inşa edildiği tahmin olunmaktadır. Zâviye bünyesinde gelip geçenlerin ve burada ikamet edenlerin istifade edebileceği bir mescit bulunuyordu.[105] Zâviyenin kurucusu, bina için o çevreden yeterli miktarda vakıf araziler ayırmıştır. Bunlardan 400 adet zeytin ağacı öne çıkar.[106] Zâviye vakıflarını, tesisin kurucusu olan aileden biri mütevelli vazifesiyle takip etmiştir. Seyyid Ahmed Ebû'l-Kasım Şuayb, zâviyenin vakfını yöneten kişilerden biridir.[107] Osmanlı idaresinin sonuna kadar geleneksel metodla eğitimini devam ettiren bu zâviye, İtalyan işgali sonrasında idareyi devralmış olan İdris es-Senûsî zamanında yeniden faaliyetine başlamıştır. Günümüzde bu zâviyenin aynı isimle eğitime devam ettiği tespit olunmaktadır.

3.2.15 Fercânî Zâviyesi

Bu zâviye, Trablusgarp Vilâyeti'nin merkezi olan Trablus şehrinin 120 km. kadar doğusunda kalan Hums şehrinde yer alan Sâhilu'l-Ehâmid'de Şeyh Ali el-Fercânî tarafından kurulmuştur. Bugün Libya'da halen bu adla anılan bir zâviye bulunmaktadır. Burada Şeyh el-Bi'l-'İzzi ve Şeyh Süleyman ez-Zâyidî, talebeye Arapça ve şerî ilimler tahsil ettirmiştir. Şeyh Muhammed bin Muhammed bin Abdülkadir el-Futaysî, burada tahsilini tamamlayıp ilim adamları arasına katılmıştır. Bu şahıs "Deysân" isimli kaside sahibidir.[108] Zâviyenin gelir kaynakları, müderrislerin kıyafetlerinin verilmesinde, maaşlarının ödenmesinde ve kuraklık senelerinde ihtiyaç sahibi olanlara yardım yapılmasıyla harcanmış olurud.[109] Fercânî Zâviyesi, uzun dönemler hizmet etmiş ve Osmanlı devleti'nin ülkeden çekilmek zorunda daldığı 1912 yılından sonra kapatılmıştır. İdris es-Senûsî'nin İtalyan yönetimi sonrasında idareyi

[105] ez-Zâvî, **Mu'cemu'l-Buldâni'l-Libiyye**, s.164.
[106] el-Arabî, **Mısallâta fi'l-Ahdi'l-Osmanî es-Sâni,** s.185.
[107] el-Arabî, **Mısallâta fi'l-Ahdi'l-Osmanî es-Sâni,** s.187.
[108] et-Tâhir ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.166.
[109] Muhammed Nasrullah, **Tatavvur Nizam Mulkiyyeti'l-Arz fi'l-İslâm**, Dâru'l-Hadase, Lübnan, 1932, 134.

devralması sonrasında bu zâviye yeniden faaliyetine başlamıştır. Günümüzde aynı isimle bu zâviyenin eğitime devam ettiği tespit olunmuştur.

Yukarıda bahsedilenlerden yola çıkarak Trablusgarp Vilâyeti geneline yayılmış zâviyeler üzerine biraz daha ayrıntılı değerlendirmelere girilebilir. Buna göre zâviyelerin uzun seneler boyunca hafız yetiştirme ve özellikle de dönemin meşhur ilimlerinden fıkıh, tefsir, hadîs gibi dinî ilimlerin öğretilmesi için mühim kurumlardan olduğu belli olmaktadır. Zâviyeler, Trablusgarp ahalisinin XX. yüzyıl başlarına kadarki hayatında önemini korumuştur. Ancak Osmanlı devleti bu tesislere ilave olarak modern eğitim ve ulaşım müesseselerini de devreye sokmuştur.

Trablusgarp zâviyelerinde dil alanındaki ve diğer sahalardaki ilimlerin tedrisatını yerine getiren âlimler ve bazı eserleri hakkında da malumat verilebilir:

- Sûfî: Şerhu ibni Türkî li'l-Aşmaviyye haşiyesi,
- İbnu'l-Hasan: Ebû Zeyd Kayrevânî risalesine yazdığı şerh,
- Zerzir: Muhtasar-ı Halil şerhi,
- Cevheretu İbrahim fi't-Tevhid.
- Çeşitli zâviyelerde okutulan kitaplar.[110]

Burada yeri gelmişken Trablusgarp havalisinde Osmanlı idari dönemi boyunca geleneksel ve dinî eğitim muhtevalı zâviyelerde öğrenim gören öğrencilerin bu esnada eğitimlerinin herhangi bir kesintiye uğramadığını, söz konusu tesislerin kültür ve ilim alanında sahip oldukları öncü rolü yerine getirmeye devam ettiklerini belirtmekte yarar vardır.

Trablusgarp havalisindeki zâviyelerin bazıları hafızlık eğitimine ön hazırlık çalışmalarını yürütmüştür. Diğer bazıları ise hafızlık eğitimini tamamlamış talebelere daha üst düzeyde Arapça, hadîs, fıkıh gibi ilmî alanlarda eğitim vermiştir. Böylece talebenin ilim ve irfan üzerine yaptıkları tahsilin iki kıymetli kolu olan Kur'ân ve Sünnet'ti terketmemeleri sağlanmaya gayret edilmiştir.

Trablusgarp zâviyelerinde eğitimin seyri ve yöntemi de şu şekilde özetlenebilir: zâviyede görevli fakih, sabahları öğrencilere yazı yazdırır, levhaları (yazı tahtaları) tashih eder, eski yazdığı levhaları kontrol eder ve yazdıklarının tilavetini gün ortasına

[110] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiyye bi Trablusgarp**, Evkaf Dosyası, belge: 18, Recep 1308 (Şubat 1891).

kadar yapmaları için onları serbest bırakırdı. Tilavetler hafta boyu tekrar edilmek suretiyle öğrencinin bilgileri taze tutulurdu. Zâviyelere hayır sahiplerinin bağışları büyük katkı sunar ve bu birikenler adilane şekilde dağıtılmaya çalışılırdı. Vakıf heyeti gerekli harcamaları yapar veya bunların takibini sağlardı. Burada zâviye vakıfnamesinin dışınaçıkılmamaya özen gösterilirdi.[111]

Zâviye vekillerinin görevleri arasında ise şunlar sayılabilir; vakıf gelirlerinin talebeye taksimi, zâviye eğitim sürecinin takibi ve çalışanlar ile müderrislerin ücretlerini ödemek.

Zâviyelerde eğitim gören talebeye eğitim sonunda icazet verilirdi. Âlimlerin çoğu Arapça, Fıkıh ve diğer İslâmî ilimleri, çevre ve toplumla münasebet sağlanmasında aracı olarak seçmişlerdir. Sonuç olarak Trablusgarp'ta zamana zaman yeni zâviyelerin inşasına şahit olunmuştur.[112]

3.3 Trablusgarp'ta Geleneksel / Dinî Bir Eğitim Müessesesi: Senûsiyye Tarikatı Zâviyeleri

Senûsîye Tarikatı zâviyeleri, Cezayir asıllı din âlimlerinden Muhammed ibn Ali es-Senûsî'ye nispet edilmiştir. Bu zâviyeler, kurucusunun ortaya koyduğu prensipler doğrultusunda tarikata hizmeti esas gaye edinmekle birlikte çok farklı hizmetlere de yönelmişlerdir. Zâviyelerin, âdeta birer eğitim müessesesi gibi bir vazife gördüğünden bahsetmeden önce, Senûsî tarikatı olarak bilinen tarikatın kurucusu Muhammed Ali es-Senûsî'ye ve Senûsîliğe ilişkin bazı bilgiler verelim.

Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin Hayatı

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki egemenlik yıllarının son asrı içerisinde adı geçen coğrafyada adından bahsettirmiş önemli bir İslâm âlimi ve mutasavvıfı olan Seyyid Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdülkadir es-Senûsî (1787-1859), Kuzey Afrika'nın Cezâyir bölgesinde Vehrân vilâyetine bağlı Vasıta'da dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda kendisi *İmam Muhammed, Seyyid Muhammed* ve *Şeyh Muhammed* gibi

[111] el-Arabî, **Trablusgarp / Libya'da 1844-1943 Yılları Arasında Eğitim Sistemi**, s.98.
[112] Muhammed Acac el-Hatîb, **Usûlü'l-Hadîs ve 'Ulûmuhu ve Mustelahatuhu**, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981, s.236 vd.

isim ve unvanlarla anılmıştır. Bu zat, Kuzey Afrika'da Senûsiyye Tarikatı'nın kurucusu kabul edilir. Onun Senûsî künyesini almasının nedeni, aile büyüklerinin daha önceki yıllarda ikamet ettiği Tilimsan (Telemsan) bölgesindeki Esnûs Dağı'na nispet edilmesiyle ilgilidir.[113]

Seyyid Muhammed bin Ali es-Senûsî'nin bütün ailesi, ilimle iştigal eden yüksek tahsil ve kültüre sahip olup, bu durum onun küçük yaşta ilim tahsil etmesine imkân tanımıştır. Böylece o, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Fıkıh, Tefsir, Akaid ve Kelam konularında temel bilgileri öğrenmiş, yüksek tahsilini çevresindeki mühim medreselerde tamamlamıştır. Bu esnada daha yüksek tahsil alma imkânı elde etmek için Fas'taki Karaviyyîn Medresesi'ne kaydolmuş ve bir yandan da tasavvufla ilgilenmiştir. Yüksek düzeyde ilmî bilgi sahibi oluşuyla çevresinde dikkatleri üzerine toplayan Seyyid Muhammed bin Ali es-Senûsî, adı geçen bu medresede dersler de vermiş, ancak zamanla dinî ve sosyal alanlarda muhaliflik havası estiren fikirleri ile konuşma ve dersleri yüzünden yakın takibe alınmıştır.[114]

1818 yılı civarında Hacca gitmek amacıyla Fas'tan ayrılarak Cezayir'e geçen Seyyid Muhammed es-Senûsî, bölgede Fransız işgali başlayınca buradan daha doğuya yöneldi; Kabis, Trablusgarp, Mısrâta ve Bingazi gibi şehirleri de gördükten sonra Kahire'ye ulaştı. Ancak burada Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın himayesinde bulunan Ezher ulemasıyla fikir ayrılıkları yaşayarak tartışmalara dâhil oldu. Hocalarından Muhammed el-Kundûz'un 1829'da Vehran valisi Hasan Bey tarafından Mazûne'de idamından dolayı o yıllarda Osmanlı yönetimi ile arası bozuldu. 1830'lu yılların ortasında Mekke'ye giderek yerleşmiş olan Seyyid Muhammed es-Senûsî, burada İdrisiyye Tarikatı'nın kurucusu mutasavvıf Ahmed b. İdris (ö.1837)[115] ile tanıştı ve kendisine intisap etti.

Bu şekilde Seyyid Muhammed es-Senûsî, kırk yaşını geçmiş olduğu halde hâlen ilme olan aşkında en ufak bir azalma olmayarak, kendisinden ilmî bir şeyler alabileceğini düşündüğü, dönemin mühim şahsiyetlerini ya ziyaret ederek ya da onların yanında bir müddet kalarak ilmî kudretini arttırdı. Bu manada Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin

---

[113] Muhammed Senûsî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için şu müstakil çalışmaya müracaat edilebilir: Meylûd Meysûm, **Muhammed bin Ali es-Senûsî Menâbiu 'İlmehû ve Menhec Tarikatahû**, Câmiatu Hasîbe bin Bû Ali eş-Şelef el-Cezâir, 2018; Krş. ed-Deccânî, **el-Hareketü's-Senûsiyye: Neş'etühâ ve Nümüvvühâ fi'l-Karni't-tâsi'ʿaşer (1202-1320 H.)**, Tab' 2, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Lübnan, 1988; Kadir Özköse, **Muhammed Senûsî Hayatı, Eserleri, Hareketi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

[114] Ahmet Kavas, "Senûsî, Muhammed bin Ali", **DİA,** C.36, Ankara 2009, s.529.

[115] Bu zat hakkında bkz. Nihat Azamat, "Ahmed b. İdrîs", **DİA,** C.2, Ankara 1989, s.92-94.

hayatı boyunca ders aldığı veya yanlarında kalarak onların feyzinden istifade ettiği çok sayıda hocası, şeyhi ve mürşidi olmuştur. Bunlardan tespit edilebilenlerin isim ve künyeleri şu şekilde sıralanabilir:[116] Allâmetu'l-Evhad Ebû Abdullah Sidi (Seyyidî) Muhammed ibnu'l-Kundûz, İmam el-Ârif Billâh Sidi Ahmed bin Muhammed bin Acîbe el-Hasanî, Allâme İmamu'l-Usûli Sidi Tayyib bin Keyrân, İmam Velî Sufî Şeyh el-Arabî bin Ahmed el-Zarkavî Şerîf el-Hasanî, Allâme el-Hammâm Seydî Muhammed bin Tâhir bin el-Filâlî, Allâme el-Muttakî el-Mütefennin Ebu'l-Mevâhib Sidi Ebû Bekir bin Ziyad el-İdrisî.

Seyyid Muhammed es-Senûsî, Mekke'de iken tanıştığı ve kendisine intisap ettiği Ahmed b. İdris'in yanında bir müddet kalarak hem ondan hem de Mekke'nin ilmî birikiminden istifade etti. Ancak Ahmed b. İdris'in türlü nedenlerden dolayı Yemen'e göç etmesi üzerine Mekke'deki zâviyesinde onun halifesi olarak görev aldı ve bu esnada evlendi. Mekke'de Ebû Kubeys Dağı'nda açtığı zâviyesinde kısa süre içerisinde çok sayıda Cezayirli, Trablusgarplı ve diğer Kuzey Afrika kökenli mürit ve ziyaretçiler toplanınca, Osmanlı devlet idarecileri ve Mekke şerifleri ona tavır almaya başladılar. Bunun üzerine 1840 yılında Kahire'ye geçmek zorunda kaldı. Fransızların işgaline karşı Cezayirlileri direnişe yönlendirdiği için Fransa yönetimi onun Cezayir ve Fas'a dönmesine müsaade etmedi. Ancak Seyyid Muhammed es-Senûsî, yine de eli kolu boş durmadı ve Trablusgarp taraflarına geçerek, tasavvufî eylemlerini burada da sürsürdü. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp valisi Ali Asgar Paşa, onu iyi karşılayarak hoş muamelede bulundu. Seyyid Muhammed es-Senûsî, bugünkü Libya'nın kuzeydoğusunda Bingazi ile Derne arasındaki bölgede Beyzâ şehrinde 1843 yılı civarında Beyzâ Zâviyesi'ni kurduktan hemen sonra Derne'de ve diğer bazı yerlerde üç zâviye daha açma fırsatı buldu. Bu günlerde yeni bir evlilik daha yapan bu zatın kurduğu tarikatı gelecekte devam ettirecek olan iki oğlu bu evlilikten dünyaya gelmişlerdir. Bu oğulları Muhammed Mehdî ve Muhammed Şerîf adlarını taşımaktadır.[117]

Seyyid Muhammed es-Senûsî, 1846 yılında Hac farizası için Mekke'ye gitti, ancak dönmeyip bu şehirde uzun süre ikamet etti, ailesi ve iki oğlunu ise Trablusgarp Vilâyeti'nde Derne'deki zâviyesinde bıraktı. 1854'te Trablusgarp'a döndüğünde bir

[116] Ali Muhammed es-Sallâbî, **es-Simâr ez-Zekiyye li'l-Harekâti's-Senûsiyye fî Libya**, C.1, el-Mektebetü't-Tibyân, Kahire, 2001, s.42.
[117] Kavas, "Senûsî, Muhammed bin Ali", s.530.

süre Uzeyyât Zâviyesi'nde ikamet etti, ardından bölgenin doğusunda Mısır sınırında Cağbûb denilen kasabada[118] büyük bir zâviye inşa ettirerek buraya yerleşti. Bu zâviye sayesinde Cağbûb giderek büyüdü ve Cağbûb Zâviyesi, Mısır ve Mağrib'ten sonra Kuzey Afrika'nın en önemli eğitim merkezi haline geldi.

22 yıl süren irşat faaliyetinin ardından 9 Safer 1276 (7 Eylül 1859) tarihinde Senûsiyye Tarikatı'nın merkezi olarak yeni yeni temayüz etmeye başlamış Cağbûb şehrinde vefat eden Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî buradaki zâviyeye defnedilmiştir. Adı geçen bu zat, tarikat kurucusu bir sûfi olmanın yanı sıra içtihat taraftarı bir âlim ve teşkilatçı yönü kuvvetli önemli bir şahsiyettir. Bu sebeple kurucusu olduğu Senûsiyye Tarikatı dinî, fikrî ve siyasi bir hareket olarak değerlendirilmektedir.[119]

Seyyid Muhammed es-Senûsî, hayatı boyunca çok defa yolculuklara çıkmasına ve devlet adamlarıyla da fazla barışık olmamasına rağmen Afrika'da birbirinden farklı mekânlarda hizmet yürütmeyi başarmış, idealist bir önder ve eğitimci portresi çizmiştir. O, Hicaz, Mısır, Cezayir ve Tunus ile çoğunluğu bugünkü Libya topraklarında 22 kadar zâviye açmayı başarmıştır. Bunların tarihî Hac güzergâhları ve ticaret kervanlarının geçtikleri ana yollar üzerinde kurulmasına ise özellikle dikkat etmiştir.

Seyyid Muhammed es-Senûsî, hayatı boyunca yürüttüğü tarikat ve zâviye çalıştırma faaliyetleri esnasında başta Hicaz olmak üzere Mısır, Trablusgarp, Cezayir ve Fas gibi memleketlerde kendi tarikat âdâbını devam ettirmekle vazifelendirdiği şeyhler tayin etmiştir. Bunlardan bazılarının isimleri tespit olunabilmektedir: Ebû Süleyman Abdülhafîz (Mekke müftüsü ve kadısı), Ebû Hafs Ömer bin Abdürresûl el-Attâr, Ahmed Deccânî, Ahmed bin İdris. Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin Fas bölgesinde de tarikatını temsil ettirdiği şeyhler bulunuyordu: Hammûde bin el-Hâc, Hamdûn bin Abdurrahman bin el-Hâc, Tayyib el-Keyrânî, Muhammed bin Âmir el-Mi'vânî, Ebû Bekr el-İdrîsî, İdrîs bin Zeyyânî el-'Arrâfî vd.[120]

Sonuç olarak Seyyid Muhammed es-Senûsî, XIX. yüzyıl boyunca İslâm dünyasının kötüye giden durumunu üzülerek görmüş, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen kan kaybına şahit olmuş, Avrupalı sömürgeci güçlerin her geçen gün Afrika'ya

[118] Burası Bingazi, Derne ve Tobruk'un güneydoğusunda, diğer bir deyişle bugünkü Libya topraklarının kuzeydoğusunda bulunmaktadır.
[119] Kavas, a.g.m., s.530.
[120] M. Meysûm, *a.g.e.*, s.136.

nüfuzlarının arttığına tanıklık etmiş; buradan hareketle üzerine düşen sosyal sorumluğu yerine getirmek için harekete geçmiştir. Onun konumuzu ilgilendiren en mühim hizmeti ise Trablusgarp ve hatta bütün Kuzey Afrika sahasında eğitim faaliyetlerine, kültürel aktivitelere ve ilmî hizmetlere zaman ayırması ve enerji sarf etmesidir.

Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin Oğlu Muhammed Mehdî

Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin oğullarından biri olan Muhammed Mehdî es-Senûsî (1844-1902), babasının 1859'da vefatı üzerine 16 yaşında tarikatın ikinci postnişini olmuştur. O tarihlerde 14 yaşlarında olan kardeşi Muhammed Şerîf (ö.1896) de onun yardımcısı olarak Senûsiyye Tarikatı'nın işlerini birlikte takip ettiler. Muhammed Mehdî'nin kesif biçimde devam eden çalışmaları ve özverili gayretleri neticesinde, babasının kurup geliştirdiği Senûsiyye Tarikatı, Kuzey Afrika'nın en batısındaki Fas'tan Suriye ve Anadolu'ya hatta İstanbul'a kadar geniş bir alanda taraftar bulmaya başladı. Öyle ki bu tarikata mensup kitlere Hindistan, Yemen, Mısır'ın güneybatı sınırı, Sudan, Darfur, Büyük Sahra Çölü çevresindeki Çad ve buranın önemli merkezi Veday ile Afrika ortalarındaki Nijer ve Nijerya memleketlerinde kolaylıkla rastlamak mümkün olabiliyordu. Trablusgarp havalisinde ise kuzeyde Trablus'tan güneyde Fizan'a ve bu vilayetin doğusunda kalan Kufra, ayrıca batısında kalan Gat ve Gadamis yörelerinde de Senûsiyye zâviyeleri açılmaya devam ediyordu.[121]

Muhammed Mehdî zamanında Afrika'daki Senûsî zâviyelerinin işleyişini düzenlemek ve bu zâviyelerin kontrolden çıkmasını önlemek amacıyla, belli bölgelere vekil tayin edilerek işler yürütülmüştür. Bu sayede zâviyeler çevresindeki ekonomik faaliyetlere de müdahale edilebilmiş ve ticarî potansiyel Senûsiyye tarikatı politikalarına uygun biçimde değerlendirilmiştir. Tarikatın ve yöneticilerinin bu gayretli çabalarına karşın Osmanlı Devlet idaresi de Muhammed Mehdî'ye faaliyetlerini tasdik eder mahiyette ve çalışmalarını destekler nitelikte fermanlar tevdi etmiştir. Bu sayede İtalyanların Senûsiyye Tarikatı'nı kontrol etme çabaları da sonuçsuz kalmış ve bu tarikat, Osmanlı himayesinde çalışmalarını yürütmüştür. Osmanlı Devleti, Afrika'da görevli devlet memurlarının İstanbul'a dönüşlerinde vermiş oldukları bazı raporlar çerçevesinde

[121] Kavas, "Senûsî, Muhammed Mehdî", **DİA,**, C.36, Ankara 2009, s.530-531.

Senûsiyye Tarikatı'nın devlet lehine faaliyetler yürüttüğü haberlerini teyit etmiş, neticede bu tarikata olan sıcak tutumu sürmüştür. Dönemin sömürgeci devletleri olan İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya ise her şeye rağmen Senûsiyye Tarikatı üzerinde etkili olma yollarını aramaktan vaz geçmemişlerdir. Çünkü bu devletler, Muhammed Mehdî liderliğinde organize olan Senûsiyye Tarikatı'nın, Afrika'nın mühim bir kısmında önemli bir güç olmasını ve etki alanının da giderek genişlemesini dikkatle takip ediyorlardı. Nihayet bu baskılardan rahatsız olan Muhammed Mehdî, maiyetine aldığı yüzlerce adamıyla Cağbûb'daki zâviyesini terk edip, buraya vekil bıraktıktan sonra Kufra'ya geçmiş ve Tâc Zâviyesi'ne yerleşmiştir (1895). Dört yıl sonra ise daha da güneye Çad sınırına inerek burada Garû / Kirû'da yeni bir zâviye yaptırmış ve kendisine merkez ittihaz etmiştir (1899).[122]

Muhammed Mehdî, Osmanlı Devleti'nin de yoğun desteği ile Çad bölgesinde, Fransız ve diğer sömürgeci güçlere karşı mücadele vermiş, halkı bilinçlendirmeye gayret göstermiştir. Bu çabalar sonucunda XX. yüzyıl başlarına kadar Fransızlar Çad bölgesini sömürgeleştirme faaliyetlerinde başarı sağlayamamışlardır. Muhammed Mehdî, tam da bu dönemde, 1902 tarihinde Garû'da vefat etmiş ve Fransızlar da Çad ve havalisindeki istilalarına hız vermişlerdir.

Muhammed Mehdî es-Senûsî'den sonra Senûsîlerin başına Seyyid Ahmed es-Senûsî geçmiştir. Bu zat 1902-1912 yılları arasında Sahra'da Fransız yayılmacılığına karşı direnmiş, Senûsî Tarikatı'nın merkez zâviyesini tekrar Kufra'ya taşımıştır. Bu manada o, sömürgeci güçlere karşı Osmanlı Devleti'nden büyük destek görmüştür.[123] Ancak Trablusgarp Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasi varlığı sona erince, korunmadan yoksun kalan Senûsî hareketi zâviyeleri de işgale uğramışlar ve nihayetinde işlevlerini yürütemez duruma düşürülmüşlerdir.[124]

---

[122] Kavas, a.g.m., s.532-533.

[123] Senûsiyye Tarikatı'nın XIX. yüzyıl son yarısı ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti yönetimi ile olan münasebetleri hakkında ayrıntılı bilgi için şimdilik bkz. K. Özköse, "Osmanlı Devleti ile Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler, s.11-39.

[124] Senûsî Tarikati ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetler, Batılı güçlerin bölgedeki faaliyetleri, bunlara karşı Senûsîliğin takındığı tavır ve benzeri konular hakkında özet bir çalışma için bkz. M. Çabuk, "Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika'da Osmanlı-Senusi İş Birliği", **KSÜSBD**, Cilt: 16 Sayı: 1, Nisan, 2019, s.221-256.

Trablusgarp Vilâyeti Zâviyelerinin Eğitim-Öğretim Fonksiyonları[125]

Zâviye şeyhinin tayini, tarikatı kurucusu veya onun yerine geçen idareci eliyle yerine getirilirdi. Bu bağlamda zâviyeye merbut aşretler halkının talepleri de göz ardı edilmezdi. Bir zâviyenin şeyhi, oradaki eğitimi kontrol eden, anlaşmazlıkları çözen, düzeni muhafaza eden ve kısacası zâviyenin emniyeti olan çok yönlü bir şahsiyet kimliği taşır. Buna paralel olarak zâviye şeyhinin çevresinde yüksek itibara ve güvene sahip olması gerekir.[126]

Bu zâviyelerin konumlarının, özellikle de Trablusgarp'ın doğu bölgelerinde yer alanların, savaş, idare ve ticaret açısından önemli bir konuma sahip Berka şehrine yakın olması zikretmeye değerdir. Bu anlamda Berka şehrinin, komşu şehirleri kontrol edebilmesi önemlidir. Burada bir hakikat da şudur ki Senûsî hareketinin güçlenmesi ve hayat bulmasındaki en büyük yardımcı güç, Berka halkıdır. Çünkü onlar bu harekette yer alanlara, hayvanlarının ve ekinlerinin zekâtından verirler, onlara yardım olarak bağışlarda bulunurlardı.[127]

Zâviye mensupları üç kısımda incelenmiştir. Bunlar âlimler, zâviye şeyhleri ve vekilleri. Âlimler, Cağbub'da ilmî dersler verirlerdi. Zâviye şeyhleri ise genellikle Senûsî zâviye mezunlarından, hafızlardan, İslâm ülkelerinden tarikat sahibinin hizmetine gelenlerden oluşurdu.[128] Trablusgarp Vilâyeti'nde 10 yıl ikamet etmiş olan Muhammed bin Ali es-Senûsî dönemi boyunca zâviyeler ülkenin her tarafına yayılmıştır. Senûsî, Trablusgarp Vilâyeti'ndeki ilk dönem faaliyetlerini zâviyelerin inşasına, kabilelerdeki nüfuzunun pekiştirilmesini sağlayarak merkezlerinin tesis edilmesine, onların bu merkezlere davet edilmesi ve eğitime teşvikine zaman ayırmıştır.[129]

Zâviyelerin idaresinde rol almış görevliler şu şekilde sıralanır:

---

[125] Konu hakkında müstakil bir çalışma tarafımızdan yapılmıştır. Bkz. J.G.D. Alwarshfani- Cevdet Yakupoğlu, "Kuzey Afrika'da Senûsiyye Tarikatı Zâviyeleri ve İlme Hizmetleri (XIX. Yüzyıl)'', **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.8, S.3, 2021, s.918-951.

[126] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.102.

[127] ez-Zâvî, **Mu'cemu'l-Buldâni'l-Libiyye**, s.106.

[128] Muhammed et-Tayyib el-Eşheb, **Ömer el-Muhtar, Abtalu'l-Cihad ve's-Siyase fi Libya**, Neşr. Mektebetu'l-Kahire, 1958, s.35.

[129] Şükrî, **es-Senûsiye: Dîn ve Devle**, s.32.

1- Zâviye şeyhi: Senûsî hareketi reisi eliyle atanırdı.

2- Zâviye vekili: Şeyhin olmadığı zamanlarda zâviye idaresinde bulunurdu.

3- Zâviye mütevelli heyeti: Şeyhlerden, kabile ileri gelenlerinden ve mücavirlerden mürekkeptir. Zâviye şeyhi, hem zâviyeden ve hem de mütevelli heyetinden mesuldü. Zâviye eğitim hareketinin yürütülmesi, aradaki uyuşmazlıkların çözümü de ondan sorulurdu.

Sözü edilen zâviyeler, çevreyi görebilecek yüksek tepelere inşa edilirdi. Bunların çevresi ise vakıf arazi olarak kaydedilirdi. Zâviye şeyhinin kıyafetleri, silahı, atı ve evlilik masrafları zâviyenin gelirlerinden karşılanır. Zâviye şeyhinin, çocuklarına öğretmen, mescide müezzin tayin etme, gereksinime göre işçi ve hizmetli istihdam etme hakkı vardır ve buna ilişkin masraflar zâviyenin kaynaklarından karşılanırdı. Zâviye şeyhleri, zâviyelerle ilgili işlerin yürütülmesi adına düzenli toplantılar yapmaları gerekir.[130]

Zâviyelerde eğitim, Senûsî hareketinin öngördüğü şekilde icra olunmakta idi. Zâviyelerde İslâm hükümlerine göre amel edilirdi. Verilen eğitim ise din işlerini kapsar ve toprak ekimi, binicilik, silah taşıma vb eğitime de zaman ayrılırdı.[131] Küçük zâviyelerde eğitimini tamamlayanlar, daha müştemilatlı zâviyelere kayıt yaptırabilirlerdi. Zâviyelerde Kur'ân-ı Kerîm, tefsir, hadîs, fıkıh, feraiz, tasavvuf, tevhid, nahiv, sarf, belagat, edebiyat ve aruz gibi İslâmî ilimler de okutulurdu. Öğrencilere silah eğitimi ve barut imalı zanaatı gibi meslekler de belletilirdi. Trablusgarp'ın XIX. yüzyıldaki en görkemli tesisi Cağbub Zâviyesi idi. Burada kudretli ve meşhur âlimler ders vermiştir.[132]

Muhammed bin Ali es-Senûsî, öncülüğünü yaptığı davasında ve bunun neşrinde hiçbir surette şiddete başvurmamış, bilakis hedeflerini gerçekleştirmek için din müessesesini şiar edinmiştir. Senûsîye zâviyeleri, sadece Trablusgarp Vilâyeti'nde değil, Tunus, Mısır ve Hicaz ile diğer bazı ülkelerde de yayılmıştır. Zâviyelerin eğitim anlayışının oluşmasında modern eğitim sisteminden çok az istifade edilmiştir.

Trablusgarp Vilâyeti, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinin ilk dönemlerinden itibaren kendine has ilmî, kültürel, sosyal ve iktisadi düzeninde büyük değişikliklere veya

---

[130] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.103-104.
[131] el-Eşheb, **el-Senûsî el-Kebir**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Lübnan, 1956, s.30
[132] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.106.

reformlara maruz kalma noktasında fazla bir açılına sahne olmamıştır. Bu manada vilâyette eğitim-öğretim hizmetleri de asırlar boyu kendine özgü hususiyetleri olan mescitler ve zâviyeler çevresinde verilmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ülkede geleneksel eğitim veren zâviyelerin sayısında büyük artış olmuştur. Bunda Senûsîlik hareketinin oluşumu ve hızlı bir şekilde ülkenin her tarafına yayılmasının katkısı büyüktür. Çünkü Senûsî liderleri, kendi öğretilerini vilâyet geneli başta olmak üzere bütün Afrika'ya yaymaya kararlı bir politika takip etmişlerdir. Böyle olunca da Trablusgarp Vilâyeti'nin belli başlı bütün işlke noktalarına hatta çöl ortalaırna kadar zâviyeler inşa edilmiştir. Bundan başka bölgede Mâlikî mezhebinin mühim bir ağırlığının olmasından dolayı da bu mezhep mensubu ulema ve şeyhler kendi adlarına zâviyeler açarak sistem içerisindeki yerlerini almışlardır.

Osmanlı döneminde Trablusgarp'ta ilmî hayatta ve geleneksel eğitim modeli içerisinde Mâlikî mezhebi meşrepli zâviyelerin bu bakımdan büyük önemi bulunmakta idi. Bu zâviyelerin konumları, isimleri, kuruluş dönemleri farklı olmasına rağmen dinî, ilmî, sosyal ve özellikle de Mâlikî mezhebi öğretilerinin eğitimi için en önemli yerlerdir.[133] Ülkedeki bu tarz zâviyelerin başında Şeyh Atiye Zâviyesi (Trablusgarp), Şeyh Yakup Zâviyesi, Ulu Zâviye, Şeyh Ahmed ez-Zerrûk Zâviyesi (Mısrâta), Şeyh Abdüsselam el-Esmer Zâviyesi (Zelîten), Şeyh ed-Dukkâlî Zâviyesi (Mısallâta) gelmektedir.

Trablusgarp havalisinde bazılarının geçmişi XIX. asır öncesine dayanmakla birlikte daha çok adı geçen yüzyılda faaliyetleriyle dikkat çekmiş ve hatta XX. yüzyıl ilk çeyreği içinde de bu etkinliklerini zorluklarla da olsa devam ettirebilmiş çok sayıda zâviye bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı Senûsî liderlerinin öncülüğünde açılmıştır. Bir kısmı ise Mâlikî ulemasının kontrolünde hizmet vermiştir. Ancak bunların hemen hemen hepsinin de ortak noktası bölgedeki yerli halkın, aşiret mensuplarının, yollar üzerinde seyahat edenlerin dinî, ilmî, kültürel ihtiyaçlarını karşılamaya dönük hizmet sunmaları olmuştur. Bahsi geçen bu zâviyelerin diğer mühim müşterek noktaları ise bölge çocuklarının eğitim-öğretim hizmeti vermeleridir ki, bizi de bu saha ilgilendirmektedir. Aşağıda Trablusgarp havalisi zâviyelerinden

[133] Muhammed el-Hadi Ebû Acile, **Siyasetü Hukkâmi'l-Üsrati Karamanlılar ve Eseruhâ fî Zuhûri ve Tatavvuri'l-İlmiyye fi Eyâleti Trablusgarp**, 1988, s.20.

belli başlıları listelenmiş ve belli ölçüde açıklamalar yapılarak tanıtılmaya çalışılmıştır:[134]

'Argûb Zâviyesi: Zâviyenin kurucusu Şeyh Muhammed el-Cebbânî olup, bu tesis XIX. yüzyıl boyunca hizmet sunmuş, XX. yüzyıl başlarında ise İtalyan işgali yüzünden kapanmak durumunda kalmıştır. Zâviyeye ait yıkık taş duvarlara ve harap durumdaki zâviye hamamına ait kalıntılara dair araştırmaların yapılmıştır. Bu şekilde zâviyenin yerinin tespit edilebildiği görülmektedir.[135] Buna göre, söz konusu zâviye, Beyzâ'nın batısında Derne-Bizgazi yolu üzerinde bulunmakta idi. Bu durum gösteriyor ki, Kuzey Afrika'daki Senûsî Tarikatı zâviyeleri, daha çok ana ulaşım yolları üzerinde inşâ olunmakta idi.

Beyzâ Zâviyesi: Senûsî Tarikatı'nın da temellerini atmış olan Seyyid Muhammed es-Senûsî tarafından 1843 tarihinde Bingazi vilâyeti hudutları dâhilinde, Derne-Bingazi ana ulaşım yolu üzerinde Beyzâ şehri civarında kurulmuş olan bu zâviye, günümüz sınırları açısından ve o dönemin şartları göz önüne alınarak düşünüldüğünde Trablusgarp Vilâyeti'nin ilk büyük zâviyesi kabul edilir. Adı geçen bu zâviye, uzun bir müddet Kuzey Afrika'daki Senûsiyye Tarikatı zâviyelerinin merkezliğini yapmıştır. Nitekim Seyyid Muhammed es-Senûsî, 1856 yılına kadar aralıklarla bu zâviyede hayatını geçirmiş ve icraatlarını bu zâviye üzerinden organize etmiştir. Anılan dönemlerde Senûsî zâviyelerinin çoğunluğu vahalarda olup bunların merkezliğini Beyzâ Zâviyesi'nin üstlenmesi gayet tabii idi. Beyzâ Zâviyesi'nin inşası ile birlikte Trablusgarp Vilâyeti'ndeki Senûsî Tarikatı hareketi gerçek manada mühim bir rol ifa etmiştir. Bu bağlamda bölge kabilelerinden toplanan çocuklar ve gençler adı geçen bu zâviyede hususi bir terbiyeden geçirilmeye başlanmıştır. Kabileler, Kur'ân hafızlığı, Arapöa ve dinî ilimler tahsili maksadıyla çocuklarını Senûsî zâviyelerine yönlendirmişlerdir. Diğer zâviyelerden seçilen başarılı öğrenciler, Beyzâ merkez zâviyesinde eğitimlerini devam ettirmişlerdir.[136] 1856 yılından itibaren ise Cağbûb Zâviyesi inşâ edilmiş ve merkezlik bu zâviyenin uhdesine geçmiştir.

Bingazi Zâviyesi: Şeyh Abdullah et-Tıvâtî tarafından ilk olarak faaliyete sokulan Bingazi Zâviyesi, Bingazi şehrinde kurulduğu ve hizmet verdiği için bu şehrin adıyla

---

[134] Trablusgarp'ta Senûsîlik, açtıkları zâviyeleri ve bu zâviyelerin genel bir listesi için ayrıca bkz. Hamida İdris Ali Abdülkerim, **Libya ve Anadolu'da Tasavvuf Hareketleri**, Karabük Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Karabük, 2019, s.197-213.

[135] https://www.bsrdigitalcollections.it/islandora/object/WP-LIBYA:595 (28.06.2021).

[136] Şükrî, **es-Senûsiye: Dîn ve Devle**, s.32.

anılmıştır. Bingazi ise Trablusgarp topraklarının doğusunda Akdeniz sahilinde, liman tarafı batıya yani Trablus istikametine bakan, stratejik öneme sahip bir sahil şehridir. Bingazi, Berka bölgesi (Sirenayka) adıyla da bilinmektedir. Bingazi'nin Osmanlı Devleti idaresi altında bulunduğu yıllarda kesif bir biçimde faaliyet yürüten bu zâviye, diğer zâviyelerde de görüldüğü üzere Osmanlı valileri tarafından destekleniyordu. Çünkü bu valiler, Seyyid Muhammed es-Senûsî ve oğullarına büyük ihtiram gösteriyorlardı. Valiler, ilgili zâviyenin şeyhlerinin ve müdavimlerinin güvenliğini sağlıyorlardı. Nitekim Bingazi Zâviyesi şeyhi Abdürrahim el-Mahcûb, 1856 yılında Osmanlı pâyitahtı İstanbul'a gelerek Sultan Abdulmecid'le görüşme imkânı elde etmiş ve padişah tarafından kendisine ve zâviyesine bazı haklar ile kolaylıklar tanındığı bildirilen bir fermana nail olmuştur. Bu şeyhten sonra yerine geçen Ebu'l-Kasım Muhammed el-İsevî de, aynı şekilde Ekim 1860 tarihinde İstanbul'a gelerek Sultan Abdülaziz'le görüşmüş ve Senûsî hareketinin o dönemki lideri Muhammed Mehdi es-Senûsî'ye verilmek üzere sultanın lütuf buyurduğu iyi dilek ve taltif fermanını elden teslim almıştı. Bingazi Zâviyesi'nin Osmanlı padişahı tarafından bu şekilde desteklenmesi, zamanla yanlış yorumlamalara da neden olmuş, zâviye şeyhleri kendilerini vergilerden muaf tutulmuş sayarak gerekli vergi ödemelerinden çekinmişlerdir. Bu durum ise zaman zaman Osmanlı yöneticileri ile Senûsî zâviyeleri arasında gerginliklere neden olmuştur.[137] He şeye rağmen Senûsîlik, Kuzey Afrika'da XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Bingazi Zâviyesi'nin de etkin faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin desteği neticesinde güç kazanmıştır.

Cağbûb Zâviyesi: Senûsîliğin kurucusu Seyyid Muhammed es-Senûsî, 1854'te Trablusgarp'a geldiğinde bir süre Uzeyyât Zâviyesi'nde ikamet etmişti. O, daha sonra Trablusgarp Vilâyeti'nin doğusunda Mısır sınırında Cağbûb denilen kasabada büyük bir zâviye inşa ettirerek buraya yerleşti (1856). Bu zâviye sayesinde Cağbûb giderek büyüdü. Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin gayretleri sonucunda Cağbûb Zâviyesi, Mısır ve Mağrib'ten sonra Kuzey Afrika'nın en önemli eğitim merkezi haline geldi.[138] Hatta bu tesis, Beyzâ Zâviyesi'nin merkezlik vazifesini de kendi uhdesinde topladı. Diğer bir deyişle Senûsî Tarikatı'nın yönetim ve eğitim merkezi uzun bir süre, Trablusgarp ve Mısır arasındaki söz konusu bu Cağbûb şehri oldu. Diğer zâviyelerde

[137] Kavas, "Senûsiyye", **DİA,**, C.36, Ankara 2009, s.537; T. Turan - E. T. Turan, "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusîlik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 19 (2011), s.190-206.
[138] Kavas, "Senûsî, Muhammed bin Ali", s.530.

görev alacak şeyhler Cağbûb'daki zâviyede eğitilirlerdi. Cağbûb şehri, Trablusgarp'ın güneydoğusunda, Mısır sınırında yer alır. Bu yer, Senûsî zâviyelerinin ve hareketin yönetim merkezi seçilene kadar işlevsiz bir vaha olagelmişti. Bu mekân, kafilelerin buluşma noktası ve yolcuların geçiş güzergâhı olması hasebiyle Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin üstâdlık" unvanına atfen Üstâd Zâviyesi olarak da adlandırılmıştır. Söz konusu zâviyenin bulunduğu bölge, Tobruk şehrinin 28 kilometre güneyindedir.[139]

Cağbûb Zâviyesi, Senûsî ihvanlarının yetişmesi için kurulan yüksek bir enstitü seviyesinde idi. Bu zâviye, aynı zamanda muhteva bakımından bir kütüphane ile güçlendirilmiştir. Aynı zamanda, naklî ve aklî bilimler ile dil ve fıkıh konularında usta âlimlerden oluşan bir grup bu zâviyede dersler vermekte idi. Burada verilen eğitim programları, Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin belirlediği bir müfredat çerçevesinde ve onun gözetiminde gerçekleştirilirdi. Buradaki merkezde aynı anda 700 öğrenci eğitim görmekte idi.[140] Bu zâviyenin idaresinde yer alan görevlilerin liste başında, zâviyenin idarî işleyişinin mümessili olan *zâviye şeyhi* ile duruma göre gerektiğinde ona vekâlet eden *zâviye vekili* bulunmaktadır. Zâviyenin mütevelli heyetinde bu ikisinden başka yöredeki kabilelerin önde gelenleri de rol almakta idi.

Cûf Zâviyesi: Trablusgarp'a göre güneybatıda bulunan Cûf beldesinde açılmış olan bu zâviyenin XIX. asır ortasından itibaren hizmet sunduğu ve XX. asır başlarına kadar bu hizmeti sürdürdüğü anlaşılıyor. Zâviyenin ilk şeyhi olarak ise Şeyh Ömer Ebû Havvâ el-Fadîl isimli zatın adı geçmektedir. İtalyan işgali esnasında bu zâviyenin zarar gördüğü ve çalışmasına son verdiği görülüyor.

Derne Zâviyesi: Trablusgarp'ın doğusunda Akdeniz sahillerinde, Tobruk-Bingazi arasında, Trablusgarp Vilâyeti'nin en mühim iskân beldelerinden biri olan Berka bölgesindeki Derne şehrinde XIX. yüzyıl boyunca hizmet veren bu zâviye, Senûsîlik açısından Cağbûb gibi mühim merkez kabul edilmiştir. Nitekim Seyyid Muhammed es-Senûsî, Derne'ye geldiğinde buradaki zâviyede bir süre kalmış ve ailesini de burada bırakmıştı. Esasen Bingazi ve Derne bölgelerinde birden çok Senûsî zâviyesi mevcuttu. Hatta bunların sayısı zamanla 50 civarına çıkmıştı. Osmanlı Devleti, diğer Senûsî zâviyelerinde olduğu gibi Derne Zâviyesi şeyhlerini de desteklemişlerdir. Sultan II: Abdülhamid devrinde 1891 yılında Derne Zâviyesi yöneticisi Şeyh Miftâh

[139] el-Eşheb, **Berkatu'l-Arabiyye Beyne Ems ve'l-Yevm**, Matbaat el-Haravî, Kahire, 1936, s.46; ez-Zâvî, **Mu'cemu'l-Buldâni'l-Lîbîyye**, s.106.
[140] el-Eşheb, **Berkatu'l-Arabiyye**, s.46; M. Çabuk, a.g.m., s.223-224.

Efendi'ye 500 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Zâviye şeyhleri ve mensupları, 1911- 1912 Osmanlı – İtalya harbi esnasında, memleketlerini İtalyan işgaline karşı korumak için Osmanlı ordusuna asker temininde yardımcı olmuşlardır.

Garû Zâviyesi: Muhammed Mehdî es-Senûsî tarafından 1899 yılı civarında Çad sınırına yakın Garû'da inşa edilmiş ve tarikatın merkezi yapılmıştır. Ancak kısa süre sonra Muhammed Mehdî'nin burada vefat etmesi üzerine söz konusu zâviyenin işlevi de azalmış, hatta bölgede Fransız işgali başlamıştır. Fransızların 20 Ocak 1902'de Çad gölüne 100 km. mesafedeki bu Senûsî zâviyesini ele geçirip yıkmaları Senûsî hareketine büyük bir darbe vurmuştur. Şeyh Muhammed Mehdî es-Senûsî'nin bu olay yüzünden vefat ettiği ileri sürülmüştür.[141]

Hûn Zâviyesi: Trablusgarp bölgesinin güneydoğusunda kalan Hûn beldesindeki bu zâviyenin temellerini Şeyh Mustafa el-Hûnî atmıştır. Hûn, Akdeniz sahillerinden içeride çöl bölgelerine yakın olduğu için bulunduğu mevkiin halk için önemi büyüktü. XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl ilk çeyreğine kadar faal olan bu zâviyenin hizmetlerini noktalaması İtalyan işgallerinde yetkili mercilerin baskısı sonucu olmuştur.

Kafta Zâviyesi: Berka bölgesi zâviyelerindendir. Zâviyenin kurucu şeyhi Muhtar b. Ammûr idi.[142] XX. yüzyıl başlarında İtalyan işgali nedeniyle hizmetinin sona erdiğini söylemek mümkündür.

Kufra (Küfra) Zâviyesi: Geniş, verimli ve binlerce hurma ağacı olan arazilere sahip olan Kufra bölgesinde esasen Senûsîler bir değil iki ayrı zâviye inşa etmişlerdi. İki zâviye arasındaki mesafe 1,5 saat kadardı. Sözü edilen bu zâviyeler, diğer Senûsî zâviyelerinde olduğu gibi bulundukları muhitte birer eğitim merkezi, hastane, aşevi, kale, mahkeme, banka, misafirhane gibi işlevlere sahip merkezler haline gelmiştir. Kufra'daki zâviyesini kendisine merkez ittihat eden Senûsî lideri Şeyh Muhammed Mehdî es-Senûsî'nin tarikatın merkezini Kufra'ya taşıması Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'i endişelendirmiş ve mektuplar göndererek adı geçen Senûsî şeyhini bu konuda ikaz etmiştir. Esasen Senûsîler, Trablusgarp'ın güneyinde Kufra'yı kendilerine yeni bir merkez yaparak burada başka zâviyeler de açarak bölge halkı arasında İslâm'ın yayılmasını amaçlamışlardı.

---

[141] A. Kavas, "Senûsiyye", s.536.
[142] ed-Deccânî, *a.g.e.*, s.150-151.

Kusûr Zâviyesi: Berka bölgesindeki bir diğer Senûsiyye Tarikatı tesisi ise Kusûr Zâviyesi'dir. Kurucusu Şeyh Muhammed el-Mebhût et-Tivâtî idi.[143] Osmanlı Devleti'nin o dönemki Trablusgarp ve Bingazi mutasarrıflıklarının destekleri ile pek çok zâviyenin faaliyet göstermesinde olduğu gibi, bu tesis de faaliyetlerine XIX. yüzyıl boyunca devam etmiş ve İtalyan işgali ile birlikte XX. yüzyıl başlarında icraatlarına son verilmiştir.

Mara Zâviyesi: Trablusgarp'ın doğusunda Berka bölgesinde hizmet vermekte idi. XIX. asırda faaliyet içerisinde olan bu zâviyenin şeyhi, dönemin âlimlerinden Şeyh Ömer el-Eşheb idi.

Murzuk Zâviyesi: Trablusgarp'ın güneyinde bir hayli uzak bir mesafede bulunan Fizan vilayetinde Murzuk şehrinde kurulmuş olan bu zâviyenin bânisi Şeyh Ahmed Ebu'l-Kasım et-Tıvâtî idi.

Mizdah Zâviyesi: Şeyh Abdullah es-Sünnî'nin kurucusu olduğu bu zâviye, Trablusgarp havalisinin güneyinde Gıryân şehrini de güneye geçtikten sonra en güneyde bulunan Fizan havalisine kadar uzanan ana ulaşım yolu üzerinde dağlık bir mıntıkada hizmet vermekte idi. Bu nedenle zâviyenin bölgedeki mevkiinin yöre halkı için önemi büyüktü.

Müsevves Zâviyesi: Kurucusu Şeyh Ahmed Ali Ebû Seyf olup, Berka bölgesinde XIX. asırda hizmet sunan zâviyelerdendir.[144]

Racbân Zâviyesi: Trablusgarp vilayetinde güneybatı mıntıkasında faaliyet göstermekte olan bu zâviyenin kurucusu Şeyh Ebu'l-Kasım el-İsevî idi. Trablusgarp'a bir ölçüde yakın olduğu için daha fazla stratejik konuma sahipti. Osmanlı devlet erkânının da desteği ile ilmî, tasavvufî ve sosyal vazifelerini başarıyla yürütmüştür.

Şahhât Zâviyesi: XIX. yüzyılda Berka bölgesinde faaliyet gösteren zâviyelerden biri olup kurucusu Şeyh Mustafa Derdâfî idi. Osmanlı Devlet idarecilerinin himayelerinde ilmî ve tedrisî faaliyetlerde bulunarak bölge toplumunun sosyal hayatında önemli bir yer edinen zâviyenin, İtalya işgalinin başladığı 1911'li yıllarda iş göremez durumda olduğu anlaşılıyor.

---

[143] ed-Deccânî, *a.g.e.*, s.150-151.
[144] ed-Deccânî, *a.g.e.*, s.150-151.

Tâc Zâviyesi: Afrika'da her geçen gün etkilerini arttırmakta olan sömürgeci devletlerin baskılarından rahatsız olan Muhammed Mehdî es-Senûsî, Cağbûb Zâviyesi'ndeki çalışmalarını sonlandırarak yanına aldığı çok sayıdaki adamıyla Kufra'ya geçmiş ve burada Tâc Zâviyesi'ne yerleşmiştir (1895). Bu zâviyede dört yıl kadar kalan Muhammed Mehdî, güneye Çad sınırına inerek Garû'da yeni bir zâviye inşâ ettirmiştir (1899).[145] Tâc Zâviyesi, XX. yüzyıl ortalarında bile faaliyette olup, eğitim hayatına büyük katkılar sunuyordu. Nitekim Libya Krallığı'nın kurucusu Muhammed İdris es-Senûsî (I. İdris)'nin ilk iktidar yıllarında Muhammed Rıza b. Mehdî es-Senûsî'nin beşinci oğlu Hasan es-Senûsî, Mısır'a yüksek tahsile gitmeden önce ilk eğitimini Kufra'daki Tâc Zâviyesi'nde almıştı.[146]

Taylamûn Zâviyesi: Trablusgarp havalisinde Berka bölgesi zâviyelerinden biri de Taylamûn Zâviyesi idi. Kurucusu dönemin ilim adamlarından Şeyh Mustafa el-Mahcûb idi. Bingazi şehrinin güneyine düşen bu tesis, XIX. yüzyılda faal durumda iken XX. yüzyılda işgal döneminin başlamasıyla çalışmaları sona ermiştir.

Üstâd Zâviyesi: Bkz. Cağbûb Zâviyesi.

Bu bağlamda Seyyid Muhammed es-Senûsî, içinden çıktığı İslâm toplumunun ve daha özel manada Kuzey Afrikalı Müslümanların necatı için yeni bir eğitim ve ilim seferberliğine olan ihtiyacı en derin şekliyle hissetmeye başlamıştır. Başka bir deyişle o, bütün enerjisini ve bilgi birikimini, siyasi erki de fazla ürkütmemek kaydıyla, sivil Müslüman halkın eğitim ve terbiyesine hasretmiştir. Böyle olunca, Seyyid Muhammed'in öncülüğünde tesis olunan Senûsî Tarikatı zâviyelerinin ilmî düzeyde üstlenmiş oldukları roller de daha iyi anlaşılmış oluyor.

Kuzey Afrika'da Senûsîye zâviyeleri, birinci planda Trablusgarp ve Bingazi (bugünkü Libya geneli) bölgelerinde genişleme alanı bulmakla beraber, zamanla pek çok Afrika ülkesinde ve hatta Arabistan coğrafyasında da yayılma imkânı bulmuştur. Bu manada Senûsî zâviyeleri en başta Trablusgarp ve Bingazi vilâyetlerinde karşımıza çıkmaktadır ki mesela XIX. yüzyıl boyunca sadece Berka bölgesinde 64 adet Senûsî zâviyesi tespit edilmiştir. Buna ek olarak söz konusu zâviyeler Mısır'da 47, Trablus'ta 20, Arabistan ve Hicaz'da 25, Afrika Sudan'ında 19, Trablusgarp'ın en güneyindeki

[145] Kavas, "Senûsî, Muhammed Mehdî", s.533.
[146] Kavas, "Senûsiyye", s.536.

Fizan bölgesinde 18, Tunus'ta 16, Kufra'da 9 ve Cezayir'de 1 adet olmak üzere geniş bir muhitte gelişim göstermiş ve yayılma imkânı elde etmiştir.[147]

Senûsî hareketine ait zâviyeler, Kuzey Afrika ulaşım hatları üzerinde her taraftan gelen misafirlerin ağırlandığı, dolayısıyla birbirinden farklı bölgelerden gelen ve ırkları, mezhepleri, tasavvufî bağlantıları farklı insan toplulukları arasındaki etkileşimin artmasını sağlayan kültür aşılayıcısı görevini başarıyla icra ettiler. Öyle ki bu zâviyeler, İslâm'ın öğretildiği birer merkez şeklinde yapılandırılmakta olup, buralarda her türlü İslâmî tedrisata yer verilmekte idi. Afrika'nın güney ülkelerinden değişik nedenlerle kuzeye gelen kabile gençleri ve yine aynı bölgelerden getirilen köleler, zikri geçen bu zâviyelerde İslâm dinine intisap etmekle kalmıyorlar, almış oldukları eğitimle İslâmî literatüre de hâkim duruma geliyorlardı. Buna ek olarak, çevrede açılmaya devam eden Senûsî zâviyeleri çevresinde ziraata açılan arazilerde ziraat, ticaret ve el sanatları konularında meslek eğitimi almalarına da imkân tanınmış oluyordu. Bu şekilde dinî, tasavvufi, ilmî, sınaî yönlerde kendilerini geliştirme fırsatı bulan Afrikalı gençler, yetişmiş beyin gücü olarak memleketlerine gönderiliyorlardı. Bunlar, zâviyeler çevresinde ve gittikleri memleketlerde İslâm'ın yayılmasına katkı sunuyorlardı.[148]

Bugünkü Libya toprakları esas alındığında ülkenin doğusunda Akdeniz sahillerinde bulunan Bingazi'den güneyde Veday'a ve oradan daha güneye uzanan ticaret yolu, XIX. yüzyıl ikinci yarısında giderek önemini arttırdı. Bu şekilde Trablusgarp şehrinden başlayıp Fizan'ın merkezindeki Murzuk'a uzanan tarihî ticaret yoluna alternatif olarak Çad'dan Veday'a uzanan yeni bir güzergâh oluşturuldu. Böylece Bingazi'den hareket eden tüccarlar, güney istikametinde ilerleyerek Kufra'dan geçip Çad'ın güneydoğu bölgesinde hüküm süren Veday Sultanlığı'nın merkezi Abeşe'ye rahatlıkla ulaşabiliyorlardı. Bahsi geçen güzergâh boyunca, tüccarların geçtikleri bütün yerleşim yerleri üzerinde Senûsî zâviyeleri açılmaya başlandı.[149]

Söz konusu Senûsî Tarikatı hareketi, dinî-tasavvufî-ilmî yapısının yanında aynı zamanda siyasi, iktisadi ve askerî bir teşkilat olup, geniş coğrafyalarda kalabalık

[147] N. Artuç, **İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senûsî İlişkileri (1908-1918)**, Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul, 2013, s.52.
[148] Kavas, "Senûsî, Muhammed Mehdî", s.530-531.
[149] Kavas, a.g.m., s.531.

kitleler üzerinde etkiye sahipti. Öyle ki bahsi geçen bu tarikatın mensupları silahlı, binek sahibi, her zaman savaşa hazır vaziyette idiler.[150]

Zâviye teşkilatı üzerinden yapılanma sürdüren Senûsilik, kavşak noktalarını, sahil güzergâhını, su kaynaklarını ve ticaret yollarını kontrol altında tutmaya çalıştı. Yaygın zâviye ağı sayesinde zâviyeler arasındaki mesafe ortalama altı saate düştü. Senûsîler diğer dervişlerden farklı olarak bir yandan ilim öğrenirken diğer yandan da ziraat ve ticaretle uğraştılar. Her zâviyenin çevresinde tarla, bağ, bahçe ve koyun, keçi, sığır gibi hayvanları vardı. Zâviye çevreleri kısa zamanda genişlemeye müsaitti. Senûsî müritleri ve köleler bunları ekip biçerek mahsul elde ederdi. Diğer zâviyelere de mahsulden gönderilir, ürün fazlası sahile götürülüp kumaş, şeker, sabun, çay gibi lazım olan mallarla değişim yapılırdı. Senûsî zâviyeleri genellikle ülkelerin en çalışkan insanlarının ikamet ettiği ve en verimli araziler çevresinde kuruldu. Böyle olunca da dönem itibarıyla memleketin en güzel ve kaliteli ürünlerini Senûsî zâviyelerinde istihdam olunan bireyler yetiştirmeye başladılar. Senûsîlerin ana yerleşim yerleri Kufra, Siva ve Cağbûb çevreleri başta olmak üzere Kuzey Afrika genelinde ilmî, kültürel ve ticarî öncelik, söz konusu bu tarikat mensuplarının eline geçmiş oldu. Hatta Senûsîler Doğu Sahra'da bile ticaretin gelişimine katkı sundular.[151]

Yukarıda bahsedilen bütün bu iktisadî ve dolayısıyla siyasi avantajlardan hareketle zâviye hizmetine giren / girmeyi kabul eden veya etmek zorunda kalan Afrikalı kabilelere mensup gençler, askerî ve ticari amaçlarla istihdam edilip, kendilerine yeni bir hareket alanı yarattılar. Ancak bütün bunlardan öte, Senûsî zâviyelerine intisap eden Kuzey Afrikalı genç nesiller, buralarda kendilerini yüksek bir ilmî tedris halkası içerisinde buldular. Bu manada Senûsî zâviyelerinin işleyişi içerisinde eğitim öğretim faaliyetlerine, ilmî araştırmalara ve İslâm dini temelli fikir üretme eylemlerine geniş yer verilmiştir. Zâviyelerdeki klasik usûl işleyişle ilgili gündelik akışı sağlayan maddi birikim, vakıf müessesesi dâhilinde ele alınabilir. Şöyle ki sözü edilen bu zâviyelerdeki vakıf emlâkinden sorumlu vekiller bulunmakta olup, bunlar zâviyelerin mülklerinin ve bakımlarının denetimini yaparlardı. Âlimlerin çoğu Arapça, Fıkıh ve İslâmî ilimler dersleri vasıtasıyla, eğitim sistemi ile çevre ve toplum arasında irtibat kurma imkânı sunmuşlardır.[152] Bu süreç devam ettiği müddetçe genel manada Trablusgarp Vilâyeti

[150] Çabuk, a.g.m., s.223.
[151] Çabuk, a.g.m., s.223-224.
[152] el-Hatîb, **Usûlü'l-Hadîs ve 'Ulûmuhu ve Mustelahatuhu**, s.236 vd.

başta olmak üzere Kuzey Afrika havalisinde, dinî ve geleneksel manada misyonunu devam ettirecek olan dinî tedris mekteplerinin (zâviyelerin) ortaya çıkışı da sürmüştür.

Zâviyelerin bütün bu alt yapı ihtiyaçları, çevrede ikamet eden göçebe aşiretlerden temin edilmiştir. Bu manada Berka bölgesi sakinleri, Senûsiyye zâviyelerine sınırsız destek vermişler ve her türlü maddi katkıyı sağlamışlardır. Bu şekilde Senûsiyye hareketi zâviyeleri, Kuzey Afrika'nın mühim bir kesiminde kabileler arası işbirliği ve eşgüdümün tesisi noktasında merkezî bir rol üstlenmeye de başlamıştır. Yani Senûsiyye Tarikatı hareketi, zamanla kabileler üstü bir idari mekanizma görevi görmüştür. Bu konuda mesafe kaydedilebilmesinin arka planında ise bu hareketin sahip olduğu siyasi potansiyel bulunmakta idi. Bu siyasi gücü ise tarikatın kurucusu Seyyid Muhammed es-Senûsî ve onun ölümüyle yerini dolduran oğulları ellerinde bulundurmuşlar ve gerektiği şekilde yeniden planlamışlardır. Esasen Senûsiyye zâviyelerindeki iş ve işlemlerin takipçisi, her türlü problemin çözüm sahibi zâviyenin şeyhidir. Bu zat, zâviye bünyesinde şekillenen eğitim – öğretim hayatını planlayan, ahlakî terbiyeyi kontrol ve düzeni muhafaza eden, zâviyeye gelen kafilelerle ilgilenen, çevre halkların saygısını kazanmış, tam bir yetkili müdür mevkiindedir. Senûsî zâviyelerinin idaresini ellerinde tutan bütün bu şeyhler ise merkezdeki zâviyesinin (Beyzâ) başında işleri yürüten Seyyid Muhammed es-Senûsî'ye tâbi olup, bunlar onun direktifleri dışında her hangi bir karara imza atma veya uygulamaya sokma cesareti gösteremezlerdi.[153]

Senûsiyye zâviyelerine mensup olan herkes, "ihvan" (kardeş) olarak bilinirdi. İhvanlar ise Senûsî Tarikatı hareketine tutunup, bu tarikatın virdine sarılmışlardır. Bu ihvanların birinci önemli halkası tarikatın bağlı zâviyelerini temsil eden din âlimleridir. Bu âlimlerin önde gelenleri, günümüz mantığına göre düşünüldüğünde bir çeşit *Araştırma ve Eğitim Enstitüsü* fonksiyonunu icra eden Cağbûb şehrinde ve duruma göre merkezî zâviyelerde eğitim verirlerdi. Senûsiyye Tarikatı hareketinin Kuzey Afrika'da yayılım göstermesi açısından bu âlimlerin ilmî düzeyi büyük öneme sahipti. Çünkü onların va'z ve nasihatleri sayesinde bölge halklarının ve kabilelere mensup gençlerin terbiyesinde istenilen mesafe kaydedilebilecekti.

Senûsiyye Tarikatı ihvanından ikinci önemli halka ise zâviyelerin işleyişini yürüten, düzeni sağlayan ve merkezle irtibatı kurarak, genel zâviye politikalarını oluşturan

[153] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.100-102; ez-Zâvî, *a.g.e.*, s.106.

şeyhlerdir ki bunlara yeri geldiğinde yukarıda atıflarda bulunulmuştu. Bu zâviye şeyhlerinin de ekserinin ilmî sınıftan geldiği biliniyor. Bunlar, genellikle Senûsî zâviyelerinin mezunları, Kur'ân hafızları, İslâm ülkelerinden gelen muhacirler ve tarikat sahibinin hizmetinde bulunmak için kendi özel işlerini terk edenler arasından sivrilerek yükselirlerdi.[154] Sonuç olarak zâviye şeyhlerinin ilmî kapasitelerinin seviyesi, zâviyelerin eğitim-öğretim potansiyelini ve kurum içerisinde ilme olan ilgiyi müspet veya menfi manada etkilemekte idi.

Kuzey Afrika'da, coğrafi imkânlar nispetinde Senûsî Tarikatı zâviyeleri çevreyi görebilecek yüksek bir tepeye inşa edilmişlerdir. Zâviyeyi yöneten şeyhin adına onun mescidini, medresesini ve evini, zâviyeye merbut kabileler yapardı. Buraya müdahale edilmesine ve saldırıya uğramasına veya tehdit edilmesine de müsaade edilmezdi. Zâviye şeyhinin kıyafetleri, silahı, atı ve evlilik masrafları zâviyenin gelirlerinden karşılanırdı. Zâviye şeyhleri, günün biriken işleyile ilgili düzenli toplantılar yapmak durumunda kalırlardı.[155]

Kuzey Afrika'da XIX. yüzyılın siyasi, sosyal, dinî ve ilmî hayatına damgasını vuran Senûsî hareketi, o dönemde İslâm âleminin etkilendiği şiddetli krizlerden kurtuluşun, Müslümanların İslâm'ın temel değerlerine bağlı ve onun özünü benimsemiş olmakla mümkün olabileceğini dile getiren bir politika izlemiştir. Bu bağlamda, Seyyid Muhammed es-Senûsî, Berka'da bulunan kabileleri yanına çekmeye başlamış, onlara İslâm ülkelerinde hakiki ve şer'î İslâmî esaslara göre bir yönetimin şekillenmesi gerektiği üzerine bir dinî-siyasi propaganda tatbik etmiştir.[156] Bunu başarıyla tamamlayabilmek için ise pek tabiidir ki kabilelerden topladığı çocuk ve gençleri zâviyesinde hususi bir terbiyeden geçirmeye önem vermiştir. Seyyid Muhammed es-Senûsî, Trablusgarp Vilâyeti'nde zamanının çoğunu zâviye inşasına, ve talebelerin eğitimlerine harcamıştır. Başarılı öğrenciler, Beyzâ merkez zâviyesinde eğitimlerini devam ettirmişlerdir.[157]

Senûsi Tarikatı'nın dikkat çekici bir özelliği, hizmetinde tuttuğu çocukları ve gençleri, tarikatın geliştirdiği eğitim politikaları çerçevesinde ilmî bir terbiyeye tâbi tutmasıdır. Dolayısıyla bu tarikata ait zâviyeler, bir nevi eğitim-öğretim müessesesi fonksiyonu

---

[154] el-Eşheb, **Ömer el-Muhtar,** s.35.
[155] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.103-104.
[156] Şükrî, **es-Senûsiye: Dîn ve Devle**, s.30-31; eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.100.
[157] Şükrî, **es-Senûsiye: Dîn ve Devle**, s.32.

üstlendiler. Böyle olduğu için de sözü edilen bu zâviyelerde ilmî kapasitesi belli bir seviyenin üzerinde olan ilim ehli istihdam edilmeye özen gösterildi. Bu manada Senûsî zâviyelerinin birer eğitim yuvası yani bir nevi okul olduğunu belirtmekte yarar vardır. Kuzey Afrikalı ve Büyük Sahra bölgesine mensup kabilelerin içinden çıkan gençler, bir manada *Senûsî Tarikatı Zâviyesi Mektebi* şeklinde tanımlayabileceğimiz bu ilim yuvalarında İslâmî kültür dairesi çerçevesinde ilim tahsili imkânı elde ettiler. Anılan bu zâviyelerden mezun olan Müslüman Afrikalı gençlerden ilme merakı olanlar ise yoluna devam edip, bizzat kendileri de bu zâviyelerde ders verebilecek ilmî kudrete mâlik birer *muallim / müderris* veya *tarikat şeyhi* kimliği kazandılar.

Kuzey Afrika'nın en mühim sıklet merkezi mevkiinde olan bugünkü Libya (Trablusgarp-Bingazi-Derne-Tobruk hattı ve güneyde Fizan) topraklarında Osmanlı idari dönemi boyunca geleneksel ve dinî eğitim muhtevalı Senûsî zâviyelerinde öğrenim gören öğrencilerin eğitimlerinin XX. asır başlarına kadar herhangi bir kesintiye uğramadığını, söz konusu kurumların kültür ve ilim alanında sahip oldukları öncü rolü yerine getirmeye devam ettiklerini belirtmek gerekir.

Kendisi de bir âlim olarak Seyyid Muhammed es-Senûsî, dinî ve ilmî eserler kaleme almıştır. Bu zatın kalem aldığı bu eserler, onun Kuzey Afrika Müslümanları üzerindeki büyük tesir gücüne ve söz konusu memleketlerdeki İslâmî kültürün güç kazanmasındaki mühim katkısına işaret etmektedir. Burada adı geçen bu âlimin kaleme aldığı belli başlı eserleri sıralamakla iktifa ediyoruz:[158] *ed-Dürerü's-Seniyye fî Ahbâri's-Sülâleti'l-İdrîsiyye, Bugyetü'l-Makâsıd fî Hülâsatı'r-Râsıd, es-Selsebîlü'l-Ma'în fî't-Târâiki'l-Erbaîn, İkâzu'l-Vesnân fî'l-Ameli bi'l-Hadîs ve'l-Kur'ân, el-Müselselâtü'l-'Aşere fi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye, Şifâu's-Sadr, el-Menhelü'r-Reviyyü'r-Râik fî Esânidi'l-'İlm ve Usûli't-Tarâik, Mukaddimetü Muvatta'i'l-İmam Mâlik.*

Senûsî hareketi ile zâviyeleri ve eğitim sistemine ilişkin verilen bu bilgiler dışında, ayrıca diğer bazı noktalara ve gerçeklere de değinilmesi icap etmektedir. Bahis konusu zâviyelerin işleyişinde birinci derecede İslâm dini ve ona tâbi İslâmî ilimler merkezli bir anlayış tesis ve bina olunmuştur. Senûsî hareketi üzerinden Kuzey Afrika'da XIX. asır ortalarında tesis olunan eğitim alanıyla ilgili olarak, zâviyelerin esas itibarıyla geleneksel eğitim sistemini temel aldığını söylemek gerekir. Zâviyelerde geleneksel metot dairesince önce ezberle başlayan eğitim, daha sonra Sarf, Nahiv, Fıkıh ve diğer

[158] es-Sallâbî, *a.g.e.*, s.78-79; Kavas, "Senûsî, Muhammed bin Ali", s.531.

Arapça ilimlerle devam ederdi. Eğitimi tamamlayan öğrencilerden bir kısmı memleketine âlim olarak dönerdi. Fakir olan talebelerin ihtiyaçlarını zâviye karşılardı. Trablusgarp ve Mısır arasındaki Cağbûb şehrindeki merkezî zâviyede, diğer zâviyelerde görev alacak şeyhler eğitilirdi. Öyle ki buradaki zâviyede yüzlerce genç ilim tahsil edip mezun olur ve vazife görmek gayesiyle diğer Senûsî zâviyelerine yönlendirilirlerdi.[159]

Bazı zâviyelerin şeyhleri, müessesenin vakfiyesinde şart olarak belirtilmesinden dolayı, müderrislik vazifesini de ifa etmekte idiler. Bu manada tekkeler ve zâviyeler, dönemlerinin eğitim veren medreseleri vazifesini de ifa etmişlerdir. Medreseler, dinin ilim boyutunu temsil ederken, zâviyeler ise zamanla ortaya konulmuş tasavvufî dil, musiki, şiir ve ilâhîlerle insanların ruhlarına hitap ederek onlara bambaşka bir eğitim ve terbiye vermişlerdir. Dolayısıyla zâviyeler, kendi dönemlerinin Güzel Sanatlar Fakültesi, Musikî alanında birer konservatuvar ve özel eğitim merkezleri fonksiyonunu da kazanmışlardır. Elbette ki buralarda verilen eğitimin XIX. yüzyıl modern eğitim sisteminden esinlenmiş olması mümkün değildi. Kuzey Afrika gibi göçebe aşiretlerin mevcudiyetiyle sıklıkla karşılaşıldığı ve bu aşiretlerin sosyal ve iktisadî şartlar gereği sık sık yer değiştirmesi gereğinin ortada olduğu bölgelerde medrese inşasından ziyade zâviye açılmasıyla lüzumu kadar da olsa bir eğitim verilmesi sağlanmış olmakta idi.

Zâviyelerin, mali ve ilmî kudretleriyle mütenasip kütüphanelerinin de olması, bu kurumların eğitim hayatında ve ilmi faaliyetler içerisinde ne denli aktif rol aldıklarını göstermektedir. Çeşitli ilim dallarıyla alakalı çok sayıda kitabı barındıran bu kütüphaneler, şeyh ve mürşitlerinin önderliğinde dinî – tasavvufî kitapların okunduğu birer eğitim kurumu olarak olarak zâviyeleri öne çıkarmıştır.[160] Nitekim Seyyid Muhammed es-Senûsî'nin Cağbûb Zâviyesi'nde 8000 ciltlik kütüphanesi vardı. Kitaplar, İslâm hukuku, tasavvuf, astronomi, astroloji, tarih, felsefe, tefsir, şiir, içtihat gibi konularda yazılmıştı. Bu haliyle Cağbûb Zâviyesi, XIX. yüzyıl itibarıyla Mısır'daki Ezher Üniversitesi'nden sonra Afrika'nın en önemli ikinci İslâm Üniversitesi olarak tarif olunmuştur. Senûsîlerin ikinci lideri Muhammed Mehdî es-Senûsî de babası gibi âlim bir şehsiyet olup, ilme ve kitaplara önem veren biriydi.

[159] Çabuk, a.g.m., s.224.
[160] Kara, a.g.m., s.369.

Büyük bir kütüphanesi olan bu şeyhe, Mısır'da bulunan müritleri tarafından yeni basılan kitaplar gönderilirdi.[161]

Kuzey Afrika'da özellikle Trablusgarp vilâyeti dâhilinde ilmî faaliyetlerin en fazla görüldüğü mekânlar ya da kurumlar, medreselerden ziyâde zâviyeler idi. Yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü, göçebe aşiret mensupları medreselerde uzun süreli olarak çocuklarını okutmak imkânına sahip değillerdi. Bunlar çöl bölgelerinde bile çok yaygın dinî – tasavvufî –ilmî ve hatta kültürel manalarda eğitim ve terbiye kurumları olan zâviyelere daha fazla rağbet göstermekte idiler.

Netice olarak Kuzey Afrika'da açılan Senûsî zâviyeleri öncelikli olarak göçebe topluluklar üzerinde büyük etki uyandırdı. Kurulan her yeni zâviye öncelikle bir eğitim merkezi, bir ilim yuvası, bir ibadet mahalli ve elbette ki bütün bunlarla beraber Kuzey Afrika'yı doğudan batıya ve kuzeyden güneye kat eden tüccar için birer konaklama yeri ve etrafında zirai faaliyetin yapıldığı mekânlar şeklinde tasarlanıyordu. Zâviyelerde örnek bir İslâmî hayatın nasıl yaşanacağı halka öğretiliyordu. Tarikatın temellerini atmış ve kendi hesabına zâviyeler açmış olan Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî, İslâm dininin henüz giremediği coğrafyalarda meskûn halkı bu dine ısındırmak, daha öncesinde Müslüman olmakla birlikte türlü nedenlerden dolayı İslâmî geleneklerinden kopmuş kabileleri ise tekraren İslâm'a kazandırmak gayesiyle büyük çaba sarf etmiştir. Kuzey Afrika'da ve bu hattın hemen güneyindeki iç bölgelerde yaklaşık 5 milyonluk bir nüfusun onun zamanında ve sonrasında oğulları zamanında Senûsî dervişlerinin gayretiyle İslâmiyet'e intisap ettiğine dair tespitler yapılmıştır. Buna ilaveten XIX. yüzyıl boyunca Kuzey Afrika'da ve Büyük Sahra altı Afrika sultanlıklarında 50 milyona yakın bir nüfusun Senûsîlik üzerinden dinî, ilmî, tasavvufî terbiyeden geçirilmiş olduğuna dair de yorumlar getirilmiştir.[162]

3.4 Sıbyan Mektepleri (Küttâb Okulları)

Sözlükte "yazmak" anlamındaki *ketb* kökünden ism-i mekân olan mekteb (çoğulu mekâtib) günümüz Türkçesine göre "okul" anlamına gelmektedir. Araplar okula *küttâb* da demişlerdir. Fakat dil âlimlerinden Müberred, küttâbın "öğrenim gören

[161] Çabuk, a.g.m., s.225; L. Anderson, "Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 16, No. 3 Cambridge, 1984, s.332.
[162] Kavas, a.g.m., s.530.

çocuklar" yani *sıbyan* mânasına geldiğini ileri sürmüş ve öğretim yapılan yere bu adın verilmesini yanlış bulmuştur. Esasen Hz. Peygamber devrinden beri okuma yazma veya Kur'ân öğretilen okullara *küttâb* denilmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren ise *mektep* kelimesi, geniş anlamda ve bugünkü okul karşılığında eğitim kurumlarının başına getirilerek kullanılmıştır. Mekteplerin büyük kısmının ilk dönemlerden itibaren özel bir binaya sahip olmadığı anlaşılıyor. Umumiyetle çocuklara ders veren hocalar mahallenin mescidinde bir ders halkası oluştururlardı. İlerleyen süreçte camilerin yanında müstakil mekteplerin yapıldığını da söylemek mümkündür. Çocuklar mektepte okuma yazma öğrendikten ve Kur'ân-ı Kerîm'i hatmettikten sonra daha ileri seviye derslerine mescidlerde devam ederlerdi. Ders müfredatında genellikle Okuma-yazma, Gramer, Kur'ân, Hadis, Şiir ve Matematik gibi dersler bulunurdu.[163] Mektepler yani Küttâb okulları, içi Kur'ân talim ve usûlü, yazı ve kıraat öğretirdi.[164]

Bahsi geçen okullar, tarihî manada ele alındığında, Hz. Peygamber (a.s.)'dan sonra Hulefâ-i Râşidîn devrinde yayılmışlardır. Burada sunulan eğitimin kendine has adabı, yöntemi ve usulleri vardır. Buralardaki eğitim; eğitim metotlarında uzmanlaşmış ve Müslüman çocuklarla ilgilenme ve onları yetiştirme konusunda tamamen İslâmî terbiyeyi esas almış uzman hocalar yoluyla gerçekleştirilmiştir.[165]

İslâmî fetihler arttıkça Sıbyan mekteplerinin sayısı da artmıştır. Trablusgarp Vilâyeti'nin hemen her yerinde de yaygınlaşan bir eğilimle karşılaşılır. Eğitim merkezleri ve mektepler konusunda envanter ve kayıt gibi resmî süreçler dışında Osmanlı yönetiminin herhangi bir yardım ve himayesi olmamıştır. Bu durum Trablusgarp Vilâyeti'nde uzun bir müddet bu şekilde devam etmiştir.[166]

Vilâyet mekteplerinin (Kur'ân evlerinin) eğitim programına göre dersler, genellikle sabah erken saatte başlar, gece yarısına kadar devam ederdi. Sabah erkenden yeni levhalara başlanır, daha sonra da eski levhaların sunumu başlardı. Bundan sonra ise öğrenciler öğlen ortasına kadar tilavete devam eder ve öğlen saatinde de yemeklerini

---

[163] Nebi Bozkurt, "Mektep", **DİA,** C.29 (2004), s.5-6.
[164] Abdullah el-Ömeri, **Târih el-'ilm inde'l-Arab**, Dâru Mecdelawi li'n-neşr ve't-Tevzi', Amman, Ürdün, 1990, s.18-19.
[165] Muhammed bin Sahnûn, **el-Edebu'l-Muallim**, Dâru'l-Manar, Tunus, 1972, s.61.
[166] Teysîr b. Musa, **el-Müctema' el-Arabî el-Libi fi'l-Ahdi'l-Osmânî**, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut, Lübnan, 1988, s.360.

yiyip istirahat ederlerdi. Akşama kadar ve gece yatıncaya değin de eğitimin muhtelif sahalarındas tedris sürerdi.[167]

Okulda gerçekleştirilen eğitimin herhangi bir profesyonel eğitim programına tabi olmadığı görülmektedir ve eğitimin süresinin kısa veya uzun olmasının ise herhangi bir eğitimsel temele dayanmadığı anlaşılmaktadır. Mektepte, Kur'ân'ı ezberleme süreci, bunun manasını anlamadan, her öğrencinin çabalarına ve özel yeteneğine dayanırdı. Bu nedenle de öğrencilerin bazıları Kur'ân'ı bir senede, bazıları ise iki veya üç yılda hatta dört yılda ezberlerdi.[168]

Genel olarak, ilk eğitim aşamasını bitirerek Kur'ân-ı Kerîm'i hatmeden ve onu ezberleyen öğrenci bir seçim yapmak zorunda kalırdı. Ya bir mahallede herhangi bir mescitte kalarak buranın işlerini devralacak ya da imam ve hatipliğini yaparak orayı idare edecekti. Veya mekteplerdeki bu eğitimden sonra zâviyelerde verilen eğitime intikal edecekti. Veya Kur'ân okulları (medreseler) olarak adlandırılan ve dinî ilimlerin talim edildiği ve bazı şeyhlerin büyük ilim enstitülerinde ve mescitlerde düzenlediği ilim halkalarına katılacaktır. Bu okullar genellikler mescide birleşik veya ayrı yapılan ek bir odadan ibarettir. Şehirlerde, köylerde ve kırsal alanlarda bulunurdu. Ancak çoğunlukla şehir ve çevresinde bulunurdu.[169]

Kur'ân-ı Kerîm hafızı yetiştirdiği, dinî eğitim verdiği, okuma yazmayı ve Arapça sarf ve nahiv kurallarını öğrettiği için Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'nde hüküm sürdüğü dönemde bu tarz okullarların sayısı ülkenin her tarafında artmıştır. Nitekim 1286 / 1869 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[170] bu tarihte Trablusgarp Vilâyeti dâhilinde birçok kaza ve nahiyede sıbyan mektebi bulunuyordu. Aşağıda bu okulların listesi verilmiştir:

1. **Trablus Şehir Merkezi**: 12 adet sıbyan mektebinde 360 şâkirdân (öğrenci) eğitim görmektedir.
2. **Cebel**: 5 adet sıbyan mektebinde 220 öğrenci eğitim görmektedir.
3. **Menşiyye**: 15 adet sıbyan mektebinde 280 öğrenci eğitim görmektedir.
4. **Gadamis**: 2 adet sıbyan mektebinde 150 öğrenci eğitim görmektedir.

---

[167] el-Arabî, **Mısallâta fi'l-Ahdi'l-Osmânî es-Sânî,** s.158-159.
[168] Umran Abdusselam Şuayb ve Abdulvâhid el-Dukkalî el-Mısallâtî, **Devru Zâviyetühu fi'l-Hayati's-Sakafiyye fi Libiyye**, Dâru's-Selâm, Trablus, 2000, s.38.
[169] Mesud Abdullah Mesud, **Melameh el-Hayati'l-Fikriyye ve's-Sekafiyye,** s.120.
[170] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 1, Trablusgarp, 1286 / 1869, s.78-79.

5. **Sâhil**: 5 adet sıbyan mektebinde 120 öğrenci eğitim görmektedir.
6. **Fasâtu (Fissâtu / Fesato)**: 2 adet sıbyan mektebinde 40 öğrenci eğitim görmektedir.
7. **Cevvârî**: 5 adet sıbyan mektebinde 130 öğrenci eğitim görmektedir.
8. **Nâlût**: 1 adet sıbyan mektebinde 20 öğrenci eğitim görmektedir.
9. **Azîziye**: 2 adet sıbyan mektebinde 50 öğrenci eğitim görmektedir.
10. **Mizdeh**: 5 adet sıbyan mektebinde 100 öğrenci eğitim görmektedir.
11. **Zâviye**: 5 adet sıbyan mektebinde 110 öğrenci eğitim görmektedir.
12. **Kikle**: 6 adet sıbyan mektebinde 145 öğrenci eğitim görmektedir.
13. **Acîlât**: 3 adet sıbyan mektebinde 40 öğrenci eğitim görmektedir.
14. **Fizan Merkezi**: 1 adet sıbyan mektebinde 16 öğrenci eğitim görmektedir.
15. **Zuvâra**: 2 adet sıbyan mektebinde 80 öğrenci eğitim görmektedir.
16. **Şâtî**: 2 adet sıbyan mektebinde 35 öğrenci eğitim görmektedir.
17. **Gıryân**: 4 adet sıbyan mektebinde 100 öğrenci eğitim görmektedir.
18. **Sûvkene**: 3 adet sıbyan mektebinde 50 öğrenci eğitim görmektedir.
19. **Zanzûr**: 6 adet sıbyan mektebinde 150 öğrenci eğitim görmektedir.
20. **Sebhe ve Semnû**: 1 adet sıbyan mektebinde 17 öğrenci eğitim görmektedir.
21. **Murâbıtîn**: 4 adet sıbyan mektebinde 85 öğrenci eğitim görmektedir.
22. **Şarkî**: 2 adet sıbyan mektebinde 40 öğrenci eğitim görmektedir.
23. **Garbî**: 1 adet sıbyan mektebinde 19 öğrenci eğitim görmektedir.
24. **Tâcûrâ**: 4 adet sıbyan mektebinde 160 öğrenci eğitim görmektedir.
25. **Zultun**: 1 adet sıbyan mektebinde 1 öğrenci eğitim görmektedir.
26. **Hums Merkezi**: 1 adet sıbyan mektebinde 30 öğrenci eğitim görmektedir.
27. **Şarkıyye ve Hufra**: 2 adet sıbyan mektebinde 25 öğrenci eğitim görmektedir.
28. **Mısrâta**: 3 adet sıbyan mektebinde 180 öğrenci eğitim görmektedir.
29. **Bingazi Merkezi**: 10 adet sıbyan mektebinde 43 öğrenci eğitim görmektedir.
30. **Tavurga**: 2 adet sıbyan mektebinde 50 öğrenci eğitim görmektedir.
31. **Kazâ-i Selâse**: 3 adet sıbyan mektebinde 20 öğrenci eğitim görmektedir.
32. **Sirte**: 2 adet sıbyan mektebinde 50 öğrenci eğitim görmektedir.
33. **Karkûr ve Merbût**: 2 adet sıbyan mektebinde 6 öğrenci eğitim görmektedir.
34. **Mısallâta**: 3 adet sıbyan mektebinde 100 öğrenci eğitim görmektedir.
35. **Evcile ve Câlû**: 2 adet sıbyan mektebinde 45 öğrenci eğitim görmektedir.
36. **Cıfâra**: 2 adet sıbyan mektebinde 90 öğrenci eğitim görmektedir.

37. **Merîc**: 2 adet sıbyan mektebinde 25 öğrenci eğitim görmektedir.
38. **Tarhûne**: 5 adet sıbyan mektebinde 180 öğrenci eğitim görmektedir.
39. **Derne**: 3 adet sıbyan mektebinde 65 öğrenci eğitim görmektedir.
40. **Urfella**: 10 adet sıbyan mektebinde 250 öğrenci eğitim görmektedir.
41. **Bara'sah**: 4 adet sıbyan mektebinde 90 öğrenci eğitim görmektedir.
42. **Zelîtîn**: 4 adet sıbyan mektebinde 160 öğrenci eğitim görmektedir.
43. **Dirse**: 2 adet sıbyan mektebinde 85 öğrenci eğitim görmektedir.
44. **Hâse**: 1 adet sıbyan mektebinde 60 öğrenci eğitim görmektedir.
45. **Kubbe**: 2 adet sıbyan mektebinde 35 öğrenci eğitim görmektedir.

Yukarıdaki listede de görüldüğü üzere 1869 tarihinde Trablusgarp Vilâyeti sancak ve nahiyelerinde 45 başlık halinde 51 idari birimde 170 mektep mevcut olup buralarda toplamda 4520 öğrenci eğitim-öğretim içinde yer almıştır. 1870 tarihli sâlnâmede de bu rakamlarda bir değişiklik olmamıştır.[171]

Bir öğrencinin devlet idaresinde görev alabilmesi ya da eğitim sahasında veya hukuk sitemi içinde mevkii sahib olabilmesi açısından ilim tahsili yapması zaruri idi. Bu nedenle sıbyan mekteplerinde okuyup başarılı olan erkek çocuklar Trablus kolejinde tahsil görürler, bunlardan sosyal durumu elverenler daha fazla bilgi elde etmek için Mısır'da Ezher Üniversitesi'ne veya Tunus'ta Zeytûne Üniversitesi'ne giderlerdi. Bazı başarılı çocuklar ise İstanbul'daki askerî okullara kaydolurlardı. Bu şekilde 1880-1890'larda adı geçen büyük okullara giden talebelerin sayısı bir hayli fazla olmuştur.[172] Bu talebeler, Trablusgarp'a döndükten sonra kendi pozisyonlarına uygun sivil veya devlet görevleri alma imkânı elde etmekte idiler.

1884 tarihli Osmanlı Trablusgarp Vilâyet Sâlnâmesi'ne[173] bakılırsa bu tarih itibarıyla Trablusgarp şehir merkezinde 15 kadar sıbyan mektebi açık bulunuyordu. Bir sene sonraki sâlnâmede (1302) ise bu sayı 17 olarak verilmiştir. Aynı senede (1302) Trablusgarp şehri dışında ise 35 sıbyan mektebinin olduğu beyan edilmiştir.[174] Bu okulların mevcut durumu 1301 / 1884 tarihli Trablusgarp Vilâyet Sâlnâmesi'nde aşağıdaki şekilde gösterilmiştir:

---

[171] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 2, Trablusgarp, 1287 / 1870, s.81-82.
[172] Teysîr b. Musa, **el-Müctema' el-Arabî el-Libi fi'l-Ahdi'l-Osmânî**, s.329.
[173] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 10, s.110,181.
[174] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 11, Vilâyet Matbaası, 1302, s.116,118.

Merkez-i vilâyette Bulunan Mekâtib-i Sıbyan (esâmî-i mekâtib; muallimi; kâin olduğu mahal; aded-i şâkirdân):

1. **Hamîdiye İbtidâiye Mektebi**: Muallimi Hacı Mustafa Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 50 erkek, 20 kız öğrencisi mevcuttur.
2. **Şeyh Abdülhafîz Mektebi**: Muallimi Abdüddâim Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 80 erkek öğrencisi mevcuttur.
3. **Mîlâdî Mektebi**: Muallimi Muhammed Mîlâdî Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 60 erkek öğrencisi mevcuttur.
4. **Seyyid İsmail Mektebi**: Muallimi Hacı Süleyman Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 40 erkek öğrencisi mevcuttur.
5. **Seyyid Hamza Mektebi**: Muallimi Hamza Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 50 erkek öğrencisi mevcuttur.
6. **Ebu'l-Hayr Mektebi**: Muallimi Ebu'l-Hayr Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 40 erkek öğrencisi mevcuttur.
7. **Seyyid Atiyye el-Fellâh Mektebi**: Muallimi Muhammed Zâvî Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 70 erkek öğrencisi mevcuttur.
8. **Bin Salih Mektebi**: Muallimi Fakîh İbrahim Efendi olup, Kûşetü's-Saffâr Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 50 erkek öğrencisi mevcuttur.
9. **Câmiu'n-Nahlî Mektebi**: Muallimi Hacı Muhammed Cemâlî Efendi olup, Kûşetü's-Saffâr Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 40 erkek öğrencisi mevcuttur.
10. **Tavîlî Mektebi**: Muallimi İmâd Efendi olup, Kûşetü's-Saffâr Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 60 erkek öğrencisi mevcuttur.
11. **Şeyh Hattâb Mektebi**: Muallimi Ömer Efendi olup, Kûşetü's-Saffâr Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 30 erkek öğrencisi mevcuttur.
12. **Havmetu Gıryân Mektebi**: Muallimi Fakîh Muhammed Fizânî Efendi olup, Havmetu Gıryân Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 80 erkek öğrencisi mevcuttur.

13. **Bin Abdüsselâm Mektebi**: Muallimi Seydî Salim Efendi olup, Bâbu'l-Bahr Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 40 erkek öğrencisi mevcuttur.
14. **Seydî Salim Mektebi**: Muallimi Muhammed Efendi olup, Bâbu'l-Bahr Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 100 erkek öğrencisi mevcuttur.
15. **İnâs Mektebi:** Câmi-i Mahmud Mahallesi'nde kâindir. 1884 yılı itibarıyla 20 kız öğrencisi mevcuttur.

Yukarıdaki listede gösterilmiş bulunan bu mekteplerde eğitim gören talebenin mevcududnun 850 civarında olduğu görülüyor. Bu rakamın önceki yıllarda veya sonraki dönemlerde duruma göre değişiklik gösterdiği, artıp eksildiği malumdur. Nitekim 1302 / 1885 tarihli sâlnâmede bile küçük değişiklikler göze çarpmaktadır. Mesela adı geçen senede Trablusgarp şehrinde 17 adet sıbyan mektebi kaydedilmiş olup, bazı okullar adlarında değişiklikler olmuştur. Öğrenci sayıları da değişiklik göstermektedir. Ayrıca sadece 14 mektebin kaydı listeye eklenmiştir.[175] Buna göre aşağıdaki liste ortaya çıkmıştır:

1. **Zâviyetü'l-Kâtib Mektebi**: Muallimi Hacı Mustafa Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 50 erkek öğrencisi mevcuttur.
2. **Mîlâdî Mektebi**: Muallimi Muhammed Efendi el-Mîlâdî olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 60 erkek öğrencisi mevcuttur.
3. **Mârikîn Mektebi**: Muallimi Muhammed b. Abdülhafîz Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 50 erkek öğrencisi mevcuttur.
4. **Zâviyetü'l-Fellâh Mektebi**: Muallimi Muhammed Efendi Fünûr olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 60 erkek öğrencisi mevcuttur.
5. **Seydî Semâmiz ? Mektebi**: Muallimi Muhammed b. Hamza Efendi olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 25 erkek öğrencisi mevcuttur.
6. **Hamîdiye İbtidâiye Mektebi**: Muallimi Hanîfe Hanım olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 50 kız öğrencisi mevcuttur.

[175] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 11, Vilâyet Matbaası, 1302, s.183.

7. **Medrese Mektebi**: Muallimi Abdurrahman Efendi Ebu'l-Hayr olup, Havmetü'l-Belediyye Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 10 erkek öğrencisi mevcuttur.
8. **Havmetu Gıryân Mektebi**: Muallimi Muhammed Efendi Fizânî olup, Havmetu Gıryân Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 70 erkek öğrencisi mevcuttur.
9. **İbn Savvân Mektebi**: Muallimi Muhammed Efendi Ammâr olup, Havmetu Gıryân Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 15 erkek öğrencisi mevcuttur.
10. **Hattâb Mektebi**: Muallimi Ammâr Efendi olup, Kûşetü's-Saffâr Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 20 erkek öğrencisi mevcuttur.
11. **el-Kantî ? Mektebi**: Muallimi Muhammed Efendi el-Cemâlî olup, Kûşetü's-Saffâr Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 40 erkek öğrencisi mevcuttur.
12. **İbn Mukîl Mektebi**: Muallimi İbrahim el-Mısrâtî olup, Kûşetü's-Saffâr Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 30 erkek öğrencisi mevcuttur.
13. **Seydî Salim Mektebi**: Muallimi …? olup, Kûşetü's-Saffâr Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 50 erkek öğrencisi mevcuttur.
14. **Câmiu'l-Hamûd Mektebi**: Muallimi Muhammed Efendi b. Câbir olup, Bâbu'l-Bahr Mahallesi'nde kâindir. 1885 yılı itibarıyla 15 erkek öğrencisi mevcuttur.

Görüldüğü üzere 1885 yılı itibarıyla Trablusgarp şehrindeki 14 sıbran mektebinde 50 kız öğrenci, 495 civarında da erkek öğrenci eğitim görmektedir.

XIX. yüzyıl son çeyreğinden itibaren sıbyan mekteplerinin veya küttâb okullarının yerini ibtidâiye mektepleri almıştır. Ancak sıbyan mektepleri varlığını bir zaman daha korumuştur. Yukarıdaki listede de bu durum görülmekte olup, sıbyan ve ibtidâiye terimleri birbirinin yerine kullanılmıştır. İnas mektebi ise kızların eğitim gördüğü okuldur.

3.5 Osmanlı Döneminde Trablusgarp'ta Geleneksel (Dinî) Eğitim Hayatında Malikî Mezhebinin Tesiri

Trablusgarp bölge halkının dinî mezhebi olan Malikîliğin ve bu mezhebin hocalarının anılan bölgede yaşayan halkın dinî hayatı üzerinde ve geleneksel eğitimin şekillenmesinde var olan katkısı azımsanamaz. Mâlikî Mezhebi, söz konusu havalide hicrî ilk çağlardan itibaren yerleşmeye başlamış ve Trablusgarplılar da nesillerden nesillere onu aktarmış, öğretimine önem vermiş ve muhafaza etmişlerdir. Bölgede

Mâlikî mezhebinde öne çıkan büyük ilim insanları yetişmiştir. Gerek öğrenciler ve gerek halk, işlerini ve amellerini onların öğretilerini esas alarak yapmışlardır.

Bu mezhebin söz konusu bölgede yerleşmesine yardımcı olan etken; bölge halkının içe kapalılık özelliği gösteren yapısı ve İslâmî ilk fetihlerden ve mezhebin bölgeye girişinden itibaren miras aldıkları öğretim yöntemleri olmuştur. Detayları ileriki sayfalarda geleceği üzere bu yöntemler, mescid, zâviye ve dinî okullarda kullanılan ders halkalarıdır.

Buna ek olarak ilim adamlarının ve fakihlerin Mâlikî mezhebinde kaleme aldıkları eserler, büyüğüyle küçüyüyle ve âlimiyle ümmisiyle bölge halkının arasında yayılmıştır.

Osmanlı Devleti, Trablusgarp genelindeki dinî ve sosyal uygulamalarında Hanefi mezhebini esas almış olmasına rağmen, Osmanlı valileri, hükümleri altında olan bölgelerin mezhep seçimine karışmamışlardır. Bu durum da halkın, korkmadan ve herhangi bir endişeye kapılmadan istediği mezhebi tercih etmesine neden olmuştur.

Trablusgarp'ta Osmanlı Devleti Son Zamanlarında Eğitim ve İlim Hayatında Mâlikî İlim Adamları

1- Şeyh Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed et-Tâcûrî

Ünlü bir astronomi âlimidir. Bu alanda çok sayıda eseri bulunmaktadır. Kendisi, astronomi ve vakitler konularında döneminin ilim insanlarından birisidir. Tâcûrâ şehrinde doğmuş ve burada ilk eğitimini almıştır. Ardından, farklı birçok beldede dolaşarak fıkıh, hadîs, coğrafya ve astronomi alanında kendini yetiştirdi. Ayrıca bazı Avrupa ülkelerine de seyahat ederek onların dillerini öğrendi. Vakitler, yıldızlar, usturlaplar, pusulalar, aylar ve mevsimler üzerine kitaplar yazdı. Müellifin kaleme aldığı el yazmaları Ezher, Harvard, Timbuktu ve diğer kütüphanelerde hâlâ muhafaza edilmektedir. Adı geçen ilim adamı 960 / 1553 senesinde vefat etmiştir. Bu zatın kaleme aldığı dinî ve fennî eserler, kendisinden sonra Trablusgarp havalisindeki geleneksel eğitim alanına katkı sağlamakla birlikte özellikle modern eğitim sahasına fazla bir katkı sağlayamamıştır. Bu durum ise Trablusgarp eğitim tarihi için bir kayıptır.

2- Şeyh Muhammed b. Ali el-Harrûbî et-Trablûsî

Trablusgarp'ın Karkariş kasabasında 888 / 1483 yılında dünyaya geldi. İlmî hayatına, Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmek üzere Küttâb adı verilen medreselerde başladı. Küttâb (Ketâtib) okulları o dönemde eğitim ve öğretim aşamalarında ilkmektep seviyesinde sayılan bir aşamadır. İlim talebelerinin kıblesi sayılan babası başta olmak üzere bölgenin ilim insanlarından mesela Şeyh Ahmed ez-Zerrûk'tan ders aldı.[176] Bu âlim, 963 / 1556 yılında Cezayir'de vefat etti.

3- Şeyh Ahmed b. Muhammed el-Meknî

İlimle ün kazanmış bir aileye mensuptur. Dedesi, müftü idi. Bu nedenle Şeyh Muhammed, çocukluğundan itibaren evlerinde bilimsel bir kütüphaneye sahip olma şansı elde etmiştir. Ayyâşî onun hakkında: "O kütüphane ülkenin en büyük kütüphanelerinden birisidir" demiştir. Trablusgarp'ta bu aileye hayran çok sayıda âlim ve fıkıhçı bulunmaktaydı. Bir müddet Trablusgarp müftülüğünde bulunan Şeyh Muhammed, 1100 / 1689 yılında vefat etmiştir.[177]

4- Şeyh Muhammed b. Muhammed b. Mukıl

Ahmed en-Nâib el-Ensârî, *el-Menhelu'l-Azb fî Târihi Trablusgarp* adlı eserinde, Şeyh Muhammed b. Muhammed'in, 1054 / 1644 tarihinde Trablusgarp'ta doğmuş ve burada yetişmiş olduğunu, döneminin ilim insanlarından tahsil gördüğünü; fazilet, zekâ, şiir, nesir, Arapça bilgisi ve güzel ahlakıyla ün saldığını nakletmiştir.[178] Trablusgarp müftülüğü yapmış ve 1101 / 1690'da vefat etmiştir.[179]

5- Şeyh Abdüsselam b. Osman b. İzzeddin b. Abdülvehhab et-Tâcûrî

Tâcûrâ şehrinin köylerinden birisinde 1058 / 1648 yılında dünyaya gelmiştir. Kur'ân-ı Kerîm ve Arapça hocalarından dersler almıştır. Daha yüksek eğitim almak için 1074 / 1664 yılında Trablusgar şehrine gitmiştir. Burada kaleme aldığı *Tezyîli'l-Mi'yar* adlı eseriyle Trablusgarp kütüphanesini zenginleştirmiştir. Ayrıca nevâzil (modern fıkhî

[176] Ebû Kasım Sa'dullah, **Tarihu Cezair es-Sekafi**, s.498.
[177] ez-Züreykî, **Terâcimu Libya**, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi, 1998, s.101.
[178] et-Trablusî, **el-Menhelu'l-Azb fi Tarihi Trablusgarp**, s.511.
[179] Cuma ez-Züreykî, **el-Mezhebu'l-Mâlikî, Neş'etuhu ve İntişâruhu fi Şimâli Afrika**, Mecelletu'l-Câmiati'l-Osmâniyye, Aded: 2, Misrâta, Libya, 2019, s.66.

konular) ve fetvalar üzerine kitaplar yazmış, *Şerhu Muhtasar Halil* ve *Fethu'l-Âlim*[180] adlı eserleri telif etmiştir. 1139 / 1726 yılında vefat etmiştir.

6- Şeyh Abdurrahman b. Muhammed el-Bûsırî

1258 / 1842'de Gadamis şehrinde doğmuştur. Yüksek tahsilini Trablusgarp'ta döneminin bilim insanlarında okuyarak tamamlamış ve fetvaların kontrol edilmesi ve mütala konusunda hocası Muhammed Kâmil b. Mustafa'dan ders almaya devam etmiştir. Tunus'a gidip gelmiş, ticaret yapmak ve ilim elde etmek için Mısır ve İstanbul'a seyahat etmiştir. Öğretmenlik yapmış ve çok sayıda ilim sahibi insanı mezun etmiştir. Sözleşme sicilleri, Şer'î mahkeme başkatipliği gibi bazı vazifelerde bulunmuştur. *Fahihetü'l-Lübi'l-Masûn ala'l-Cevâhiri'l-Meknûn, ed-Dürri'l-Mecniyye min Hadisi Hayri'l-Beriyye ala'l-Câmi'i's-Sağir, Nüzhetü't-Taklîn fi Riyâdi İmami's-Sâlihin, el-Cevâhiru'z-Zekiyye fi Mustalehi Hadisi Hayrü'l-Beriyye, Şerhu Elfiyyeti el-Irakî fi Mustalahi'l-Hadis, Mübtekârati'l-Lâli ve'd-Dürer fi'l-Muhakemeti beyne'l-Ayni ve İbn Hacer* gibi farklı alanlarda eserler kaleme almıştır. Sicillat (kayıt tutma) veya tevsik ilminde de öne çıkmıştır. 15 Muharrem 1354 / 19 Nisan 1935 yılında Trablusgarp'ta vefat etmiştir.[181]

7- Şeyh Muhammed b. Muhammed b. Âmir

1834 yılında Mısrâta şehrinde doğmuştur. Kendisinin, Mâlikî mezhebinde itimat edilen *Mulahhasu'l-Ahkâmi'ş-Şer'iyye* adlı bir eseri bulunmaktadır. Osmanlı döneminde idare meclisi üyelerinden birisi idi. İtalya sömürgesi zamanında vatandaşlarını savunma adına çok önemli tutumlara imza atmıştır. Kadı olarak vazife yapmıştır. Siyaset ve din işlerini, dengeli bir biçimde yürütmüştür. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Berka'da meydana gelen açlık ve yoksulluktan kız çocuklarını himaye etmek için İslâmî hayır derneğinin kuruluşunda rol almıştır.[182]

8- Şeyh Muhammed el-Busayrî el-Gadamisî

Gadamis kentinde dünyaya gelmiştir. *Terakki Gazetesi* adı altında resmî olmayan ilk özel gazeteyi çıkarması (26 Haziran 1897) nedeniyle, Libya gazeteciliğinin öncülerinden sayılır. Bu çalışma, Trablusgarp Vilâyeti'nde ilk özel gazeteciliğin

[180] **Kitabu Tezyîli'l-Mi'yar**, thk. Cuma ez-Züreykî, Cem'iyyetu'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-'Alemiyye, Trablus, 2008, s.7.
[181] ez-Züreykî. **Terâcimu Libya**, s.109.
[182] ez-Züreykî, **el-Mezheb el-Mâlikî, Neş'etuhu ve İntişâruhu fi Şimâli Afrika**, s.67.

tohumlarını oluşturmuştur. Gazete ileriki dönemde, siyasi ve bilimsel bir yol izlemiş ancak bilahare kapatılmıştır. Ardından Şeyh Muhammed el-Busayrî ve Terakki Gazetesi yazarları hapsedimiştir. Gazete yayın hayatına, Osmanlı anayasasının ilanından sonra, 1908 yılında tekrar dönmüştür. Arap dünyasının farklı yerlerinde herhangi bir kısıtlama getirilmeden gazete çıkarılmasına izin verilmiştir.

3.6 Osmanlı Devleti Son Döneminde Trablusgarp'ta Geleneksel Eğitim Veren Medreselere Örnekler

Osmanlı döneminde Trablusgarp'ta birçok okul inşa edilmiştir. Bunlardan en önemlisi Tâcûrâ şehrindeki Murat Ağa Medresesi, Trablus'taki Dergus Medresesi ile Sakızlı Osman Paşa Medresesi'dir. Bu son adı geçen medrese, dinî bir müfredata sahip olup Kur'ân şerhi ve açıklaması ile fıkıh usûlünün ve Mâlikî mezhebi hükümlerinin öğretildiği bir okuldur.

Trablusgarp'ta Karamanlılar döneminde kurulan en önemli medreseler ise şunlardır: Karamanlı Ahmed Paşa Medresesi, Mustafa Hoca Medresesi, Mustafa Karcı Medresesi ve Kumandan Ammûra Medresesi.[183]

Trablusgarp Vilâyeti'nde genel manada geleneksel eğitim metodlarının uygulanmasında ve ülkenin ihtiyacı olan Mâlikî âlimlerinin yetiştirilmesinde büyük role sahip olan Osmanlı dönemine ait önemli medreselerle ilgili aşağıda kısmî malumat sunulmuştur:

Murad Ağa Medresesi

Murad Ağa, Trablusgarp'a yakın bir bölgede yer alan Tâcûrâ mahallesinde kendi adını taşıyan bir cami ve medrese (Murad Ağa Camii ve Medresesi) inşa etmiştir. 1312 / 1894 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[184] bu iki eser 916 / 1510 tarihinde inşa edilmiş gösterilmişse de bunda bir yanlışlık olmalıdır. Bu eserin 1551'den sonra yaptırıldığı belli olmaktadır. Murad Ağa Medresesi, XVI. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıla kadar geleneksel / dinî eğitim vermeye ve talebe yetiştirmeye devam etmiştir.

[183] Muhammed el-Hâdî Ebû Acîle, *a.g.e.*, s.22.
[184] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.62,159,160.

Sakızlı Osman Paşa Medresesi

1312 / 1894 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[185] Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp havalisindeki yönetiminin son asrında hâlen eğitim faaliyetlerini devam ettirdiği görülen bu medrese, Sakızlı Osman Paşa'nın Trablusgarp'a vali olarak tayin edildiği 1040 / 1630 tarihinden sonra büyük ihtimal 1064 / 1654 yılında kurulmuştur. Osman Paşa, medreseye gelir olmak üzere hamam ve han vakfetmiştir.

Medresenin kuruluşu, İspanyolların ve Aziz John Şövalyeleri'nin şehrin tüm hayati kurumlarını yerle bir etmelerinin ardından geçen asırda yani XVII. yüzyılda Osmanlıların Trablusgarp hâkimiyeti dönemlerine tesadüf etmektedir.

Osman Paşa Medresesi, günümüzde Trablusgarp ili Bâbü'l-Bahr Mahallesi, Zenka Derkut Paşa caddesinde yer almaktadır.

Sakızlı Osman Paşa Medresesi'nin en önemli özelliği, yakın zamana kadar farklı İslâmî dersleri halkalar şeklinde düzenli olarak öğretmeye devam etmiş olmasıdır. Burada arka arkaya eğitim vermeye devam eden hocalar da o ilklerden ders alan Trablusgarp'ın önde gelen âlimleri arasında yer almaktadırlar. Medrese, küçük olmasına rağmen İslâmî ilim ve kültürel mirası Trablus'ta korumaya devam etmiş ve şehrin tarihselliğine ve konumuna uygun olarak bunları nesiller boyu Mağrib ve Trablus usûlü aktarmayı başarmıştır.

Medresede okutulan dersler akâid, fıkıh, hadîs, Arapça, İslâmî edebiyat gibi şer'î ilimler şeklinde özetlenebilir. Okul, hadîs ve Mâlikî fıkhı eğitiminde dirayet ve rivayet ilmini birleştirmiştir.

Bu şer'î ilimlerin, hâlâ muttasıl sened ile telkin yoluyla öğretilmesi bu tarz medreseleri diğer dinî okullardan ayıran ayrıcalıklarından birisidir.

Bu medresede tatbik edilen ekolün önemini ve bilimsel değerini artıran en önemli husus, bütün İslâm ümmetinin isnatlarını bir araya getirip toplamasıdır. Bu isnadların en yakını, bu ekolün son asırdaki müceddidi, Trablusgarp müftüsü Şeyh Kâmil b. Mustafa'da bir araya gelen isnatlardır. Kendisi XX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında İslâmî ilimlerin öğretimiyle meşgul olmuştur.

---

[185] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.161.

Bu isnatlar arasında; Şeyh Muhammed Emin (Şattu'l-Henşir), Şeyh Ali el-Gaebanî (Tâcûrâ), Şeyh Ahmed Ebû Tabl (Beni Velîd), ve isnatları Şeyh Ahmed ez-Zerrâk'a ulaşan Şeyh Muhammed Zafer el-Medenî'nin (Mısrâta) isnatları yer amaktadır.

Bahsi geçen ekol, günümüze kadar Trablusgarp genelinde Mâlikî öğretilerinin ulaşmasında ve yayılmasında katkısı olan büyük âlimler yetiştirmiştir. Bunlar arasında, Şeyh Muhammed Kâmil b. Mustafa'nın öğrencileri; Trablus müftüsü Şeyh İbrahim Mustafa Bekir, Ahmed el-Bakbak, Ahmed eş-Şerîf, Ahmed Şakrun, Ahmed b. Abdüsselam, Ahmed b. Abdülâlin, Ahmed Hasan, Ahmed b. Mahmud, Sâlim b. el-Mebrûk el-Ferşefânî, Abdurrahman el-Busırî, (Trablus müftüsü) Abdullah Bukrin, Ali İyad, Kaddur Efendi, Muhammed el-Busırî, Muhammed ez-Zemerli, Muhammed Said el-Mesûdî, Muhammed ed-Dâvî, Muhammed et-Tâhir ez-Zâvî, Muhammed el-Âlim el-Keratî, Muhammed Ferhat ez-Zâvî, Muhammed el-Fakih Hasan, Muhtar eş-Şakşukî, Mustafa el-Hâzimî, Mustafa b. Zeki, Mustafa el-Huni vb. Ayrıca, Şeyh Muhammed Kâmil b. Mustafa'nın öğrencilerinin öğrencileri olan Ali el-Gıryânî, Ali el-Mesletî, Muhammed el-Halil el-Kamatî, el-Mehdi Ebû Şe'aale, Ömer el-Cenzûrî, Sâlim Bukir vb. yer almaktadır.[186]

Osmanlı Devleti döneminde Trablusgarp'taki medreselerdeki eğitim metodunun belirleyici aktörü elbette Mâlikî mezhebi ve onun mensubu olan âlimler ve tedris erbabı olmuştur. Sözü edilen dönemde bu mezhebin durumu hakkında son olarak şu özet çıkarımlar yapılabilir:

Herşeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Trablusgarp'ta Osmanlı hâkimiyetinin hüküm sürdüğü dönemlerde meydana gelen sosyal, ekonomik ve siyasi hadiselerin, ana mezhep olan Mâlikî mezhebi üzerinde olumsuz herhangi bir etkisi olmamıştır. Mâlikî mezhebi Trablusgarp Vilâyeti'ne, bu beldenin kendi halkları tarafından getirilmiştir. İlgili bu mezhep, bölge insanının kimliklerinin bir parçası olmuş, nesilden nesile aktarılarak XX. yüzyıla ulaşmıştır. Bölgede halk nazarında mezhebin özel bir konumu bulunmaktadır. Çok farklı hadiseler cerayan etmesine rağmen, mezhebin muhafaza edilmesinde Mâlikî âlimlerinin öğretilerinin ve kaleme aldıkları eserlerin etkisi çok büyüktür. Ayrıca ülkede tedris faaliyetlerini yürüten medreseler,

[186] **Mecelletu'l-Va'y el-İslâmî**, Aded: 2, Kuveyt, 2019, s.30.

mescidlerde ve ilim halkalarında devam eden mezhep dersleri, bu mezhebin öne çıkmasında en büyük etken olmuştur.

Karamanlı Ahmed Paşa Medresesi

1312 / 1894 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[187] Karamanlı Ahmed Paşa, Trablusgarp valiliğine tayin olunduktan sonra (1123 / 1711), Trablusgarp şehir merkezinde büyük bir camii ve medrese yaptırmıştır. Bu eserler için çeşitli binalar ve gelirler vakfetmiştir. Medresenin 1738 senesinde inşasının tamamlandığı anlaşılıyor.

Mustansıriyye Medresesi

Trablusgarp havalisinde geleneksel ve dinî mahiyette eğitim veren bu medrese, İbn Ebu'd-Dünya tarafından kurulmuştur. İmam Mâlik'in öğrencisi Ali b. Ziyad'ın *Muvatta* isimli kitabını Mağrib Araplarına getirdiği günden bu yana İslâmî eğitimin devam ettiği bir medresedir.

1301 / 1884 tarihli Osmanlı Trablusgarp Vilâyet Sâlnâmesi'ne[188] bakılırsa bu tarih itibarıyla Trablusgarp şehir merkezinde sadece üç medrese açık bulunuyordu. Bu rakam bir yıl sonraki sâlnâmede dört olarak gösterilmiştir. Yine aynı yıl kaydına göre Trablusgarp şehri dışında da iki adet medrese faal durumda idi.[189] 1888'de ise yine Trablusgarp şehir merkezinde üç medrese faal olarak gösterilmiştir.[190] 1894'te de yine üç adet medrese kayıtlıdır.

Yukarıda zikri geçen medreselerden başka Trablusgarp havalisinde Gürcü Mustafa'nın 1830'ların başlarında inşa ettirdiği camii bünyesinde bir medresenin varlığından haberdarız. Yine bölgede Kâtip Medresesi ile Zelîten'deki Esmerî Medresesi burada zikredilebilir. Buna benzer şekilde diğer bazı Osmanlı camilerinin de Trablusgarp eğitim hayatında hususi bir yerinin olduğunu belirtmeliyiz.

Trablusgarp Vilâyeti'nde XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde halen hizmet vermeyi sürdüren medreseler ile bunların kurucuları ve müderrisleri hakkında aşağıdaki malumat özet olarak verilebilir:[191]

---

[187] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.161.
[188] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 10, s.110.
[189] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 11, Vilâyet Matbaası, 1302, s.116,117.
[190] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1305 / 1888, s.125.
[191] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye,** 1321 / 1903, Sene: 6, Asır Matbaası, Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye, s.695.

1. **Ahmed Paşa Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti kaza merkezinde Bâbu'l-Münşiye mahallesindedir. Kurucusu Ahmed Paşa, müderrisi Şeyh b. Musa Efendi, öğrenci mevcudu: 30.
2. **Osman Paşa Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti kaza merkezinde Bâbu'l-Bahr mahalledindedir. Kurucusu Osman Paşa, müderrisi Mustafa Hâzmî Efendi, öğrenci mevcudu: 31.
3. **Mizrân Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti kaza merkezinde Mizzân mahallesindedir. Kurucusu Mizrân Hacı Ramazan Efendi, müderrisi Abdusselam Efendi, öğrenci mevcudu: 50.
4. **Gürcü Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti kaza merkezinde Bâbu'l-Bahr mahallesindedir. Kurucusu Hacı Mustafa Efendi, müderrisi Ömer Efendi, öğrenci mevcudu: 25.
5. **Kâtip Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti kaza merkezinde Belediye mahallesindedir. Kurucusu Kâtip Efendi, müderrisi Nasrakı Efendi, öğrenci mevcudu: 18.
6. **Boravi Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti kaza merkezinde Tâcûrâ mahallesindedir. Müderrisi Mehmed en-Nuâs Efendi, öğrenci mevcudu: 20. Bu medrese günümüzde Libya'da Trablus şehrinde faal durumdadır.
7. **Amûre Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti kaza merkezinde Cânzûr mahallesindedir. Kurucusu Şeyh Amûre, müderrisi Hâzmî Efendi, öğrenci mevcudu: 12.
8. **Bin Şuayb Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti Zâviye kazasında Zâviye mahallesindedir. Kurucusu Bin Şuayb, müderrisi Mehmed Tahir Efendi, öğrenci mevcudu: 25.
9. **Yusuf Paşa Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti Tarhûne kazasında Berât mahallesindedir. Kurucusu Yusuf Paşa, müderrisi Mehmed Fâsî Efendi, öğrenci mevcudu: 17.
10. **Bin Cuhâ Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti Hums kazasında Hums mahallesindedir. Kurucusu Bin Hıcâ, müderrisi Ömer Efendi, öğrenci mevcudu: 54.
11. **Abdüssadık Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti Hums kazasında Hums mahallesindedir. Kurucusu Abdüssadık, müderrisi Mehmed Gâim Efendi, öğrenci mevcudu: 20.

12. **Seyyid Fercânî Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti Hums kazasında Hums mahallesindedir. Kurucusu Seyyid Fercânî, müderrisi Ömer ve Fercânî Efendiler, öğrenci mevcudu: 12.
13. **Şeyh Abdüsselam Medresesi**: Trablusgarp Vilâyeti Hums kazasında Hums mahallesindedir. Müderrisi Mehmed Efendi, öğrenci mevcudu: 100.

Trablusgarp'ta İtalyan işgalinin başlamasına günler kala (11 Eylül 1911), bölge valisi İbrahim Paşa, Trablusgarp'ta yeni medreseler ve modern okulları açılması talebiyle ilgili bir raporunu İstanbul'a göndermiştir. Adı geçen valiye göre Trablusgarp Vilâyeti, Osmanlı Devleti'nin ve İslâm halifesinin Afrika Müslümanları ile olan irtibatını sağlayan yegâne bağlantı noktasıdır. Burasının ihmal edilmemesi gerekir. Bu nedenle Trablusgarp'a Mısır'daki Câmiu'l-Ezher'in programı esas alınarak büyük bir İslâm medresesi kurulması ve desteklenmesi faydalı olacaktır. Bu iş için Trablusgarp'ta eğitime devam eden Karamanlı Ahmed Paşa, Sakızlı Osman Paşa ve Kâtip medreselerinin birikmiş 10 bin lirası ile 2 bin lira tutarındaki sur vakfının gelirleri, bahsi geçen bu büyük İslâm medresesinin kurulmasına sarf olunabilir.[192] Ancak savaş patlak verdiği için bu proje hayata geçirilememiştir.

3.7 Trablusgarp'ta Osmanlı Dönemi Uleması ve Etkileri

XIX. yüzyılda Trablusgarp ve Bingazi havalilerinde Osmanlı dönemi ulemasının rahat ettirilmesi ve sıkıntılarının anında giderilmesi için devletin gerekli tedbirleri aldığına dair yazışma örnekleri mevcuttur. Bunlardan birine göre XIX. yüzyıl son yarısı ulemasından olup Bingazi şehrinde ilimle iştigal etmekte iken İstanbul'a gelip yerleşmeye karar veren Şeyh Abdürrahim Efendi'nin rahat bir şekilde kalarak ilmî çalışmalarını sürdürmesine bir katkı olarak İstanbul'da uygun bir mahalden bir ev satın alınmasına, yapılan harcamanın ise Mal Sandığı'ndan karşılanmasına dair talimatı içeren metin aşağıda verilmiştir:[193]

"Bingazi Sancağı Mutasarrıflığı'na,

Trablusgarb ulemâsından olup Bingazi'de neşr-i fünûn ile meşgul olan ve geçende Dersaâdet'e gelen Şeyh Abdürrahim Efendi'nin mahall-i mezkûrda ikamet edecek

[192] Özdağ, **Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti**, s.242.
[193] Bkz. BEO. AYN.d, Nr.915, s.2; **Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp**, Haz. Kemal Gurulkan, Yusuf İhsan Genç ve bşk., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013, s.170-171.

hânesi olmayarak kendisi ise e‘âlim-i ulemâdan ve duasıyla iğtinâm olunur zevâtdan bulunmuş idüğüne binaen sâye-i mekârim-vâye-i hazret-i Padişahî’de efendi-i mûmâileyhe 15 bin nihayet 20 bin kuruşa kadar bir hâne tedarik ve iştirâsıyla mu‘accelesinin Mal Sandığı’ndan itâsı hususuna Bingazi Sancağı Meclisi’nden bâ-mazbata vuku bulan iş‘âr ve ifade ve Meclis-i Vâlâ’da cereyân eden müzâkere mûcebince bi’l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı Padişahî müteallik ve şeref-sudûr buyurulup Hazinece ifâ-yı muktezâsı Maliye Nezâret-i Celîlesi’ne havale ve iş‘âr kılınmağla ber mantûk-ı irâde-i seniyye mahallince dahi iktizâsının icrâsına himmet eylemeleri siyâkında şukka.”

28 Muharrem (12)83 / 12 Haziran 1866

Yine bunun gibi başka bir yazışmada karşımıza şu şekilde bir malumat çıkmıştır. Trablusgarb ulemâsı arasında temayüz etmiş bulunan ve daha sonra İstanbul’a giderek başkentte ilim ile meşguliyete devam eden Ebu’l-Kasım Efendi’nin babası Mehmed Bey’in Trablusgarp’ta vilâyet genelinde her hangi bir işte istihdam edilmesinin sağlanmasıyla ilgili Trablusgarp Vilâyeti’ne buyruldu gönderilmiş olduğu görülmektedir. Söz konusu talimatı içeren metin aşağıda verilmiştir:[194]

“Trablusgarp Vilâyeti’ne,

Trablusgarb eşrâf ve ulemâsından ve muhaddisîn-i benâmdan olup Dersaâdet’te neşr-i ulûm-ı âliye ile meşgul bulunan Ebu’l-Kasım Efendi’nin pederi Mehmed Bey’in dâhil-i vilâyette kâin Zâviye-i Garbiye Müdürlüğü’ne tayini hakkında vuku bulan istidâ üzerine 19 Rebiülevvel [12]84 tarihinde gönderilen tahrirâtın tekid-i hükmü ifade olunup kendisi mesbûkü’l-hademe ve şâyân-ı âtıfet-i seniyye bulunduğu cihetle istihsâl-i mesrûriyeti muvâfık-ı şîme-i mürüvvet göründüğüne binâen iş‘âr-ı sâbıka tevfîkan o işde veyahud haline cesbân diğer bir memûriyette istihdamı için ifâ-yı muktezâsına himmet buyurmaları siyâkında şukka. 26 şevval (12)84 / 20 Şubat 1868.

[194] Bkz. BEO. AYN.d, Nr.915, s.29; **Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp**, İstanbul, 2013, s.204-205.

4. TRABLUSGARP VİLÂLETİ'NDE RESMÎ / MODERN OSMANLI OKULLARI VE UYGULANAN EĞİTİM

4.1 Trablusgarp'ta Modern Dönem Osmanlı Okulları

Trablusgarp havalisinde Osmanlı dönemine ait modern tarzda açılmış okullara daha çok Sultan II. Abdülhamid devrinden itibaren rast gelinmektedir. Osmanlı ülkelerinde açılmaya başlayan okulların birer numunesi zaman içerisinde pek tabidir ki Trablusgarp'ta da açılmıştır.

XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarına tekabül eden bu dönemde bölgede açılan okullardan kasıt, hem Trablusgarplıların hem de ülkedeki yönetici sınıf olan Türklerin çocuklarını kaydettirdikleri, İkinci Osmanlı Dönemi'nde resmî hükümet okulları olarak tesis edilmiş yeni dönem Osmanlı okullarıdır. Hükümetin resmî eğitimi bölgede, özellikle de Osmanlı eyâletlerinde, genel manada ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Daha önce bahsedildiği üzere şu söylenebilir; XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında genel anlamda Osmanlı Devleti'nin, Trablusgarp Vilâyeti'nde askerî olmayan sivil okulları açmasındaki amaç, devletin ve ona bağlı eyâletlerin personel ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Bu okullar; ibtidâîler (ilkmektepler), rüşdiyeler (ortaokullar) ve idâdîler (liseler) olarak inşa edilmiş olup, zamanla Trablusgarp Vilâyeti geneline dağılmıştır.

Bu bağlamda XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ülkesinde ve özellikle de Anadolu'da sivil (mülkiye) mekteplerin oluşumları aşağıdaki gibi olmuştur:

1. İbtidâîler / İlkmektepler (el-Medresetü'l-İbtidaiye): Bu okullarda eğitim süresi üç yıldır.
2. Rüşdiyeler (el-Medresetü'r-Rüşdiyye): Bu okullarda eğitim süresi üç yıldır.
3. Liseler (el-Medresetü'l-İdâdîye): Bu okullarda eğitim süresi beş yıldır.
4. Dârulmuallimîn ve Dârulmuallimâtlar / Erkek ve Kız Öğretmen Okulları /. Öğretmen Yüksek Okulları.
5. Tıp Mektebi.
6. Baytarlık Okulu.

7. Mühendislik Okulu
8. Hukuk Mektebi.
9. Siyaset ve Yönetim Okulu.
10. Ziraat Mektepleri / Tarım Yüksek Okulları
11. Sanayi Mektepleri.
12. Ticaret Yüksek Okulu.
13. Medresetü'l-Fünûn ve's-Sanayii.
14. Sanayi-i Nefise Kızlar Mektebi (Güzel Sanatlar Kız Okulu).

Trablusgarp'taki eğitime gelince burada İbtidâî mektepler, Rüşdiye mektepleri ve idâdî mektepleri vardır. Yani Osmanlı Devleti'nin başkent İstanbul ve yakın çevresinde açtığı çoğu okul Trablusgarp'ta açılmamış, daha doğrusu aılma imkânı elde edilemeden İtalyan işgali başlamıştır. Buna rağmen 1901 yılında Dârulmuallimîn ve 1909 yılında Ziraat Meslek Okulu gibi orta düzey tahsil görülen mekteplerin açılması da Trablusgarp ve onun Müslüman halkı için bir kazanç olmuştur. Diğer yandan Osmanlı Hükümeti, yüksek eğitim alanında Trablusgarp'ta fazla bir varlık gösterememiş olup, yukarıda değindiğimiz nedenden ötürü vilâyette yüksekokul türünden herhangi bir okul tesis edilememiştir.[195]

Osmanlı Devleti son dönem valilerinden Mehmed Nazif Paşa, 1881 tarihinde kısa süren Trablusgarp valiliği esnasında bölgede ıslah faaliyetlerini başlatmış ve havalide karşılaşılmış sorunlara çözüm önerileri getiren bir layiha hazırlamıştır. Sonra gelen Vali Ahmed Râsim Paşa ise aynı gaye ile benzer bir layiha (7 Şevval 1308 / 16 Mayıs 1891)[196] ortaya koymuştur. Ahmed Râsim Paşa'nın layihasından anlaşıldığı üzere Trablusgarp ve ona bağlı Hums sancağı gibi bölgelerde Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkiye açtırmış, Acîlât ve Gıryân kazalarında birer adet mektep yaptırmış, yine Hums kazasında ibtidâiye mektebini hizmete sokmuştur. Layihada ayrıca son on yılın bir muhasebesini yapan vali Ahmed Râsim Paşa, Trablusgarp vilâyeti genelinin coğrafi

[195] Ammar Muhammed Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi' bi Medineti Trablus fi Mietiâm (1898-1998)**, Merkez Cihad el-Libiyyin li'd-Dirâsâti't-Târihiye, Trablus, Libya, 2000, s.45.
[196] 207 numara ile kayıtlı bu layiha için bkz. BOA. Y.EE., 7/13.

özelliklerinden, Fizan gibi uzak ve çöllük bölgelerin ıslahının zorluğundan bahsetmiştir.[197]

Trablusgarp bölge valilerinden Süleyman Namık Paşa da vilâyetteki eğitim sorunlarını masaya yatırmış, ıslah çalışmaları yapmıştır. Mesela bu dönemde (1896-1898) vilayette Mekteb-i Sanayi binasının temelleri atılmıştır. Vali Hafız Mehmed Paşa, kendisinden önceki valiler gibi eğitim-öğretim faaliyetleriyle yakından ilgilenmiştir. O, vilayetteki öğretmen açığını kapatmak için 1901 tarihinde Trablusgarp şehrinde Dârulmuallimîn Mektebi açmış ve buraya hocalar tayin edilmesini sağlamıştır. Eğitime uygun olmayan okullar bu dönemde elden geçirilmiş, gerekli mahallerde yeni okullar yaptırılmıştır. Vali Hafız Mehmed Paşa'nın öncülüğünde Nisan 1902 tarihinde Hums sancağında Rüşdiye Mektebi ve Trablusgarp sancağında ise İbtidaiye Mektebi açılmıştır. Bu dönemde hemen hemen bütün kazalarda yeni okullar açılmış, okuma-yazma seferberliği başlatılmıştır. Bahsi geçen okulların inşasında devlet desteği yanında belediye ve halk desteği de sağlanmıştır. Hafız Mehmed Paşa'nın gayretleriyle inşaatı yarım kalmış bulunan Mekteb-i Sanayi binası da hizmete sokulmuştur. Bu okulda kunduracılık, marangozluk, ipek yetiştiriciliği ve matbaacılık gibi mesleklerin eğitimi verilerek, sosyal ve iktisadi hayatın akışının canlanmasına katkı sunulmuştur.[198]

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a gönderdikleri valiler, mutasarrıflar ve diğer Maârif idarecileri, her ne olursa olsun devlet olarak Trablusgarp Vilâyeti'nde eğitimin kalitesini yükseltmek zorunda olduklarının farkında olmalıdırlar. Özellikle İtalyanların her geçen gün Trablusgarp'a sızmaya çalıştıkları ve gelecekte planladıkları işgali kolayca icra edebilmenin önünü açacak siyasi, kültürel ve iktisadi her yolu denedikleri 1900'lü yılların başlarında tehlikenin iyiden iyiye kendisini hissettirdiğini görmüş oldukları anlaşılıyor. Bu çerçevede bahsi geçen yıllarda Trablusgarp havalisinde eğitim-öğretimin yeniden yapılandırılması noktasında dönem valilerinin öncülüğünde layihalar (raporlar) hazırlanmaya devam edilmiş veya bu şekil raporların merkez tarafından hazırlanıp icraata geçirilmesi talebinde bulunulmuştur.

[197] Osmanlı Devleti açısından Fizan Sancağı'nın önemi ve burada icra edilen bir kısım çalışmalar hakkınd abkz. Ahmet Kavas, **Osmanlı'nın Merkezi Afrika'ya Açılan Kapısı Fizan Sancağı,** Alelmas Yayıncılık, 2018.
[198] BOA. MF.MKT., Nr.603/33; BOA. MF.MKT., Nr.628/11.

Nitekim Osmanlı Maârif Nezâreti tarafından eğitim-öğretimin ıslahı ile ilgili bir rapor ortaya konulmuştur (6 Kanunisani 1318 / 19 Ocak 1903).[199]

İlgili raporda değinilen belli başlı konular ve öne çıkarılan tedbirler şu şekilde sıralanabilir:

1. Vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde Maârif müdürleri ve memurları istihdam edilmelidir. Bunların olmadığı mahallerde hükûmet memurları veya eşraftan bir kimsenin başkanlığında bir komisyon kurulmalıdır.
2. Eğitim en temel unsuru olan ibtidâiye mekteplerinin vilâyetin her köy ve kasabasında çok hızlı bir şekilde inşa edilerek eğitim hayatına başlatılması son dere elzemdir.
3. Sancak ve kazalarda henüz teşkil edilmemişse, buralarda birer dârulmuallimîn (erkek öğretmen okulu) ve dârulmuallimât (kız öğretmen okulu) inşa edilip hizmete açılmalıdır.
4. Dârulmuallimînler ile dârulmuallimâtlarda okuyarak buralardan mezun olacak kız ve erkek öğretmenler, 150'şer kuruş maaşla lazım gelen okullara tayin edilmelidirler.
5. Mekteplerin inşası için bütçe yetersiz kalacağı için çevre ahaliden aynî ve nakdî yardım kabul edilmeli, inşaat malzemelerinin teminine ve ustalık ile işçiliğe katkı sunmaları istenmelidir.
6. Mekteplerin bulunduğu arsalarda gelir getiren dükkân, han, kahve gibi binaların inşasına izin verilmesi mümkündür. Böylece servet sahibi bu mülk sahiplerinin mekteplere yardım etmesi sağlanmış olur.
7. Mekteplerin ihtiyaçları, maaşlar ve diğer masraflar sadece ahali yardımlarıyla karşılanamayacağı için okulların kapanma tehlikesi olacaktır. Bu nedenle anılan masrafların karşılanmasına dönük yeni mali kaynaklar bulunmalıdır.
8. Mekteplerin masrafları için alınan yardım hisselerinin oranları gerektiğinde artırılarak bu meblağlardan öğretmenlerin senelik maaşları ödenebilir ve diğer masraflar karşılanabilir. Yine ilgili bölgelerde servet sahiplerinden ve askerler ile memurlardan durumu uygun olanlardan kesilecek meblağlar öğretmenlerin

[199] BOA. Y.PRK.MF, Nr. 4/63. Özdağ, **Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti**, s.234-235.

yıllık maaşlarına tahsis olunabilir. Bu şekilde vatandaştan ve devlet memurlarından tahsil olunan miktarlar defterlere kaydedilerek köy muhtarında ve ihtiyar meclisinde güvence altında muhafaza edilmelidir. Toplanan meblağlar ise derhal ilgili komisyona teslim edilmelidir.

9. Toplanan nakitlerin biriktirileceği sandıklar için mükellef bir memur tayin edilmeli, bu kişiler senelik maaşları hesap ederek gerekliödemelerin yapılmasını takip etmelidirler.
10. Mekteplerde öğretmenler, çocukların devam durumunu yakından takip etmeli, devam etmeyen öğrenciler ise ihtiyar heyetleri ve Maârif komisyonları marifetiyle okula getirilerek eğitim sürecine dâhil edilmelidir. Devamsız talebenin velilerine de yaptırım uygulanarak çocuklarını göndermeleri sağlanmalıdır.
11. Mekteplerin olmadığı ya da yetersiz kaldığı köy ve kasabalarda imamlar ve müezzinler muallim olarak istihdam edilebilirler.

Trablusgarp Vilâyeti'nin çok geniş alanları ihtiva eden sancaklarında ve bunlara bağlı kazalarında sadece devletin kasasından ayrılan bütçe ile eğitim-öğretim hizmetlerini yürütmenin son derece zor olduğunu bölgede valilik yapan devlet temsilcileri gayet açık bir şekilde görmekte idiler. Bundan dolayı halktan toplanan yardımların öneminin büyük olduğunu da fark etmişlerdi. Ancak vilâyet genelinde meskûn halkın büyük bir kısmının gelir seviyesi düşüktü ve esasen halk da eğitim alanında kullanılmak üzere cebinden hayrî bir miktar paranın çıkmasına pek de alışkın değildi. Gelir düzeyi yüksek şehirlerde ve kazalarda bile toplanan yardımlar, o yöredeki okulların öğretmen maaşları ile diğer okul masraflarının karşılanmasına kâfi gelmiyordu. Bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı vilâyet dâhilinde İbtidâî okulları bir ölçüde yaygınlık kazansa da rüşdiye ve idadi okullarının sayısı yetersiz düzeyde bulunuyordu. Her şeye rağmen Osmanlı devlet idarecileri Trablusgarp Vilâyeti'nde devlet gücünün hissedilemediği son dönemlerde (XX. yüzyıl başları) bile kapasitelerinin ötesinde bir gayret göstererek eğitim seferberliğine girişmişler, çocukların ve gençlerin tahsil alabilmeleri için çeşitli yollara başvurmuşlar, okullardaki çocukların dikkatini çekecek ödüller vermişlerdir. Buna dair 26 Şaban 1321 / 17 Kasım 1903 tarihli vesikalar[200] konuya ışık tutmaktadır.

[200] BOA. MF.MKT, Nr. 750/20.

Burada Trablusgarp vilâyet genelindeki mekteplere, mükâfat dağıtım tahsisatı verilerek ahaliyi böylece çocuklarını okullara yazdırmadaki tereddütlerinin giderilmesi amaçlanmıştır. Bununla ilgili olarak "tevzî-i mükâfat masraflarını gösteren pusula" hazırlanmıştır. 24 Mart 1319 / 6 Nisan 1903 tarihli ilgili pusulada;

- Merkez vilâyeti Erkek Rüşdiye Mektebi için 500 kuruş,
- Merkez vilâyeti Kız Rüşdiye Mektebi için 500 kuruş,
- Merkez vilâyeti İbtidâi Mektebi için 500 kuruş,
- Hums Sancağı Rüşdiye Mektebi için 500 kuruş

Olmak üzere toplamda 2000 kuruş mükâfat tahsis edilmiştir. İleriki aylarda da bu ödenek ayrılmaya devam etse de bazen ödenek sorunu yaşanmıştır. Trablusgarp Vilâyeti Maârif İdaresi'nden Trablusgarp Maârif müdürü imzasıyla Osmanlı Maârif Nezâreti'ne gönderilen 20 Safer 1321 / 18 Mayıs 1903 tarihli belgeye [201] göre Trablusgarp ahalisinden ister şehirli ister göçebe olsun velilerin çocuklarını mekteplere şevk ile göndermelerini kolaylaştıran söz konusu mükâfat tahsisiyle ilgili sıkıntılar bulunduğu, bu mükâfatların (2000 kuruş) eğitim-öğretim yılı sonunda imtihanların bitiminin ardından dağıtıldığı ve imtihanlara da az bir zaman kaldığı, bu nedenle malum mükâfat tahsisinin bütçeden bir an önce ayrılması talep edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin idarî birimleri ve Maârif kadrosu, Trablusgarp Vilâyeti'nin İtalyanlarca işgale başlandığı 1911 senesinde bile halen bahsi geçen vilâyetin eğitim yapılanması ile ilgili kafa yorup duruyordu. Nitekim Trablusgarp'ın eğitim durumuyla ilgili Mehmed Cemil Bey'in hazırlamış olduğu layiha (5 Nisan 1327 / 18 Nisan 1911) buna dair bir örnek teşkil etmektedir.[202] Mehmed Cemil Bey, sözü edilen raporunda özet olarak, nüfusu bir milyon civarında olan Trablusgarp Vilâyeti'nde İbtidâî ve rüşdiye mekteplerinin sayısının çok az olduğunu, sadece bir idadi mektebinin mevcut bulunduğunu, bunların hoca kadrosu ve programlarının durumlarının da içler acısı bir tablo oluşturduğunu beyan etmiştir. Rapor sahibine göre mekteplerin bir kısmında öğretmen bulunmadığı için derslere subaylar ve doktorlar girmektedir. Bölgedeki yerli ahalinin Arapça tedrisatta bulunan eski tarz okulları da son derece ilkel şartlarda eğitim vermekte ve Arapça öğretiminden başka bir şey yapamamaktadır. Bu nedenle Trablusgarp'ta yeni bir eğitim seferberliği için İstanbul mekteplerindeki konunun

[201] BOA. MF.MKT., Nr. 750/20, s.3.
[202] BOA. DH.SYS., Nr. 34/4. Özdağ, **Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti**, s.236.

mütehassısı birkaç uzmanı bölgeye davet etmek gerekecektir. Mehmed Cemil Bey, raporunun son bölümünde üzerinde dikkatle durulması gereken bir hususa da temas etmiştir. Ona göre İtalyanların Trablusgarp'ta son derece mükemmel okulları vardır. Buralarda Arapça'nın yanında İtalyanca da öğretilmektedir. Bölge ahalisinin eşraf ve zenginleri ile Hristiyan ahali çocuklarını mecburen bu okullara göndermektedirler. Netice olarak İtalyan okullarında okuyan her bir talebenin almış olduğu iyi eğitim ve terbiye Osmanlı devleti'ne değil, İtalya'ya fayda sağlamış oluyor.

Görüldüğü üzere 1911 yılına gelindiğinde İtalyan askerî işgalinin başlamak üzere olduğu günlerde, kültürel işgalin kolları Trablusgarp topraklarını ve üzerinde yaşayan halkını çoktan sarmış bulunuyordu.

Her şeye rağmen Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın da ilk on yılında Trablusgarp Vilâyeti sancak ve kazalarında, kasaba ve köylerinde ibtidâiye mektepleri başta olmak üzere rüşdiyeler ve az sayıda da olsa idadi, dârulmuallimîn, dârulmuallimât ve meslek okulları açmak suretiyle adı geçen toprakların devletin mühim ve koparılamaz bir vatan parçası olduğu mesajını ısrarla vermeyi sürdürmüştür. Aşağıda konuya dair çok sayıda örneğe yer verilmiştir.

4.1.1 İbtidâiye Mektepleri

XIX. yüzyılın ortalarında düzenli eğitim adına Trablusgarp Vilâyeti'nde, ibtidâiye mektepleri ile idâdî mekteplerinin açılışına şahit olunmaktadır. O dönemden itibaren Osmanlı Hükümeti, kendisine tâbi vilâyetlerde Maârif sistemini baştanbaşa güncellemiştir. Osmanlı Maârif Müdürlüğü'nün adı 1875 yılında İstanbul Maârif Kurumu olarak değiştirilmiştir. Daha sonra 1884 yılında Maârif-i Umûmiye Teşkilatı olarak adlandırılma yoluna gidilmiştir. Bununla paralel olarak devlet idarecileri, ülke topraklarında eğitimin zorunlu hale getirilmesi için çalışmaları hızlandırmışlardır. 1899 yılından itibaren Maârif-i Umûmiye memurlarının atamaları yapılmış olup, Umumî müfettiş veya Umûmî müdür unvanını taşıyan yüksek memurlar işbaşı yapmıştır.[203] Bu açıdan Osmanlı hükûmeti şehir ve köylerde çocuklar için yeni okullar inşa etmeye başlamıştır. Ancak bu okulların masraf ve giderlerini çocuklarını okutmak isteyen vatandaşlardan imkânlarına göre ayni veya nakdi yardımlar alarak sağlanma

[203] et-Trablusî, **el-Menhelu'l-Azb fi Tarihi Trablusgarp**, s.376.

yoluna gidilmiştir.[204] Bu anlamda Sultan II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında Trablusgarplı vatandaşlar çocuklarının, her yönüyle yetişmiş öğretmenlerin elinde terbiye edilmesi için Osmanlı başkenti İstanbul'dan kitaplar getirterek, İstanbul tarzı yeni ibtidâiye mektepleri açılması için çalışmışlardır. Bu anlamda çocuklarının eğitim almasına istekli bölge ahalinin yaptığı hayırlarla Trablusgarp Vilâyeti'nde okullar açılmaya çalışılmıştır.[205]

Bu okullar üç yıllık eğitim vermekteydi. Öğrenciler bu okullarda; Türkçe, Arapça, İslâm Dini, Türk Tarihi, Trablusgarp Tarihi ve Coğrafyası, Türkiye (Osmanlı) Coğrafyası ve Matematik derslerini görmekteydi. Bölge halkı, çocuklarının eğitim görebilmesi için aralarında bağış toplayarak okul binası inşa etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca okul açılmasına izin vermesi için valiye de dilekçe verdikleri olmuştur. Buna ilaveten, okulda eğitim vermek üzere vali tarafından tayin edilen öğretmenin maaşı ve okulun diğer masrafları ahalinin kendileri tarafından karşılanacağına dair valiye bir de taahhüt verirlerdi. Çoğu zaman bu okulların açılışında kutlamalar yapılırdı.

Bu kapsamda vilâyetin resmî gazetesi olan Trablusgarp Gazetesi, okulun açılışını yayınladığı bir yazıyla kutlamıştır. Bu yazıda özet olarak şu mevzulara temas edilmiştir: "… Vilâyetin birçok bölgesinde kendi bütçeleriyle açılan ibtidâiye mektepleri, devletin ve milletin ruhu olan bilginin terakkisi için, söz konusu bilginin miktarını ve gerekliliğini değerli kılacak daha fazla ilaveler olmasını arzu ediyoruz ve buna daha fazla ihtimam gösterilmesine ayrıca ihtiyaç duyuyoruz." Trablusgarp Gazetesi'nin 1904 yılında çıkan sayısında ise şu ibare yer almıştır: "Ahalinin yardımıyla inşası kararlaştırılan Hamîdiye İbtidâiye Mektepleri'nin temel atma töreni, kazadaki memurların tamamının, eşraf, ahali ve öğrencilerin katılımıyla icra edilmiştir."

Bu açıklamaların ışığında, Trablusgarp Vilâyeti'ndeki eğitim öğretim faaliyetlerinde karşımıza çıkan tabloyu şu şekilde özetleyebiliriz: Bölge genelinde inşa edilmesi karara bağlanan ibtidâiye mektebinin masraflarının bölge halkının çabalarıyla giderilmesi, böylece okulun ulusal bir okul haline gelmesi amaçlanmıştır. Bu süreçte Osmanlı hükümeti okulun çalışma usûl ve şartlarına müdahil olmuş; çalışacak

[204] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Maârif Dosyası, Trablus, Tarihsiz, s.83.
[205] **Trablusgarp Gazetesi**, Sayı: 463, Âsitâne (İstanbul), 1 Şubat 1881, s.13.

personeli, öğrencileri ve müfredatları belirlemek için gerekli zemini oluşturma gayreti göstermiştir.

Osmanlı Devleti'ne bağlı tüm eyâletlerde ilkmekteplerde ihtiyaç duyulan çalışma koşullarını belirlemek üzere Saltanat merkezindeki Maârif Nezareti tarafından 1327 / 1908 yılında tatbike konulan Türkçe nizamnâmenin içeriği (şurût) hakkında aşağıda malumat sunulmuştur:[206]

Her okulda yedi resmî kayıtlı eşya (siciller) bulunmak zorundadır. Bunlar:

1. Kur'ân-ı Kerîm, haritalar, sıralar, mobilyalar ve eğitim gereçleri gibi dayanıklı ve sabit eşyalar,

2. Her öğrenci ile ilgili bilgilerin bulunduğu öğrenci kayıt defteri,

3. Yoklama Defteri: Öğrencilerin devamsızlıklarına ilişkin bilgiler bu defterde derlenerek her ay Maârif Müdürlüğü'ne gönderilmelidir.

4. Okulun gelir ve giderlerinin tutulduğu defter.

5. Yazışmaları, resimleri, tarihleri içerir klasör.

6. Müfettişe özel defter: Buna müfettiş tarafından ilgili mülahazalar ve genel kurallar kaydedilir.

7. Okulun durumuyla ilgili genel bilgilerin yer aldığı defter.

Eğitim-öğretim yılının sonunda talep edilen istatistikî çizelgeler doldurulup Maârif Müdürlüğü'ne gönderilir. Kız ve erkek çocuklarının eğitim sürecinde birlikte bulunmalarına fazla sıcak bakılmamıştır. Kız ve erkekler için ayrı bir okul olması ve her okulu da ayrı ayrı farklı iki girinin bulunması icap etmektedir.

Erkeklere ait ilkmekteplerdeki çalışma planları ile ilgili 1325-1326 / 1907-1908 tarihli eğitim-öğretim planında ayrıntılı açıklamalar yer almaktadır. Buna göre, ilkmektepte okuyan talebe, okuldaki eğitimi boyunca Alfabe, Matematik, Güzel Yazı (Hüsnühat), Kur'ân-ı Kerîm, İlmihal (Din bilgisi), Kıraat, İmlâ, Tecvid, Tarih, Coğrafya, Muhtasar, Sarf ve Nahiv, Ahlak Bilgisi, Teknik ve Sağlık Bilgisi derslerini okurdu. Okullarda okutulan toplam ders saati her sınıf için 24 saat olup, haftalık bir ders saati 1 ile 12

[206] Bu konuda bkz. eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya**, s.132-138.

saat arasında değişmekteydi. Örneğin hazırlık sınıfınlardaki öğrenciler; Alfabe dersini 12 saat, Matematik dersini altı saat, Hüsnühat dersini ise yine altı saat alırlardı.

Birinci sınıfta okutulan ders maddelerine gelince; yirmi dört saatte altı ders görürlerdi. Matematik üç saat, Hüsnühat bir saat, Kur'ân-ı Kerîm altı saat, İlmihal üç saat, Kıraat altı saat ve İmlâ altı saat şeklinde idi.

İkinci sınıfta; 24 saatte dokuz ders görürlerdi. Matematik üç saat, Hüsnühat bir saat, Kur'ân-ı Kerîm beş saat, İlmihal üç saat, Kıraat dört saat, İmlâ üç saat, Tecvid iki saat, Tarih iki saat ve Coğrafya ise bir saat şeklindeydi.

Üçüncü sınıfta; 12 ders okurlardı. Matematik iki saat, Hüsnühat bir saat, Kur'ân-ı Kerîm altı saat, İlmihal iki saat, Coğrafya bir saat, Muhtasar, Sarf ve Nahiv üç saat, Ahlak Bilgisi bir saat ve Teknik ve Sağlık Bilgisi ise bir saat şeklinde idi.

Kız ilkmekteplerindeki ders planı da benzer şekilde olmasına rağmen, alanlarına göre elbette bazı farklı ders isimleri ve saat farkları tabi ki karşımıza çıkmaktadır.[207]

Eğitim-öğretim dönemine ilişkin tarihî vesikalarda, Maârif-i Umûmiye Nezareti (Genel Eğitim Bakanlığı) İstatistikler İdaresi'nden sadır olan evrakta, ülkedeki eyâlet merkezlerinde, eyâletler genelinde ve bunlara tâbi kaza, nahiye ve köylerde kurulan okullara ilişkin bilgi verildiği müşahede edilmektedir.[208]

Bahse konu olan aynı tabloda yer alan ve Osmanlı Devlet yönetiminin son günlerinde, 1907 tarihinde Trablusgarp Vilâyeti'nde açılmış ve sayıları 24'e ulaşmış mektepleri şöyle sıralayabiliriz:[209]

1. Fissâtu Mektebi: Fissâtu kazasında bulunan eğitim yuvasıdır.

2. Gıryân Mektebi: Trablusgarp şehrinin 90 km. kadar güneyinde yer alan Gıryân kazasında tedrisatını sürdürmüş bir okuldur.

3. Mezrân Mektebi: Trablusgarp şehrinin Mezrân Nahiyesinde açılmış bir okuldur.

4. Mısallâta Mektebi: Trablus şehrinin 100 km. kadar doğusunda Akdeniz sahilinden ise 20 km. içeride bulunan Mısallâta kazasında eğitim- öğretim veren bir mekteptir. Mısallâta kazasındaki ahali; 1903-1905 yılları arasında bölgenin valisi olan Hasan

[207] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s. 135-137,140-141.
[208] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Nr. 1753, s.11, 1325 / 1907.
[209] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Nr. 1753, s.11, 1325 / 1907.

Hüsnü Paşa'dan, kazanın merkezinde okuma, yazma ve diğer ilmî müfredatın öğretilmesi için bir ilkmektep açılması adına 1904 yılı boyunca çaba sarf etmişlerdir. Bu hususta Trablusgarp Gazetesi, 1904 yılında çıkan sayısında bu konuyu şöyle ifade etmiştir: "Mısrâta ahalisinin yardımlarıyla yeniden inşaatına karar verilen Hamîdî İlkokulu'nun temel atma töreni yapılmıştır. Törene, kazada bulunan bütün memurlar, eşraf, ahali, öğrenciler katılmıştır. Bu güzel vesileyle Halife-i A'zam'a (Sultan II. Abdülhamid Han'a) dualar edilmiş ve sağlık temennilerinde bulunulmuştur." Görüldüğü üzere Mısrâta ahalisi, kendi şehrinde bulunmayan, Mısalâta şehrinde eğitim veren bu okula hayrâtta bulunmuştur. Çünkü bu iki şehir, birbirine yakındır ve Mirrâta halkının maddî durumu daha iyidir.

Konumuza dönersek, yukarıda adı geçen gazetede verilen malumat, bahsi geçen kazanın merkezinde bir okulun açıldığı, okulun masraflarına ve giderlerine ilişkin mâlî yükün bölgedeki halkın çabalarıyla karşılandığı, okulda tatbik edilecek müfredatın belirlenmesinde Osmanlı yetkilileri ile ortak kararlar alındığı anlamı taşımaktadır. Okul, açılışından hemen sonra 20 öğrenci sayısına ulaşmıştır.

Bahsi geçen okulda hazırlık sınıfı şubesinin 10 öğrencisi mevcut idi. Bu öğrenciler, Kur'ân-ı Kerîm, Osmanlı alfabesi, Yazı Sayılar, Terbiye ve Tertip derslerini görürlerdi. Birinci sınıfta beş öğrenci olup, Kur'ân-ı Kerîm, Dinî Bilimler, Osmanlı Alfabesi, Türkçe, Matematik, Yazı, Terbiye ve Tertip derslerini alırlardı. İkinci yılda yine Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dinî Bilimler, Osmanlı Zanaatı, İslâm Tarihi ve Coğrafya, Osmanlıca dersleri verilmekteydi. Üçüncü sınıf öğrencilerine gelince, bunların sayıları dört olup, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dinî Bilgiler, Osmanlı Zanaatı, Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Osmanlıca, Matematik, İmlâ, Çeşitli Dersler, Kıraat Etiği, Yazma, Terbiye ve Tertip derslerini görürlerdi.

Mısallâta okulunun bir öğretmeni bulunduğu, bu şahsın 300 kuruş maaş aldığı, bunun yanı sıra okulda bir kapıcının bulunduğu, onun da 70 kuruş maaş aldığı görülmektedir.

5. Mısrâta Mektebi: Trablus şehrinin 200 km. kadar doğusunda Akdeniz sahili kenarındaki Mısrâta kazasında yer alan eğitim yuvasıdır.

6. Sâhilu'l-Ehâmid Mektebi: Trablus şehrinin 110 km. kadar doğusunda Akdeniz sahilinde bulunan Hums kazasının Sâhilu'l-Ehâmid nahiyesinde yer alan okuldur.

7. Tâcûrâ Mektebi: Trablus yakınlarındaki Tâcûrâ nahiyesindedir.

8. Tarhûne Mektebi: Trablus şehrinin 93 km. güneydoğusunda sahilden 50 km. kadar içeride kalan Tarhûne kaza merkezinde eğitim-öğretim yapan bir okuldur.

9. Trablus İbtidâiye Mektebi: Trablus şehrinde bulunan iki ilkmektepten biridir.

10. Trablus İbtidâiye Mektebi: Trablus şehrinde bulunan iki ilkmektepten diğeridir.

Trablusgarp şehir merkezinde bulunan ibtidâiye mektebine yerli ahalinin rağbet göstermesi ve çocuklarını hiç çekinmeden bu okula yazdırmalarını kolaylaştırmak için Osmanlı maârif idarecileri, diğer bazı okullarla birlikte bu okula da mükâfat dağıtım tahsisatı ayırmışlardır. Böylece ahaliyi çocuklarını okula yazdırmadaki tereddütlerinin giderilmesi amaçlanmıştır. Bununla ilgili olarak "tevzî-i mükâfat masraflarını gösteren pusula" hazırlanmıştır. 24 Mart 1319 / 6 Nisan 1903 tarihli ilgili pusuladan anlaşıldığı üzere Trablusgarp İbtidâî Mektebi için 500 kuruş ayrılmıştır.

11. Uceylât (Acîlât) Mektebi: Trablus şehrinin 95 km. kadar batısında yer alan Uceylât kazasında eğitim-öğretim yapan bir okuldur. Uceylât kenti günümüzde Akdeniz sahilinin 7-8 km. kadar iç kısmında bulunmaktadır.

12. Verfile Mektebi: Verfile kaza merkezinde bulunan bir okuldur.

13. Zehra Mektebi: Trablus şehrinin 45 km. kadar güneybatısında Akdeniz sahilinden 15 km. içeride bulunan Zehra nahiyesinde bulunan okuldur.

14. Zelîten Mektebi: Trablus şehrinin 150 km. kadar doğusunda Akdeniz sahilinden hemen 3 km. içeride bulunan Zelîten kaza merkezinde bulunan eğitim yuvasıdır.

15. Sâhilu'l-Ehâmid Mektebi: Trablusgarp Vilâyeti'nde Hums sancağına bağlı Sâhilu'l-Ehâmid nahiyesinde kurulmuş olan okullardan biridir. O dönemde bahse konu bölgede kurulan diğer Osmanlı okulları gibi, bu da yerli halkın kendi öz nafakası ve Osmanlı hükümetinin yardımıyla kurulmuştur. Bu okulda okutulan dersler; Okuma, Yazma, Dilbilgisi ve Anlama ile birlikte diğer bilimsel derslerdir. İstanbul'daki Maârif Müdürlüğü'ndan 1326 / 1908 yılında sadır olan ve aynı senede yapılan sınav sonucuna ilişkin vesikaya göre; bu okullarda okutulan dersler, her dönem ve seneye dair öğrencilerin isimlerinin ayrı ayrı yer aldığı isim listesi ve bahsi geçen belgeye göre öğrencilerin okudukları derslerde elde ettikleri notlardır. Birinci sınıf öğrencileri Kur'ân-ı Kerîm, İlmihâl, Muhtasar İlmihâl, Hesap, Dört İşlem, Basit Kıraat, Türkçe imlâ, Alfabe sıralaması ve Hüsnühat (Sülüs) derslerini; ikinci sınıf öğrencileri Kur'ân-ı Kerîm, İlmihâl açıklaması, Matematik, Medeni Bilgiler Ahlak Dersleri, Coğrafya,

Kıraat, Türkçe İmla, Türkçe Dilbilgisi, Hüsnühat (Rikka) derslerini; üçüncü sınıf öğrencileri Kur'ân-ı Kerîm, İlmihâl açıklaması, Hesap İşlemleri, Medeni Bilgiler, Ahlak Dersleri, Osmanlı Tarihi, Soru ve Cevap, Teknik Bilgiler, Coğrafya, Kıraat, Türkçe İmla, Türkçe Dilbilgisi ve Hüsnühat (Rikka) derslerini görmüşlerdir. İkinci sınıf öğrencilerinden Süleyman-zâde Abdüsselam Hilmi derslerde yüz puan almıştır. Üçüncü sınıf öğrencisi Muhammed ve Ömer-zâde Ebubekir Hâfız da derslerden yüz almışlardır.[210]

16. Bingazi İbtidâiye Mektebi: Bingazi Livası Bingazi kazasında kasaba merkezinde 1898 yılı itibarıyla açık olan bu okulun binasının 1310 / 1892 tarihinde yenilenmek suretiyle açılışı yapılmıştı.[211] İtalyan işgaline kadar faal olduğu tespit olunuyor.

17. Derne İbtidâiye Mektebi: Bingazi Livası Derne kazasında kasaba merkezinde 1898 yılı itibarıyla açık olan bu okulun binasının 1311 / 1893 tarihinde yenilenmek suretiyle açılışı yapılmıştı.[212] İtalyan işgaline kadar faal olduğu tespit olunuyor.

Yukarıda zikri geçen okullarla ilgili bir takım malumat vermek gerekirse; 1898-1910 arasında Trablusgarp Vilâyeti'nde bütün okullarda kız ve erkek öğrencilerinin sayısı 828 idi. Bu dönemde muhtelif yıllarda çok çeşitli bölgelerde bazı okullar kurulmuştur. Bu okullardaki öğrencilerin yaşlarına gelince, buradaki öğrencilerin yaşları beş ila yirmi arasında değişiklik göstermiştir. Yukarıda bahsedilen tabloya ve istatistiklere göre, bu okullarda çalışan öğretmen sayısı 1-4 arasında değişiklik göstermiştir. Trablusgarp şehrinde yer alan Mezran okulunda bulunan üç öğretmen ve Zehra okulunda bulunan dört öğretmen dışında okulların çoğu sadece bir öğretmen ile çalışmaktaydı.

Trablusgarp Vilâyeti eğitim alanıyla ilgili 1327 / 1909 yılında İstanbul Maârif İdaresi'nden sadır olan evrakta vilâyetin bütün bölgelerindeki ilkmekteplerde çalışan personel ve öğretmenlerle ilgili maaşlara yer verilmiştir: Zelîten, Mısallâta ve Fasâtu bölgeleri ve kazalarındaki okullarda çalışan öğretmenler 300 kuruş maaş almakta idiler. Sirte ile Mısrâta ve diğer yerlerdeki okullarda öğretmenler 400'er kuruş maaş almakta idiler. Cebel-i Garbî sancağında yer alan okulda çalışan ögretmenlerin maaşı

[210] **Vesâiku Arşivu Trablusgarp et-Târihiye**, Melefâtu't-Ta'lîm, Nr. 11, Medresetu Sâhilu'l-Ehâmid el-İbtidâiye, 1326 / 1908.
[211] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, s.1236.
[212] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, s.1236.

ise 600 kuruştur. Hemen hemen bütün okullarda bir başmuallimin ve bir de kapıcının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kapıcıya 70 kuruş maaş ödenmektedir.[213]

4.1.2 Rüşdiye Mektepleri

Bu mektepler, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki son döneminde kurulan modern okullardan olup, ilkmektepten sonra ikinci aşama eğitimi olarak açılmıştır. Bu anlamda bu türden bir ilkmektebin 1274 / 1857 yılında Vali Ahmed İzzet Paşa (ö.1893)'nın ikinci valilik döneminde kurulmuş olduğu söylense de tarihlerde çelişki vardır. Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi (1302 / 1885)'nde adı geçen bu okulun Trablusgarp'ta tesis tarihi olarak zikri geçen bu 1274 hicrî tarihi gösterilmiştir. Bânisi olarak vali Ahmed İzzet Paşa gösterilmiştir.[214] Bunun ardından vilâyette belirli bir tarz eğitim politikasını sürdüren bu rüşdiye okullarından çok sayıda açılmıştır. Başlangıçta bu okullar çoğunlukla askerî okullar olarak kurulmuş olup, daha sonra sivil Rüşdiye okullarına dönüştürülmüştür. Trablusgarp Vilâyeti'nde kurulan modern Rüşdiye okullarının, Osmanlı Devleti'ne tâbi diğer vilâyetlerde kurulmuş olan muadili Rüşdiye okulları gibi teşkilatlandırıldığı mütalaa edilebilir. Bu okullarında kurulmasındaki gaye, çağın ruhuna uygun yeni bir eğitim müfradatını takip etmeye olan büyük ihtiyaçtır. İlaveten Osmanlı devlet dairelerinin resmî dili olan Türkçenin öğretimi ile ilgili olarak eski okullarda mevcut olmayan bazı modern bilimlere aşina olanları yetiştirme ihtiyaçını karşılamaktır. Bu bağlamda Trablusgarp Vilâyeti'nde Rüşdiye okulları tarzında beş okul inşa edilmiştir: Trablus şehri, Bingazi, Hums, Derne ve Fizan'ın merkezî şehri mevkiindeki Murzuk.[215]

Bu okullardaki eğitim dili Türkçe olduğu için öğretmenleri de Osmanlı memleketlerinde öğretmen okullarından mezun olmuş Osmanlı vatandaşı öğretmenlerden olurdu. Bu açıdan okullarda görev yapacak öğretmenler İstanbul'an iki veya üç yıllığına buraya gelirler, görevlerinin bitimini müteakip ülkelerine dönerlerdi. Öğretmenin ülkesine dönüşüyle birlikte, İstanbul'dan başka bir öğretmen gelene dek okuldaki eğitim bir ölçüde sekteye uğrar, hatta neredeyse bitme ve okul

---

[213] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Sicillu Vesâiki't-Ta'lîm, Nr. 11, Esmae'l-Medâris ve'l-Muallimîn ve'l-Muvazzafîn fi'l-Eyâleti ve Târihu'l-Mübâşere ve Miktaru'l-Maâş, 1328 / 1910.

[214] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 11, Vilâyet Matbaası, 1302, s.51; **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.163.

[215] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.45,47.

kapanma noktasına gelirdi.[216] Esasen öğretmenlerin İstanbul'dan Trablus şehrine intikal etmeleri yanında görev yerleri olan okullara intikali de bir hayli zaman almakta idi. Bu duruma o dönemde de geniş bir sahayı içine alan Trablusgarp Vilâyeti'nin genişliği ve geniş ve vahşi çöllerden mürekkep bir coğrafyayı ihtiva etmesi (günümüz Libya topraklarının yüzöçümü 1 milyon 760 bin km.^{2}) başlıca etken olarak gösterilebilir.

Trablusgarp havalisinde eğitim veren Rüşdiye okulları, buralardan mezun öğrencilerin devlet dairelerinde vazife almasıyla tanınmıştı. Söz konusu bu okulların öğrencileri, eğitim sürecinin sonunda yapılan sınavlara girdiklerinde, artık ellerinde Osmanlı ülkesindeki devlet dairelerinde ve muhtelif kalemlerinde çalışabilmelerine hak tanıyan icazet ve sertifikaları olurdu. Böylece bunlar toplum içinde bir üstünlüğe ve rahata ulaşarak belli bir sermaye elde ederlerdi.

Rüşdiye mekteplerinden çıkan öğrencilerden bazıları yüksek tahsil tamamlamaları için İstanbul'a giderlerdi. Burada kaydoldukları okul, "Aşiret Mektebi" olarak adlandırılmakta olup, buradan mezun olan öğrenciler sivil veya askerî bazı görevlere gelme imkânı bulurlardı.

Sivil Rüşdiye okullarındaki müfredat, Askerî Rüşdiye okullarındakine benzerdi. Buralarda Arapça ve Türkçe eğitim yapılırdı. Bu durum Trablusgarp ahalisinin genelinin yararına olmuştur.[217]

Trablusgarp Vilâyeti'ne bağlı sancak ve kazalar ile bazı nahiyelerde Osmanlı Devleti eliyle açılmış bulunan belli başlı rüşdiye mektepleri şunlardır: Trablusgarp Askerî Rüşdiye Mektebi, Trablusgarp Erkek Rüşdiye Mektebi, Trablusgarp İnâs (Kız) Rüşdiye Mektebi, Murzuk Rüşdiye Mektebi, Bingazi Rüşdiye Mektebi, Hums Rüşdiye Mektebi, Mısrâta Rüşdiye Mektebi ve Fizan Rüşdiye Mektebi. Söz konusu bu mekteplere ve işleyiş özellikleri ile ilgili hususlara aşağıda sırasıyla yer verilmiştir.

Trablusgarp Askerî Rüşdiye Mektebi

Bu okul hakkında aşağıda Trablusgarp Askerî Okulu başlığı altında detaylı bilgi verilmiştir.

---

[216] Şükrî, **es-Senûsiye: Dîn ve Devle**, s.398.
[217] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.49.

Trablusgarp Erkek Rüşdiye Mektebi[218]

Trablusgarp Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkiye adıyla bilinen okulun XIX. yüzyıl ortalarında faal olduğu görülüyor. Rüşdiye Mektebi'nin masraflarının karşılanması için Bingazi sancağında şark ve garp müdürlüklerinin tenzil edilen maaşından tesviyesine dair 7 Ramazan 1275 / 10 Nisan 1859 tarihli bir belgenin mevcudiyeti bunu göstermektedir.[219]

1286 / 1869 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[220] bu tarihte Trablusgarp Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evveli Mehmed Râgıp Efendi, muallim-i sâni Abdülhafîz Efendi, Arapça muallimi Mehmed Efendi, yazı hocası Abdülfettâh Efendi, hesap ve coğrafya hocası Kara Belâ Efendi idi.

1286 / 1869 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[221] okulun eğitim personeli isminde fazla bir değişiklik olmamıştır. Sadece muallim-i evvel Mehmed Râgıp Efendi yerine Hasan Râgıp Efendi yazılıdır. Ayrıca hesap ve coğrafya hocası da yazılmamıştır.

1870'lerde bu mektepte görevli muallimlerle ilgili bir vesikada bu muallimlerin isimlerine ve aldıkları maaşlara atıf yapılmıştır. 13 Rabiulâhir 1289 / 7 Haziran 1288 / 20 Haziran 1872 tarihli Maliye Nezâreti'ne ve hususen Bingazi ve Trablusgarp valilerine gönderilmiş yazıdan anlaşıldığına göre Trablusgarp Rüşdiye Mektebi'nde 625 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak Râgıp Efendi, aylık 125 kuruş maaşla muallim-i sânî olarak Abdülfettâh Efendi, 225 kuruş aylıkla yazı hocası olarak Halil Şükrü Efendi, 600 kuruş maaşla nahiv ve hesap muallimi olarak da Mehmed Efendi çalışmakta idi. Maârif Nezâreti'nin bir araştırmasında Trablusgarp Rüşdiye Mektebi'nde muallim sayısının öğrenci mevcuduna oranla ihtiyaç fazlası olduğu sonucuna ulaşılmış ve bu eğitimcilerden Abdülfettâh Efendi'nin 125 kuruş maaşının üzerine 300 kuruş eklenerek toplam 425 kuruş maaşla Bingazi Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i sânî olarak tayin edilmesi kararı tatbike geçilmiştir.

---

[218] BOA. MF. MKT. Nr.1/141.
[219] BOA. A.} MKT. MVL. Nr.106/76.
[220] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 1, Trablusgarp, 1286 / 1869, s.77.
[221] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 2, Trablusgarp, 1287 / 1870, s.80.

21 Recep 1289 / 24 Eylül 1872 tarihli belgeye göre[222] ise Trablusgarp Rüşdiye Mektebi ikinci muallimi Abdülfettah Efendi'nin vazifesinde bırakılması Bingazi Rüşdiye Mektebi'ne ise Dârulmuallimîn'den bir hocanın tayininin yapılması kararına varılmıştır. Ayrıca bölgede görevli muallimlerin maaşlarının da yeniden hesaplanarak aradaki farkların tashihinin yapılması istenmiştir.

12 Şaban 1289 / 15 Ekim 1872 tarihli belge[223] yukarıda zikri geçen Trablusgarp Rüşdiye Mektebi muallimlerinin maaşlarıyla ilgili düzenlemeler neticesinde açıkta kalan meblağın Bingazi Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilecek olan muallim-i evvelin maaşına aktarılmasından bahsetmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp halkının çocuklarının terbiye ve eğitimi için münasip olan her yerde okullar açmış olduğunu, bunların ıslahı ve terakkisi için ise daima çaba sarf edildiğini beyan eden 21 Receb 1289 / 24 Eylül 1872 tarihli belge[224] dikkat çekicidir. Söz konusu vesikada Trablusgarp Rüşdiye Mektebi muallimlerinin maaş farklarının giderilmesi, bu mektebin Türkçe malumat neşri için kurulduğunun vilâyete bildirilmesi hususlarıyla ilgili de kısa not düşülmüştür. Trablusgarp'taki Rüşdiye okullarında Türkçenin öğretilmesine verilen önemi göstermesi bakımından bu belge kayda değerdir.

1873 tarihinde Trablusgarp Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evvelliğine (başmuallimlik) Dimetokalı Hafız Mustafa Efendi'nin tayin olunduğu tespit edilebiliyor. Nitekim 11 Şevval 1290 / 2 Aralık 1873 tarihli belgeye[225] göre, bahsi geçen okulun muallim-i evvel kadrosunun maaşı Anadolu ve Balkanlardaki muadil rüşdiyelerin maaşları derecesinde olmasına rağmen pek rağbet görmeyip kimse müracaat etmemiştir. Yerli halktan arasından ise münasip şartları taşıyan ve çocuklara Türkçe lisan öğretebilecek, dersleri Türkçe işleyebilecek birini bulmak imkân dışı görülmüştür. Bu çerşevede İstanbul Dârulmuallimîn mezunu Hafız Mustafa Efendi, bizzat Trablusgarp Rüşdiye Mektebi muallimliğine talip olduğu için yeterli miktarda maaş (800 kuruş) tahsisiyle göreve başlamıştır. Mustafa Efendi'ye ayrıca dönemin yönetmeliklerine istinaden 1160 kuruş da harcırah ödenmesine karar verilmiştir.

[222] BOA. MF.MKT. Nr. 5/56.
[223] BOA. MF.MKT. Nr. 6/69.
[224] BOA. MF.MKT. Nr. 5/78.
[225] BOA. MF.MKT. Nr. 14/137.

1301 / 1884 tarihli Osmanlı Trablusgarp Vilâyet Sâlnâmesi'ne[226] bakılırsa bu tarih itibarıyla Trablusgarp şehir merkezinde sadece bir rüşdiye açık bulunuyordu. Bu tarihte mektepte görevli personeller muallim-i evvel Ali Rıza Efendi, muallim-i sânî Mehmed Kâmil Efendi (müderris), rika muallimi Fevzi Bey, sülüs muallimi Halil Efendi ve bevvâb ise Mehmed Efendi idi. Okulda eğitim gören talebe mevcudu ise anılan tarih itibarıyla 95 idi. Bir sene (1302) sonraki sâlnâmede de aynı bilgiler mevcut olup, ancak öğrenci sayısının 70'e düştüğü görülmektedir.[227]

1305 / 1888 tarihli Osmanlı Trablusgarp Vilâyet Sâlnâmesi'ne bakıldığında Trablusgarp Rüşdiye Mektebi, sözü edilen tarih itibarıyla eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmekte idi. Bu tarihlerde mektebin muallim-i evveli Halil Efendi, muallim-i sânîsi müderris Şeyh Mehmed Kâmil Efendi, rika muallimi Fevzi Bey ve sülüs muallimi Halil Efendi olup, toplam talebe mevcudu 55 idi.[228] Görüldüğü üzere son birkaç yılda okulun öğrenci sayısında düşüş yaşanmıştır.

1312 / 1894 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[229] o tarihte mektebin muallim-i evveli Hilmi Efendi, muallim-i sânîsi müderris Şeyh Mehmed Kâmil Efendi, sülüs muallimi Halil Efendi ve rika muallimi Kemâlî Efendi idi. Öğrenci mevcudu ise 90 civarında olup, önceki yıllara göre sayıda artış yaşanmıştır. Görüldüğü üzere 1888 ilâ 1894 yılları arasında rüşdiye mektebinin kadrosunda birkaç isim değişmiştir.

XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde Trablusgarp Rüşdiye Mektebi binasının fizikî manada ihtiyaçları gidermeye kâfi gelmediği ortaya çıkmış, bunun üzerine mektebin başka bir münasip mevkiye taşınmasına karar verilmiştir. Ancak taşınılacak mekânın kira bedelinin pahalı olması nedeniyle taşınma işi aksamış, Vilâyet Meclisi'nde bu mevzu ile ilgili olarak uzun görüşmeler yapılmıştır. Vilâyet Maârif Müdürü İsmail Hakkı Bey ise toplantı sonrasında meclis üyelerine bir mektup yazarak İtalyan okullarının durumlarının oldukça düzgün olduğunu, kira bedellerini de rahatlıkla ödediklerini, bu nedenle yerli ahalinin de kendi okullarının 35 Fransız lirası tutan kira bedelini ödemelerinin uygun olacağını dile getirmiştir (1901). İlerleyen süreçte ise

[226] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 10, s.109,181.
[227] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 11, Vilâyet Matbaası, 1302, s.183.
[228] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1305 / 1888, s.159.
[229] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.155.

Maârif Nezâreti, bu mektebin daha iyi şartlarda eğitim vermesi için yeni bir yere naklinde lazım olacak meblağın gönderilmesini uygun bulmuştur.[230]

1903 tarihinde Trablusgarp Erkek Rüşdiye Mektebi'nin eğitim-öğretim kadrosu hakkında şu bilgiler verilebilir:[231] Muallim-i evvel İbrahim Efendi, muallim-i sânî Hasan Fevzi Efendi, muallim-i sâlis Muhtar Efendi, riyâziye muallimi Abdülvâhid Efendi, sülüs muallimi Halil Efendi ve rika muallimi Kemâlî Efendi idi. Öğrenci mevcudu ise 49 civarında olup, bir de hademe görev almıştır. Görüldüğü üzere 1890'lara göre okulun eğitim kadrosunda bazı iismler değişmiştir ve öğrenci mevcudu da bir hayli düşmüştür.

Trablusgarp şehir merkezinde bulunan Rüşdiye mektebine yerli ahalinin rağbet göstermesi ve çocuklarını hiç çekinmeden bu okullara yazdırmalarını kolaylaştırmak için Osmanlı maârif idarecileri bazı çözüm önerileri getirmişler ve çoğu zaman da bu önerileri fiiliyata taşımışlardır. Buna göre Trablusgarp vilâyet genelindeki mekteplere, mükâfat dağıtım tahsisatı verilerek ahaliyi böylece çocuklarını okullara yazdırmadaki tereddütlerinin giderilmesi amaçlanmıştır. Bununla ilgili olarak "tevzî-i mükâfat masraflarını gösteren pusula" hazırlanmıştır. 24 Mart 1319 / 6 Nisan 1903 tarihli ilgili pusuladan[232] anlaşıldığı üzere merkez vilâyeti Erkek Rüşdiye Mektebi için 500 kuruş ve Kız Rüşdiye Mektebi için de 500 kuruş ayrılmıştır.

Murzuk Rüşdiye Mektebi

Fizan Sancağı'nın merkezi olan Murzuk, Trablusgarp Vilâyeti'nin merkezi olan Trablus şehrinin en güneyinde bu günkü Libya ülke sınırlarının çöl bölgesinde, Trablus şehrine neredeyse 900 km.'den fazla bir mesafede bulunmakta idi. Bu durum Murzuk'ta yeni modern mektepler inşasının Trablusgarp'taki diğer mevkilerden farkını göstermektedir.

Okulun açılış gayesi, bölgede yerli halkın çocuklarına Türkçe öğretmekti. Nitekim 28 Şevval 1284 / 22 Şubat 1868 tarihli Takvîm-i Vekayi'de geçtiği üzere Murzuk kasabasındaki mahalle mekteplerinde son derece yetersiz bir tecvid ve okunaksız bir yazı ile eğitim yapılabilmekte iken, mutasarrıf Ali Rıza Efendi'nin gayretleriyle bir

[230] BOA. MF.MKT, 607/5. Buradan naklen Özdağ, **Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti**, s.240-241.
[231] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye,** 1321, s.693.
[232] Pusulanın yer aldığı 26 Şaban 1321 / 17 Kasım 1903 tarihli vesika için bkz. BOA. MF.MKT, Nr. 750/20.

nebze de olsa bunda düzelme sağlanmıştır. Bunun devamını getirmek için bölgede bir rüşdiye mektebi açılmasına; burada talebeye Arapça, Farsça yanında Türkçe de öğretilmesine, ayrıca diğer fen dersleri de gösterilmesine karar verilmiştir. Bunun hazırlığı olarak ise bölge halkı ve memurlar aralarında 3 bin kuruş toplamışlardır. Buna ek olarak mektebin hocalarının maaşı, kitap masrafları ve diğer giderler için şehirde birkaç kıraathane ve bir aşçı dükkânının inşasına karar verilmiştir. Son olarak Vilâyet Matbaası'ndan 4 bin kuruş da açılacak olan bu rüşdiye mektebi için tahsis edilmiştir.[233]

Murzuk Rüşdiye Mektebi, 1294 / 1877 yılında faal konuma getirilmiştir. Rüşdiye mektebinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarındaki Balkan coğrafyasında bulunan Dimetoka beldesinden bir Öğretmen eğitim veriyordu. Öğretmenin tayini Âsitâne'deki (İstanbul) Maârif Nezareti (Eğitim Bakanlığı) tarafından yapılmış ve öğretmenin kendisine aylık 1500 kuruş maaş ödemesi kararlaştırılmıştır.[234]

Hums Rüşdiye Mektebi

Trablusgarp Vilâyeti'nin dört mühim sancağından biri olan Hums'ta da eğitim-öğretim hizmetleri noktasında XIX. yüzyıl ikinci yarısında Rüşdiye Mektebi hizmet sunmakta idi. Hums sancağının merkezi Hums şehrinde açılan sivil rüşdiye mektebi, o dönem okullarının en önemlilerinden biridir.

Adı geçen mektebin 1869 yılından az önce faaliyete geçirildiği anlaşılıyor. Nitekim 1286 / 1869 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[235] bu tarihte Hums Rüşdiye Mektebi'nin inşasından bahsedilmekle birlikte muallimi veya başkaca bir personeli gösterilmemiştir. 1870 tarihli sâlnâmede de bilgi mevcut değildir.[236]

Bu okul Trablusgarp Vilâyeti'nde Osmanlı hükümetinin ve Hums şehrinde yaşayan yerel halkın yardımıyla Osmanlı Türk okulları tarzında yapılandırılmıştır. Kuruluşunu müteakip okul için belirlenen eğitim devam ettirilmiş olup, burası yıllar zarfında birçok öğrenci mezun vermiştir.[237]

---

[233] Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi Üzerine Bazı Gözlemler", *Belleten*, C.59, S.224 (1995), s.125.
[234] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.47.
[235] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 1, Trablusgarp, 1286 / 1869, s.77.
[236] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 2, Trablusgarp, 1287 / 1870, s.80.
[237] Muhammed Fuad Şükrî, **es-Senûsîye: Milad Devletu Libya el-Hadîse, Vesâikü Tahrîruhâ ve İstiklâluhâ**, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 1957, C.II, s.398.

Hums Rüşdiye Mektebi'nin 1875 tarihinde muallim-i sânî Ahmed Efendi vasıtasıyla tedris hayatına devam ettiği anlaşılıyor.[238]

1301 / 1884 tarihli Osmanlı Trablusgarp Vilâyet Sâlnâmesi'ne[239] göre Hums Rüşdiye Mektebi o tarih itibarıyla açık olup muallimi Hacı Miftâh er-Rufâî Efendi, rika muallimi Zîver Efendi ve bevvâbı ise Abdülkadir Ağa idi. Kayıtta öğrenci mevcudu yazılmamıştır. Bir sonraki senenin sâlnâme kayıtlarında da aynı bilgiler mevcuttur.[240]

Hums şehri Rüşdiye Mektebi, Osmanlı Türklerinin hizmete açtığı ve öğretmenlerin de Türk olduğu bir eğitim yuvası idi. Bu ve bunun gibi mekteplerde görev yapacak öğretmenler İstanbul'dan iki veya üç yıllığına gelirler, görevleri sona erince de ülkelerine dönerlerdi. Öğretmenin ülkesine dönüşüyle birlikte, İstanbul'dan başka bir öğretmen gelene dek, yukarıda da mevzuu bahis edildiği üzere okuldaki eğitim bir ya da birkaç aylığına sekteye uğrardı.

Hums şehrindeki Rüşdiye okulunda eğitimi idare etmek üzere yeni tarzda eğitim almış bir öğretmen olan Hakkı Şinasi Bey'in bir ara vazife aldığı tespit olunuyor. Bu öğretmen, Osmanlı memleketlerinden Rus Batum limanına ve Rus sınırına bitişik olan güney Karadeniz sahilinde bulunan Rize yöresindendir. Rize'nin batısında bulunan Trabzon şehrinde ilmin yayılması adına bir cemiyet oluşturulmuştu. Hakkı Şinasi Bey, bu cemiyetin müdavim üyelerinden biriydi. Sonraki görev yeri malum olduğu üzere Hums şehrindeki Rüşdiye Okulu olmuştur. Kendisinin çok kültürlü birisi olduğuna, bu bağlamda Fransızca, İngilizce ve Almancayı iyi derecede bildiğine ve biraz da Arapça bilgisi bulunduğuna tanık olunuyor. Hakkı Şinasi Bey, Dârulmuallimîn (Öğretmen Okulu) ve ayrıca İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştur. Kendisi, devlete hizmet edebilecek fazla sayıda öğrenci yetiştirmeye ve bu öğrencilerin buradaki en yüksek mevkilere gelmesi gerektiğine inanan öğretmenlerden biriydi.[241]

Muallimlerden Hakkı Şinasi Bey, Hums Rüşdiye Mektebi'nde tahsil gören öğrencilere her fırsatta ilme ve öğrenmeye olan heves ve coşkularını artıracak şeyleri söylemekten geri durmazdı. Öğrencilerine çok tavsiyeler veren Hakkı Şinasi, misyonuna olan inancının gerçekliğini daima ortaya koyardı. Öğrencilerine verdiği öğütlerden bazıları şöyledir: "Sizler öğrencisiniz ve öğrencinin vazifesi kendisini ümmetine liderlik

---

[238] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 6, Trablusgarp, 1292 / 1875, s.103.
[239] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 10, s.181.
[240] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 11, Vilâyet Matbaası, 1302, s.183.
[241] es-Senûsîye, **Milad Devletu Libya el-Hadise**, C.II, s.399.

edebilecek kadar elverişli görmektir. Bunun için ilim ve irfanınızı artırın ve sağlam bir ahlak ile kuşanın...”

Mektebin öğrencilerinden Beşir el-Sadavvî, Hakkı Şinasi'nin öğrencileri arasında dört yıllık eğitimini iki buçuk yılda tamamlamıştı. Bu öğrenci icazet derecesini almış ve 1322 / 1904 yılında mezun olmuştur.[242]

Osmanlı Devleti’nin ülke genelinde büyük hamleler icra ettiği ve Sultan II. Abdülhamid’in bizzat eğitim-öğretim hizmetlerinin kalitesinin artırılmasına yönelik yeni reformlara imza attığı 1880’li yılların ortalarında Trablusgarp vilâyet merkezi ile Hums Mutasarrıflığı arasında dönemin eğitim – öğretim faaliyetlerinin işlerliğini gösteren ve eğitimin muhtevası hakkında bizlere fikir veren bazı yazışmalar yapılmıştır. Nitekim 23 Şa’ban 1302 / 7 Haziran 1885 tarihinde Hums Mutasarrıflığı’ndan gelen yazışmalara yanıt olarak 162 sayılı cevabi yazı gönderilmiştir. Bu bağlamda, Hums Rüşdiye okuluna ilişkin farklı tarihlerde 672 sayıyla sunulan evrakta, okullardaki muallim açığı dile getirilmiş, eğitim masraflarına atıfta bulunulmuştur. Okul masraflarının karşılanması için Belediye gelirlerinden pay istenmiştir. Konuya dair 25 Safer 1304 / 23 Ağustos 1886 tarihli evrak örnek olarak gösterilmiştir. Söz konusu belgede Osmanlı Hükümeti’nin Türkçeye ne kadar önem verdiği de görülebiliyor. Nitekim Türkçe, devlet dairelerinde kullanılan resmî dil olup, resmî dairelerde herkesin bu dili konuşabilmesi şart idi. Bu anlamda yazışmalarda kullanılmasına yoğunlaşılan dil Türkçe olmuştur. Ancak okulda sadece bir öğretmen bulunmaktadır ve Arap asıllıdır. Türkçeyi iyi bilmemekle birlikte Sarf, Nahiv ve diğer bazı ilmî dersleri vermeye çalışmaktadır. Bu ise Hums Rüşdiye okulundaki eğitim faaliyetleri açısından yeterli değildir ve çeşitli sakıncaları içerisinde barındırmaktadır. Konu üzerine yapılan yazışmalar, bu manada Osmanlı Devleti’nin ve devletin resmî yetkililerinin Trablusgarp’taki okullarda Türkçeye ve genel manada eğitim kalitesine büyük önem verdiğini göstermektedir.

1888 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi’ne göre[243] Hums Rüşdiye Mektebi’nin eğitim personeli aşağıdaki şekilde listelenmiştir: muallim-i evvel Osman Nuri Efendi, muallim-i sânî Hacı Miftâh Efendi, rika muallimi Zîver Zeki Efendi. Görülüyor ki 1884 tarihindeki eğitim kadrosunda fazla bir değişiklik yaşanmamıştır.

---

[242] es-Senûsîye, **Milad Devletu Libya el-Hadise**, C.II, s.400.
[243] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1305 / 1888, s.160.

Hums Rüşdiye Mektebi binasının zamanla yetersiz hale geldiği anlaşılıyor. Nitekim Trablusgarp Vilâyeti Maârif İdaresi'nden İstanbul Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne Trablusgarp Maârif müdürü İsmail Hakkı imzasıyla gönderilmiş evraka göre[244] eski binada eğitim gören talebelerin sayısının kırkı geçmesi üzerine bu konuda çalışma yapılmış ve sancak merkezine yeni bir Rüşdiye Mektebi binası inşa olunmuştur. 28 Mart 1318 / 10 Nisan 1902 günü bina bayraklarla donatılarak açılış merasimi yapılmıştır. Törene bütün halk davet edilmiş, askerler bina önünde dizilmiş, bandolar çalınmış, devlet memurları, mülkî ve idari erkân da merasimde hazır bulunmuştur.

Hums Rüşdiyesinin 1900'lü yılların başlarında bir kütüphanesinin mevcut olduğu ve burası için İstanbul'dan kitaplar gönderildiği 25 Zilhicce 1319 / 4 Nisan 1902 tarihli bir belgeden[245] anlaşılmaktadır. Belgeye eklenen listeye göre kütüphane için tahsisi yapılan kitaplar, genelde derslerde öğrencilerin istifade edeceği eserlerdir. Bunlar arasında Sarf, Nahiv, Bina, Hesap, Yeni Coğrafya, memalik-i Mahrûsa Coğrafyası, İlm-i Eşya ile Avrupa, Asya ve diğer kıta haritaları vb. gelmektedir.

Hums şehir merkezinde bulunan Rüşdiye mektebine yerli ahalinin rağbet göstermesi ve çocuklarını hiç çekinmeden bu okula yazdırmalarını kolaylaştırmak için Osmanlı maârif idarecileri, diğer bazı okullarla birlikte bu okula da mükâfat dağıtım tahsisatı ayırmışlardır. Böylece ahaliyi çocuklarını okula yazdırmadaki tereddütlerinin giderilmesi amaçlanmıştır. Bununla ilgili olarak "tevzî-i mükâfat masraflarını gösteren pusula" hazırlanmıştır. 24 Mart 1319 / 6 Nisan 1903 tarihli ilgili pusuladan[246] anlaşıldığı üzere Hums Rüşdiye Mektebi için 500 kuruş ayrılmıştır.

Hums Rüşdiye Mektebi'nin XX. yüzyıl başlarındaki mevcut bulunan sınıfları ve burada okutulan dersler hakkında malumat şu şekilde sıralanabilir:

Hazırlık şubesindeki öğrenciler; Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, İlmihâl, Osmanlıca Sarf, Kıraat, İmlâ, Matematik, Coğrafya, Tarih, Hüsnühat (güzel yazı) derslerini görürlerdi.

Birinci sınıftaki birinci dönem öğrencileri: Bunlar dokuz öğrenciden oluşmakta olup Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, İlmihâl, Osmanlıca Sarf, İmlâ, Arapça, Hesap, Tarih, Coğrafya, Hüsnühat, Kıraat, Hüsnühâl (Güzel Davranış) derslerini görüyorlardı. İkinci sınıf öğrencileri de benzer dersler almışlardır.

---

[244] BOA. MF.MKT., Nr. 628/11.
[245] BOA. MF.İBT., Nr. 116/13.
[246] Pusulanın yer aldığı 26 Şaban 1321 / 17 Kasım 1903 tarihli vesika için bkz. BOA. MF.MKT, Nr. 750/20.

1903 tarihinde Humus Sancağı Rüşdiye Mektebi'nin eğitim-öğretim durumu şu şekilde gösterilmiştir:[247] Muallim-i evvel ve hat muallimi Hakkı Şinâsî Efendi, muallim-i sânîsi İbrahim Edip Efendi. Okulda o tarihte 70 öğrenci tahsil görmekte olup, bir adet de hademe çalışmakta idi.

Trablusgarp İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi

Trablusgarp Vilâyet merkezinde kızlar için ilk defa Sultan II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında İnas Rüşdiye Mektebi inşa edilmiş görünüyor. Nitekim 1301 / 1884 tarihli Osmanlı Trablusgarp Vilâyet Sâlnâmesi'ne[248] bakılırsa bu tarih itibarıyla Trablusgarp şehir merkezinde bir inas mektebi açık bulunuyordu. Bir sene sonraki sâlnâmede ise bu sayı iki olarak verilmiştir.[249]

Diğer yandan bazı araştırmacılar bu mektebin 1898 senesinde açıldığını da iddia etmişler ve buna delil olarak ise Trablusgarp Vilâyeti valisinden, 24 Safer 1316 / 16 Temmuz 1898 tarihinde Askerî Tümen komutanına tevcihen gönderilen mektuptaki ifadeleri göstermişleridr:[250] "… Müslümanların çocuklarının Frenk (Batılı) mekteplerinde eğitim görmemesi gerektiğine ilişkin Sünnî iradeden kat'î bir emir olmasıyla birlikte, bazı askerî personelin kız çocuklarını Frenk okullarına gönderdikleri tarafımızca malumdur. Halife Hazretlerinin (Sultan II. Abdülhamid Han) mevcudiyetinde vilâyet merkezinde kızlar için modern bir rüşdiye okulu inşa ettik ve bu okul için İstanbul'dan atanmış bayan öğretmenler getirdik. Bu açıdan babaların (velilerin) herhangi bir bahanesi kalmamıştır. Emîrlerin bu hususta uyarılmasını rica ederim."

Yukarıda zikri geçtiği üzere XX. yüzyıl başlarında yerli ahalinin çocuklarını Trablusgarp Rüşdiye Mektebi'ne kaydettirmelerini teşvik için Mâârif Nezâreti tarafından mükâfat tahsisi yapılmış olup erkekler kısmı ile birlikte Kız Rüşdiye Mektebi için de 500 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Bu meblağ sene sonunda dönem sonu imtihanları yapıldıktan sonra talebeye dağıtılıyordu. Bu açıdan yukarıdaki yazışma, Trablusgarp Vilâyeti'ndeki Osmanlı askerî kuvvetlerinde görev yapan Türk subayların kızlarının eğitimi için bir okul inşa edildiğine delalet eder. Bu okulda eğitim görmüş

[247] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye,** 1321, s.693.
[248] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 10, s.110.
[249] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 11, Vilâyet Matbaası, 1302, s.116.
[250] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.47-49.

olan Trablusgarplı kızların sayıları zikre değmeyecek kadar az olmuştur. Ayrıca vilâyet idaresiyle irtibatlı olan Trablusgarp ayanı (önde gelenleri) veya görevlileri için bu okul küçük kalmıştır. Kız Rüşdiye Okulu'nda okutulan derslere gelince bunlar; Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Din Bilimleri, Ahlak, Tarih, Hıfzıssıhha (Sağlık), Mühendislik, Ev İdaresi (Ev Ekonomisi), Hüsnühat, Arapça, Coğrafya, Resim, Hesap, Kitabet, Farsça, İmlâ, Kıraat, Türkçe Dilbilgisi ve Dikişnakış dersleridir.

Trablusgarp Vilâyeti Maârif İdaresi'nden Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne gönderilmiş Trablusgarp Maârif müdürü İsmail Hakkı el-Fârûkî imzalı 7 Rabiulahir 1319 / 24 Temmuz 1901 tarihli belge[251] ile aşağıda devamı gelecek olan diğer vesikalarda Trablusgarp İnas Rüşdiyesi'nin XX. yüzyıl başlarındaki eğitim ortamına dair malumat sunmaktadır. Belgeden anlaşıldığına göre o tarihte İnas Rüşdiyesinin aylık tahsisatı 1000 kuruş olup, bunun 800 kuruşu Maaârif Nezâreti tarafından tayin olunmuş muallime-i ûlâya, geriye kalan 200 kuruştan 50 kuruşu ise bevvaba tahsis olunmuştur. Geriye ise 150 kuruş kalmaktadır ki bu maaşla ilgili bu kız mektebine bir muallime-i sânî (ikinci muallim / birinci muallimin yardımcısı) bulunamayacağı âşikârdır. Bu nedenle Belediye idaresinden aylık 150 kuruş daha tahsisat ayrılması sağlanmıştır. Ancak bakanlık bu 150 kuruş ek maaşı kesmiştir. Bu nedenle muallime-i sânî istifa etmek zorunda kalmıştır. Bunun yerine ise yeni bir hoca bulunması zordur. Eğer bulunamazsa okulun tek bir muallime ile idare olunması da imkân dâhilinde değildir. İnas Rüşdiyesinin eğitim sürecinde herhangi bir mağduriyet doğmaması adına ikinci muallimenin 300 kuruş maaş alması münasip olacaktır. Eğer bu yeni rakamla bir muallime bulunursa yeni eğitim-öğretim senesinin başlamasından evvel süratle göreve başlatılmasında yarar vardır. Ayrıca okulun başka ihtiyaçları için de ek bir tahsisatta bulunulmamasından dolayı 50 kuruşluk bir meblağın da ayrılması işlerin daha muntazam yürütülmesini sağlayacaktır.

Aynı konu ile ilgili yine aynı müdür imzalı diğer bir belgede (1 Cemâziyelahir 1319 / 15 Eylül 1901)[252] görüldüğü üzere Trablusgarp İnas Mektebi'ne muallime-i sânî olarak 300 kuruş maaşla tayini hususunda Ayşe Hanım adlı bir muallime hanım, vilâyet maârif müdürlüğüne arzuhâl (dilekçe) sunmuştur. Müdürlük ise Rûmî takvimle 23 Ağustos (5 Eylül) tarihine kadar birinci muallime hanım işe başlamazsa Ayşe

[251] BOA. MF.MKT, Nr. 609/33, s.1.
[252] BOA. MF.MKT, Nr. 609/33, s.2,3.

Hanım'a okulun eğitim işlerinin teslim edilmesine karar vermiştir. Ancak birinci muallime işe 25 Ağustos civarında gelip okulda görevine başlamıştır. Aynı günlerde Trablusgarp Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne Nigâr Hanım ve Sandof Hanım adlı muallimeler arzuhâl vererek nakış muallimeliği ilavesiyle münhal bulunan muallime-i sânîlik vazifesine talip olmuşlardır. Müdürlük, bu iki hanımın alanlarında uzman olup olmadıklarını araştırmış ve Sandof Hanım'ın nakış konusunda daha iyi yetişmiş olduğunu, ancak Türkçe tedrisata iktidarı bulunmadığını tespit etmiştir. Bu nedenle Sandof Hanım'ın okulda birinci muallimin yanında yardımcı muallim olarak istihdam olunmasının öğrenciler açısından sakınca doğuracağı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan ise Nigâr Hanım'ın nakış hocalığına tayini masaya yatırılmış, bu sefer de bu hanımın nakış konusunda yeterli ehliyetinin bulunmamasından dolayı İnas Rüşdiyesi'nde tahsil gören kız talebelerin nakış derslerinde bir şey öğrenemeyecekleri sakıncası ortaya çıkmıştır. Neticede müdürlük, problemi ilginç bir yöntemle çözmüştür. Şöyle ki daha önce muallime-i sânîlik kadrosu için dilekçe vermiş olan Ayşe Hanım'ın atamasının yapılmamasına karar verilmiş, bunun yerine muallime-i sânîlik için okulun tahsisatında bulunan 300 kuruşun 150 kuruşunun bir maaş kabul edilerek Nigâr Hanım'ın ikinci muallime olarak tayinine, kalan 150 kuruşun da yine bir maaş tahsisiyle Sandof Hanım'ın nakış hocalığına atanmasına karar verilmiştir. Bu şekilde okuldaki kız öğrencilerin hem nakış dersinde hem de Türkçe tedris ile diğer derslerde işin ehli bir hanımdan ders almalarına imkân doğmuştur. Adı geçen Nigâr Hanım ve Sandof Hanım 1 Eylül 1317 / 1 Cemâziyelâhir 1319 (14-15 Eylül 1901) tarihinde resmî olarak ve 150'şer kuruş maaşla işe başlamışlardır.

Yukarıdaki belgelerden anlaşılıyor ki, Trablusgarp Kız Rüşdiyesi 1901'li yıllarda bir başmuallime, bir yardımcı muallime, bir nakış hocası ve bir bevvâb ile kısıtlı imkânlarla eğitim vermeye çalışmaktadır. Başmuallime 800 kuruş, yardımcı muallime ve nakış hocaları 150'şer kuruş, bevvâb ise 50 kuruş tahsisatla tedrise devam etmişlerdir. İkinci bir muallimenin maaşının d en az 300 kuruş olması gerektiği hususu Maârif Nezâreti'nin dikkatine sunulmuş olmakla birlikte okuldaki kız öğrencilerin mağdur olmaması için bundantaviz verilmiş ve söz konusu 300 kuruşluk maaş iki muallimeye taksim olunmuştur. Gerçekçi olmak gerekirse 150 kuruş maaş o dönemin piyasa değerine göre geçinmek açısından düşük bir meblağdır. Ancak Vilâyet Maârif Müdürlüğü, bu kararıyla hem talebelerin almaları gereken eğitim kalitesinden taviz vermemiş, hem de öğretmelenlerin atama mağduriyeti yaşamasını bir ölçüde

önlemiştir. Diğer yandan müdürlüğün, her ne olursa olsun okulda Türkçe tedrisata devam edilmesi gereğinin de farkında olduğu anlaşılıyor.

XX. yüzyıl başlarında (1903) Kız Rüşdiye Mektebi muallime-i evveli Fatma Şevket ve muallime-i sânîsi ise Nigâr Hanım idi. Bir ara ikinci muallimeliğe Ayşe Hanım bakmıştır. Nakış muallimesi ise Ortanca Hanım idi. Okulda 147 öğrenci ve bir hanım hademe bulunuyordu.[253]

1903'te Trablusgarp İnas Rüşdiye Mektebi'nin eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde çok aktif şekilde yer aldığı ve öğrenci yetiştirdiği belli oluyor. Nitekim Ağustos 1903 tarihli belgeden anlaşıldığına göre,[254] adı geçen okulun devletin talimat-ı mahsusası mucibince biri ihtiyat, üçü ibtidâiye ve üçü de rüşdiye olmak üzere yedi sınıftan mürekkep olması icap etmekte idi. İlgili evraka bakılırsa bu şartlar sağlanmış olup, sınıflardaki muallim eksikliği için de vilâyete yazı yazılmış ve öğretmen talebinde bulunulmuştur. Göreve başlayacak öğretmenin maaş miktarları hakkında da bilgi verilmiştir. Nihayetinde İnas Mektebi muallim-i sâniliğine gerekli muallimlik şartlarını sağlamış olduğu görülen Nazire Hanım tayin olunmuştur.

Trablusgarp'ta bulunan Kız Rüşdiye Okulu'na ait binada bir de ilkmektep açılmıştı. Kız öğrenciler burada yedi yıl kadar okurlardı. Bu sürenin bir yılı hazırlık, üç yılı İlkokul ve diğer üç yılı da Rüşdiye okulu şeklinde olmuştur. Böylece Trablusgarp'taki Kız Rüşdiye Okulu'nda kayıtlı öğrencilerin sayısı 1908-1909 yıllarında 54 öğrenciye bâliğ olmuştur. Trablusgarp Vilâyeti'ndeki kız talebenin eğitimi, Osmanlı Devleti'ne bağlı diğer vilâyetlerde olduğu gibi, bu dönemdeki muadilleri kadar ilgi görmemiştir. Bunun yanında Trablusgarp Vilâyeti valisinin eşi olan hanım, Rebiülevvel 1328 / Mart 1910 tarihinde vuku bulan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti açılış töreninde kadınlara ve dernek üyelerine hitap ederek şunları ifade etmiştir: "Önceden beri varlığını koruyan kız rüşdiye ve ibtidâiye mekteplerinin derslerine ilaveten, İslâmî akaid ve millî ahlakımıza, adabımıza uygun işlerin bütün çeşitleriyle ilgili olarak bazı dersler eklenmiştir, Buna ilişkin olarak Avrupa'dan bir hanım öğretmen getirdik. Bahse konu bu okulları İttihad ve Terakki Kız İbtidâiye ve Rüşdiye Mektepleri olarak adlandırmayı uygun buluyoruz."[255] 1911 yılında İtalyan işgali patlak vermiş ve Trablusgarp Vilâyeti

[253] Ünal Taşkın, "Vilayet ve Maârif Salnamelerinde Trablusgarp ve Bingazi'deki Eğitim Kurumları Hakkında Veriler", **Abay Kunanbayev Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-III,** ed. Yunus Emre Tansü, İKSAD, Gaziantep, 2020, s.445.
[254] BOA. MF.MKT, Nr. 758/63.
[255] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.148,160.

İtalya tarafından işgal edilmiştir. Cemiyetin kuruluşu ve faaliyetlerine başlamasından tam bir yıl sonrasına denk gelen bu tarih, bu kadın hayır cemiyetinin ve ifa ettiği görevinin sona ermesi anlamı taşımıştır.

Mısrâta Rüşdiye Mektebi

Osmanlı Devlet idaresi, 1911 yılı boyunca Trablusgarp genelinde 58 adet kadar okul inşası projesini ortaya koymak için çaba göstermekte idi. Buna ilişkin, Mısrâta Rüşdiye Mektebi açılmıştır. Osmanlı Maârif Nezareti tarafından buraya muallim-i sâni tayin edilmiştir (18 Ramazan 1329 / 12 Eylül 1911). Tarihe dikkat edilirse bu tayin, İtalyanların Trablusgarp'a girişinden çok kısa bir süre önceye tekabül etmektedir.

Bingazi Rüşdiye Mektebi

Osmanlı devleti zamanında Trablusgarp'ın mühim bir sancağı olan ve daha sonra da müstakil bir mutasarrıflık olarak idare olunan Bingazi, askerî idare açısından yine de Trablusgarp Vilâyeti'ne bağlılığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti Mısır'a daha yakın olan Bingazi sancağının eğitim problemleriyle de yakinen ilgilenmiştir. Tanzimat sonrası eğitim alanında yapılan reformlar gereği Bingazi'ye de mektep inşası gündeme gelmiştir. Nitekim Trablusgarp ve Bingazi'ye iki adet mektep yapılmasının uygun olacağına dair Trablusgarp valisi Mehmed Râgıp Paşa'nın 11 Cemâziyelâhir 1263 / 27 Mayıs 1847 tarihli yazısından da haberdarız.[256] İlgili vesikaya göre Trablusgarp şehir merkezi ile Bingazi merkezinde 50'şer çocuk kapasiteli iki ayrı mektep inşasının temini talep edilmektedir. Valinin ifadesinden anlaşıldığı üzere Trablusgarp ve Bingazi'de eğer mektep açılırsa şehrin ileri gelenleri, meclis azaları ve şeyhler, çocuklarını bu mekteplere kaydettirmeye söz vermişlerdir. Vali Mehmed Râgıp Paşa, bu okullar sayesinde bölgenin eğitim seviyesinin yükseleceğini, halkın cehaletten kurtulacağını, Türkçe öğretiminin yaygınlaşacağını, ayrıca devletin kasasından eğitim için tahsis edilecek meblağa ilave olarak bölge hayır sahiplerinin de gönüllü olarak bu okullara yardım edeceklerini dile getirmiştir. Söz konusu okullar için İstanbul'da fen ilimlerinde uzman bir hocanın da mekteplere tayininin yararlı olacağı da beyan edilmiştir. Adı geçen vali, daha önceki günlerde Trablusgarp Vilâyeti'nde ecnebi

[256] BOA. A.} MKT. Nr. 82/98.

mekteplerine Müslümanların çocuklarının kaydolunduğunu, buna engel olunmaya çalışıldığını, söz konusu Türk mektepleri açılırsa bu ecnebi mekteplerine yönelişin azalacağını da pâyitahta bildirmiştir. Son olarak da şimdilik bahsi geçen bu iki okulun açılmasının yararlı olacağını, daha sonra ise vilâyetin doğusunda batısında başka okullara da ihtiyaç hâsıl olduğunun farkı olunmasını dolaylı olarak izah etmiştir.

Trablusgarp Vilâyeti dâhilinde açılan modern dönem okullarla ilgili fikir edinmemizi sağlayan Bingazi Sancağı Mutasarrıflığı'na gönderilmiş olan 4 Cemâziyelâhir 1283 / 14 Ekim 1866 tarihli belgede[257] Bingazi'de bir liman ve cami ile birlikte bir mektebin de inşasından bahsolunmaktadır. Burada kastedilen okulun Rüşdiye mektebi olduğu belli oluyor.

İlerleyen süreçte Bingazi Mutasarrıflığı'nda Rüşdiye mektebi olmadığının tespit edilmesi sonrasında, adı geçen şehirde Hükûmet Konağı civarında harap ve boş bir vaziyette bekleyen ve daha önceki yıllarda zâviye olarak hizmet verdiği anlaşılan bir binanın tamirden geçirilerek okula dönüştürülmesine karar verilmiştir (1867). İlave olarak söz konusu bu açılacak yeni okul için öğretmen tayinin yapılması ve içerisinde münasip büyüklükte bir kütüphane tesis edilerek lazım olacak kitapların da bu okula gönderilmesinin sağlanması talimatını içeren, Bingazi Mutasarrıflığı'na gönderilmiş olan 28 Ocak 1867 tarihli buyruldu metni aşağıda verilmiştir:[258]

"Bingazi Mutasarrıflığı'na,

Bingazi'de mekteb-i Rüşdiye olmadığından etfâl-i Müslimîn ulûm-i Arabiye ve fünûn-ı sâireden bî-behre olmalarıyla orada dahi bir rüşdiye mektebinin küşâdı lâzım gelmiş ve Bingazi nâibleri taraflarından hâsılât istihsâl olunmakta bulunmuş olduğundan muhassas olan beş yüz guruş nâib maaşı muallim maaşına karşılık ittihâz birle üst tarafına ne mikdar şey lâzım gelir ise emsâli misillü Hazine-i Celîle'den tahsis kılınmak ve hükümet konağı civarında bazı ashâb-ı hayr cânibinden mukaddemâ bi'l-inşa şimdi harab ve hâlî olan zâviye mekteb ittihâz olunmak ve ba'de'l-keşf 7500 kuruş masrafla cânib-i mîrîden tamir ve tesviyesine bakılmak üzere mekteb-i mezbûrun küşâdı ve mualliminin intihâb ve tayin ve kütüb ve resâil-i lâzımenin tehyie ve tesrîb edilmesi taraf-ı saâdetlerinden bâ-takrîr vuku' bulan iş'âr üzerine Meclis-i Vâlâ'da tensîb kılınmış ve bi'l-istîzân irâde-i maârif-âde-i cenâb-ı şehinşâhî dahi ol merkezde

[257] BOA. A.} MKT. MHM. Nr.364/98.
[258] BEO. AYN.d, Nr. 915, s.14; BOA. İ.MVL. Nr. 566/25435.

müteallik ve şeref-sudûr buyurulup Hazinece ifâ-yı muktezâsı Maliye Nezâret-i Celîlesi'ne havale ve iş'âr ve Maârif-i Umûmiye Nezâret-i behiyyesine de beyân ve izbâr olunmuş olmağın mahallince dahi icabâtının icrâsına himmet eylemeleri siyâkında şukka. 22 Ramazan (1)283."

Konu ile ilgili diğer bazı yazışmalar da elimizde olup burada da benzer konuya temas edilmiştir. Burada üç ayrı belge mevcut olup, üçüncü belge (4 Ramazan 1283 / 10 Ocak 1867) yukarıdakinin aynısıdır. Vesikalardan birinde[259]Bingazi'de harap ve boş durumdaki zâviye binasının mektep ittihaz olunması, yine Bingazi'de rüşdiye mektebi olmaması, Senûsî şeyhlerinden Abdürrahim Efendi'den başka o yörelerde ilim ve fen tahsili yaptırabilecek münasip bir hocanın bulunmaması, adı geçen şeyhin ise daha çok tefsir ve hadis ilmiyle meşguliyetinden dolayı ahalinin çocuklarına Arapça, Hesap, Coğrafya, Hendese ve diğer fen ilimlerinin öğretilmesinin mümkün olmadığı gibi meselelerden bahsedilmiştir. Yine bu belgede Bingazi'de rüşdiye mektebi inşası için münasip bir mahal için de yer tahsisi talep edilmiştir.

Trablusgarp Vilâyeti Bingazi Rüşdiye Mektebi'nde vazifeli muallimin üzerinde bulunan iş yükü ile ilgili 12 Muharrem 1285 / 5 Mayıs 1868 tarihli belge ve ayrıca 1284 ve 1285 tarihli diğer iki belge mevcuttur.[260] Bu vesikalardan anlaşılacağı üzere devlet idaresi, Bingazi Rüşdiye Mektebi'nde vazifeli muallim-i evvelin, muallim-i sânî ve rakam hocalığı ile bevvâblık (kapıcılık, güvenlik) vazifelerini de uhdesinde bulundurduğundan, ilgili yöreden uygun bir bevvâbın 100 kuruş maaşla okulda işe başlatılması istenmiştir. Diğer yandan okul henüz yeni hizmete açıldığından şimdilik ikinci bir muallime ve rakam hocasına gerek duyulmadığı dile getirilmiştir. Yine bu vesikalarda mektep muallimlerinin maaşları ve okul masrafları da ele alınmıştır.

Trablusgarp Vilâyeti Bingazi Rüşdiye Mektebi'nde vazifeli bir bevvâb (kapıcı) olduğu anlaşılıyor. Mektebin masraflarıyla ilgili de yapılan değerlendirmeler üzerine elimizde 20 Muharrem 1285 / 13 Mayıs 1868 tarihli belge mevcuttur. Burada belirtildiğine göre söz konusu mektebin senevî masrafları için 1000 kuruş tahsisi münasip görülmüştür. Mektebe ayrıca yöreden seçilecek bir bevvâb da vazifelendirilmiş olup ona da senelik 100 kuruş maaş tahsisi yapılması talebi Maliye Nezâreti'ne bildirilmiştir. [261]

[259] BOA. İ.MVL. Nr. 566/25435.
[260] BOA. İ.ŞD. Nr. 2/88.
[261] BOA. A.} MKT.MHM. Nr.407/63.

1286 / 1869 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[262] bu tarihte Bingazi Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evveli Ali Hadarî Efendi idi. Bundan başka bir personelin ismi zikredilmemiştir. Bir sene sonraki sâlnâmede de aynı bilgiler mevcuttur.[263]

1870'li yılların başlarında Bingazi Rüşdiye Mektebi'nin bir aralık faaliyet yürütemez duruma düştüğü ve yeniden eğitim hayatına başlatılması için çalışmalar yürütüldüğü anlaşılıyor.[264] Trablusgarp Vilâyeti'ne tâbi bir mutasarrıflık iken 1870'li yılların başlarında müstakil valilik statüsü kazanmış ancak sonra iptal edilmiş olan Bingazi'de bir Rüşdiye mektebinin açılmış olduğuna dair malumat yukarıda verilmişti. Ancak Bingazi şehir merkezindeki söz konusu Rüşdiye mektebinin zamanla eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütemez duruma düştüğü ve atıl kaldığı tespit olunuyor. 13 Rabiulâhir 1289 / 7 Haziran 1288 / 20 Haziran 1872 tarihli Maliye Nezâreti'ne ve hususen Bingazi ve Trablusgarp valilerine gönderilmiş yazıya göre Bingazi Rüşdiye Mektebi'nin atıl vaziyette kalmasının başlıca nedeni bu okulda yeterli öğretmenin istihdam edilmemesi ve okulda tahsil gören talebe sayısının birkaç tane ile sınırlı duruma düşmesi idi. Hatta bu kalan öğrenciler de ecnebilerden bazılarının çocukları idi. Ayrıca Bingazi Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evveli daha öncesinde istifa ederek başka bir rüşdiyeye (Kayseriye Rüşdiyesi) tayinini sağlamıştı.

Bunun üzerine konu Osmanlı başkentine, Maârif Nezâreti'ne intikal etmiş ve bakanlık da adı geçen bu Rüşdiyenin ıslahının (tedrisat yapıp yapamayacağının) mümkün olup olmayacağı üzerine bir ön araştırma yaptırmıştır. Buradan çıkan sonuca göre okulda kayıtlı ya da kaydolunmaya müsait 40 kadar kabiliyetli talebenin olduğu tespit edilmiştir. Bu potansiyelin zayi olmaması adın okulun yeniden faaliyete geçirilmesi ve bu eğitim yuvasına Arapça diline vakıf aklı başında, tedrisat konusunda işinin ehli bir muallimin tayininin sağlanması istenmiştir. Çözüm noktasında ise bakanlık, 625 kuruş maaşla Trablusgarp Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i evvel olarak vazife yapan Râgıp Efendi'den başka, yine aynı okulda aylık 125 kuruş maaşla muallim-i sânî olarak çalışan Abdülfettâh Efendi tespit edilmiştir. Buna ek olarak adı geçen okulda 225 kuruş aylıkla Halil Şükrü Efendi adlı bir yazı hocası, 600 kuruş maaşla nahiv ve hesap muallimi olarak da Mehmed Efendi'nin çalıştığı anlaşılmıştır. Nihayetinde ise

[262] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 1, Trablusgarp, 1286 / 1869, s.77.
[263] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 2, Trablusgarp, 1287 / 1870, s.80.
[264] BOA. MF.MKT. Nr.1/141.

Trablusgarp Rüşdiye Mektebi'nde muallim sayısının öğrenci mevcuduna oranla ihtiyaç fazlası olduğu sonucuna ulaşılmış ve bu eğitimcilerden Abdülfettâh Efendi'nin 125 kuruş maaşının üzerine 300 kuruş eklenerek toplam 425 kuruş maaşla Bingazi Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i sânî olarak tayin edilmesi kararı nezârete bildirilerek tatbike geçilmiştir.

12 Şaban 1289 / 15 Ekim 1872 tarihli belge[265] yukarıda zikri geçen Trablusgarp Rüşdiye Mektebi muallimlerinin maaşlarıyla ilgili düzenlemeler neticesinde açıkta kalan meblağın Bingazi Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilecek olan muallim-i evvelin maaşına aktarılmasından bahsetmektedir.

21 Recep 1289 / 24 Eylül 1872 tarihli belgeye göre[266] ise Trablusgarp Rüşdiye Mektebi ikinci muallimi Abdülfettah Efendi'nin vazifesinde bırakılması, Bingazi Rüşdiye Mektebi'ne ise Dârulmuallimîn'den bir hocanın tayininin yapılması kararına varılmıştır. Ayrıca bölgede görevli muallimlerin maaşlarının da yeniden hesaplanarak aradaki farkların tashihinin yapılması istenmiştir.

22 Cemâziyelevvel 1289 / 16 Temmuz 1288 / 28 Temmuz 1872 tarihli belgeden[267] anlaşıldığı üzere Bingazi Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli olup daha önceki yıllarda vazifesinden ayrılmış bulunan muallim Ali Hızrî Efendi'nin 1286 / 1870 senesi Eylül ve Teşrînievvel (Ekim) ayları maaşları olan 1250 kuruşun tesviye ve irsâli zımnında lazım gelen makbuz senedleri adı geçen muallimden celp ile 13 Şaban 88 / 28 Ekim 1871 tarihinde Maârif Nezâreti'nden Trablusgarp Vilâyet-i celîlesine gönderilmiş ve 28 Safer 1289 / 7 Mayıs 1872 tarihinde tekrar konu gündeme taşınmıştır. Ancak maaş ödemesi ile ilgili başlangıçta bir cevap gelmemesi üzerine Bingazi valiliği nezdinde konu araştırılmış ve ilerleyen süreçte muallim Ali Hızrî Efendi'nin söz konusu maaşı Bingazi Valiliği'nden İstanbul'a Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp halkının çocuklarının terbiye ve eğitimi için münasip olan her yerde okullar açmış olduğunu, bunların ıslahı ve terakkisi için ise daima çaba sarf edildiğini beyan eden 21 Receb 1289 / 24 Eylül 1872 tarihli belge[268] dikkat çekicidir. Söz konusu vesikada Bingazi Rüşdiye Mektebi için Dârulmuallimîn'den hoca intihab olunmasıyla ilgili kısa bir malumat geçmektedir.

---

[265] BOA. MF.MKT. Nr. 6/69.
[266] BOA. MF.MKT. Nr. 5/56.
[267] BOA. MF.MKT. Nr.3/21.
[268] BOA. MF.MKT. Nr. 5/78.

Bingazi Rüşdiye Mektebi, XIX. yüzyılın sonlarında eğitim faaliyetlerini yürütmekte olup, Maârif Sâlnâmesi'ne göre bu okul kasaba merkezinde 1312 / 1894 tarihinde açılmıştır. Ancak bu okulun çok öncelerden beri açık olduğu bilinmektedir. Burada okul binasının yeniden yaptırılmak sûretiyle açılışının yapıldığı tarih kastedilmiştir. Adı geçen okulun 1898 tarihi itibarıyla eğitim personeli aşağıda gösterilmiştir:[269]

Muallim-i evvel: Mehmed Nuri Efendi; rütbesi Edirne ruûsu.

Muallim-i sânî: Senûsî Efendi.

Muallim-i sâlis: Münhaldir.

Hüsnühat muallimi: Mehmed Necati Efendi.

1317-1318 / 1899-1900 tarihli Maârif Sâlnâmeleri'ne göre bu tarihlerde okul personelinde fazla bir değişiklik olmamıştır. Sadece muallim-i sâlisliğe Ali Efendi'nin getirildiği görülmektedir. 1899-1900 tarihlerinde okulda 85 talebe okumaktadır ve hademe kadrosunda da bir personel mevcuttur. 1901 yılına gelindiğinde mektebin muallim-i evvel kadrosu münhal kalmıştır. Muallim-i sâlis hocasının adı ise bu defa Ali Hâkî Efendi olarak yazılmıştır. Bu tarihte okulun öğrenci mevcudu 78 olup, hademesi de vazifesine devam etmektedir. 1903 yılına gelindiğinde mektebin muallim-i evvel kadrosunda İsmail Hakkı Efendi bulunuyordu. Bu son tarihte diğer personelde ve öğrenci sayısında ise bir değişiklik olmamıştır.[270]

Bingazi'de Rüşdiye Mektebi'nden başka bir de ibtidâiye mektebinin olduğu tespit edilmiştir. Bundan başka 1898-1903 tarihleri itibarıyla Bingazi Livası Bingazi kazası dâhilinde idadi mevcut değildir. Bunun yanında herhangi bir medrese, kütüphane ve matbaa da bulunmamaktadır. Ayrıca adı geçen kazada gayrımüslim ve yabancı okulları da bulunmamaktadır. Bahsi geçen tarihler itibarıyla Bingazi kazasının idari manada eğitim kadrosuyla ilgili şu şekilde bir liste ortaya çıkmıştır:[271]

---

[269] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, Sene: 1, Dâru'l-Hilâfe Matbaa-i Âmire, 1316 / 1898, s.1236.

[270] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, Sene: 2, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye, 1317 / 1899, s.1460; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, Sene: 3, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye, 1318 / 1900, s.1636; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, Sene: 4, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye, 1319 / 1901, s.957; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye,** 1321, s.721.

[271] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, 1316, s.1236; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, 1317, s.1460; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, 1318, s.1636; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, 1319, s.957; **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, 1321, s.721.

Bingazi Kazası Maârif İdaresi:

Maârif Komisyonu reisi: Mehmed Âmir Efendi; rütbesi İzmir pâyesi,

Ders nâzırı: Salih Avâmî Efendi.

Muhasebe memuru: Ahmed Cihânî Efendi; rütbesi sâlise. 1903'teki kayıttan anlaşıldığı üzere, maârif müdürü vazifesi de eklenmek suretiyle muhasebe memurluğuna Abdurrahman Efendi bakmakta idi.

Yukarıdaki malumattan anlaşıldığı üzere XX. yüzyıl başlarına ulaşıldığında Bingazi kazasında Osmanlı eğitim-öğretim hizmetleri Maârif İdaresi başkanlığındaki personel öncülüğünde yürütülmekte olup, kaza dâhilinde bir rüşdiye ile bir ibtidâiye mektebi faal durumda idi. Ayrıca Bingazi Livası'na bağlı Derne kazasında da bir ibtidâiye mektebi bulunmakta idi.

Fizan Rüşdiye Mektebi

1286 / 1869 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[272] bu tarihte Fizan Rüşdiye Mektebi'nin mevcudiyeti dile getirilmekle birlikte diğer kayıtlarda görüldüğü şekilde muallimleri veya başkaca bir personele atıf bulunmamaktadır. Burası adı geçen tarihte henüz eğitim sürecinde yolun başında olmalıdır. 1870 tarihli sâlnâmede de bilgi mevcut değildir.[273] 1875 tarihinde de bu mektebe henüz muallim tayin olunmadığı görülüyor.[274]

4.1.3 İdâdî Mektepleri (Ortaokul, Lise Düzeyi)

İdâdî mektepleri, Osmanlının diğer bölgelerinde olduğu gibi Trablusgarp'ta da açılmıştır. İstanbul Maârif Nâzırı, Şevval 1284 / Şubat 1868 tarihli yazısında bu okula değinmiştir: "… Esasen, Maârif-i Umûmiye Nezareti'nin (Milli Eğitim Makanlığı) İdâdî mekteplerinin kurulmasına karar vermesi, ahalinin çocukları için büyük bir nimettir."

Rüşdiye okullarında eğitimlerini tamamlayan ve öğrenim seviyelerini artırmayı arzu eden öğrenciler, İdâdî okullarına devam edebilirlerdi. Rüşdiye okullarının dışında

[272] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 1, Trablusgarp, 1286 / 1869, s.77.
[273] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 2, Trablusgarp, 1287 / 1870, s.80.
[274] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 6, Trablusgarp, 1292 / 1875, s.103.

başka okullardan mezun olmuş olan öğrenciler Rüşdiye okullarında verilen dersleri görmüş olurlar ve sonrasında ortaokullardaki intizam dairesine alınırlardı. Ortaokullar dört sınıftan oluşmakta ve öğrenciler burada dört eğitim yılı geçirmekteydi. Bu esnada Rüşdiye okullarında okutulan derslerin yanı sıra Fransızca ve Farsça derslerini görürlerdi. Ancak daha ayrıntılı bir genişleme ile derslere yardımcı ders olarak Türkçe ve Arapça öne çıkmaktaydı.[275] Ne var ki bu okullar, eğitim için halkın genelinden öğrenci kabul etmemekte, yalnızca Türk subaylarının çocuklarını ve Trablus'un önde gelen ailelerinin çocuklarını kabul etmekteydi. Bu okul hakkında mülahaza edilen diğer bir husus, okuldaki eğitim süresinin dört yıl yerine beş yıla çıkarılmış olmasıdır. Bu durum, İstanbul'daki Umumi Maârif Nezareti eğitim kurulunun bu okullar için yeni bir çalışma planı ortaya konulması için görevlendirme yapmasını gerektirmiştir. Bu çalışma planı şu şekilde tezahür etmiştir:

İdâdîlerde Okuyan Öğrencilerin Aldıkları Dersler

Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dinî Bilimler (Fıkıh), Hesap, Mühendislik, Eşya İlmi, Teknik Bilgiler, Tarih, Malumat, Sağlık Bilgisi, Coğrafya, Arapça, Türkçe, Fransızça, Medenî Bilgiler, Kanuni Bilgiler, Tarım Uygulamaları, Ticari Hesap Uygulamaları, Mühendislik Uygulamaları, Ticaret Bilgisi Uygulamaları, Uygulamalı Arapça, Tercüme ve Konuşma, Uygulamalı Rumca, Bulgarca ve Ermenice, Rikka ve Sülüs Hatları, Resim İşleri. Söz konusu bu dersler beş eğitim yılına bölünmüştür.

İdâdîlerde Coğrafya dersi haftada bir saat okutulmakta idi.[276] Tarih dersi ise birinci sınıflarda Peygamberler Tarihi dersi adıyla iki saat okutulmuştur. İkinci sınıf öğrencilerinde Muhtasar Osmanlı Tarihi iki saat idi. Üçüncü sınıflarda bir saat Genel Tarih ve bir saat Tarihin Önemi adlı ders vardı. Dördüncü sınıf öğrencileri bir saat Genel Tarih ve bir saat de İslâm Tarihi dersi alırlardı. Beşinci sınıf öğrencileri bir saat Genel Tarih bir saat de Çağdaş Tarih dersi görürlerdi. Arapça dersi ortalama iki saat okutulurdu. Sarf dersi iki saat, Nahiv dersi bir saat idi.

İdâdî mekteplerine özel olan bu çalışma planı İstanbul'daki Maârif Nezareti tarafından belirlenmiştir. Öğrencinin çalışması ve özümsemesi gereken bilgiler de teorik ve bilimsel alanları da kapsamıştır.[277]

---

[275] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.47.
[276] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya**, s.150.
[277] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.151.

Osmanlı devlet idaresinin merkezde hazırladığı bazı yönetmelikler Trablusgarp Vilâyeti'ndeki eğitim-öğretimi de düzenlemiştir.[278]

4.1.4 Hamidiye Sanayi Mektebi

Trablusgarp Vilâyeti'nde 1898-1899'da Sultan II. Abdülhamid'in Trablusgarp yetim ve öksüzlerinin meslek edinmeleri için açtırdığı açtırdığı Mekteb-i Sanayi (Sanayi Mektebi), diğer bir ifadeyle *Medresetü'l-Fünûn ve's-Sanâyii'l-İslâmiye* (İslâmî Sanatlar ve El Sanatları Mektebi) bölgede mühim hizmetlerde bulunmuştur.[279]

Söz konusu mektebin kuruluşu, fakir çocukların himayesi ve eğitimlerini kapsayan bir ıslahevi inşası talebinin Vilâyet Umumî Meclisi tarafından gündeme getirilmesine ve Trablus Şehir Belediyesi'nin talebine binaen gerçekleştirilmiştir. Ancak Trablusgarp'ta böyle bir okulun açılmasıyla ilgili Trablus Umumî Meclisi ile Osmanlı başkenti İstanbul arasında çok daha önceki tarihlerden itibaren yazışmalar vuku bulmuş ve okulun açılmasıyla ilgili epey bir mesafe kaydedilmiştir. Şöyle ki bu konuda hazırlanıp gönderilen 12 Recep 1288 / 27 Eylül 1871 tarihli bir belgenin[280] metninden anlaşıldığı üzere, Trablusgarp şehri ahalisi ile Şehir Belediye Meclisi'nden, Trablus şehrinde sakin engelliler, fakirler ve yetimlerin konaklayabileceği bir barınak veya eğitim mekânı olabilecek bir okulun inşa sürecinin hızlandırılması ve buna duyulan zaruri ihtiyacın vurgulanması amacıyla, bir talepte bulunulduğu müşahede edilmektedir. Talepte bulunan kişi ve kurumlar, o dönemki Trablusgarp havalisinde daha önce benzeri olmayan bu mektebin açılmasını ve modern bir yöntemle burada kalan çocuklara meslek öğretmesini arzu etmişlerdir. Netice olarak bahsi geçen okulun malzeme masraflarının çoğu şehir halkının topladıkları bağışlardan karşılanmış görünüyor. Trablusgarplılardan hayır sahiplerinin ve ortaklarının vakıflara katılmak üzere bağışladığı çeşitli vakıflara ve vergilere (toplanmamış hurma ağaçlarının fıyatları üzerinden) ilaveten, Belediyenin gelirlerini oluşturan hayvan kesiminden, şehir çarşısında kirada bulunan yerlerin gelirlerinden, okula ait dükkânların kira gelirlerinden ve iç bölgelerdeki belediyelerden çok miktarda para toplanmış ve hatırı

---

[278] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.187; 8 Mart 1325 / 21 Mart 1909 tarihli *Trablusgarp Vilâyeti Eğitime İlişkin Hususi Tanzim Edici Yönetmelik* için bkz. **Osmanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü**, Nr. 50 / 1139.

[279] Kavas, "Trablusgarp", **DİA**, C.41 (2012), s.289.

[280] **Arşiv el-Vesâik et-Târihiye Trablusgarp**, Melefu't-Tedrîb, Numara: 133, Medresetu's-Sınâ'at ve'l-Hirefi'l-Yedeviyye, s.68.

sayılır derecede bağış yapılmıştır.[281] Bu mevzuda zikredilmesi gereken diğer bir husus, Trablusgarp Belediyesi üyelerinin okulun inşasıyla ilgili istekli olmalarıdır.[282]

Bölge temsilcileri, okulun kurulmasına dair devletten izin çıkarıp, ilaveten de Trablusgarplı birine ait bir parça arazinin tahsisini de sağlamışlardır. Daha sonra bu arazi Trablusgarp Belediyesi'nin mülklerin arasına girmiştir. Bunlar arasında şehir surları dışında Trablus şehrindeki Hamidiye Caddesi'nde bulunan bir çiftlik de vardır.

Sanayi Mektebi fikri Cezayirli Ali Rıza Paşa'nın valiliği döneminde canlı tutulmuştur. Valinin görüşüne göre suçlu, evsiz ve yetim çocuklara eğitim vermek ve onların bir meslek edinebilmelerini sağlamak için bir ıslahevi veya bir okul kurulmalıdır. Bunun için çevredeki eşraf bağışa davet etmiştir. Bu çağrı 1290 / 1873 yılında yapılmış olup, takip eden yılda buna benzer bir genelge daha çıkarılmıştır.

Trablusgarp valisi Muhammed Reşid Paşa, okulun bir an önce faaliyete geçirilmesi için fazla aceleci davranmamıştır. Bu anlamda, binanın yapımı ilerleyen yıllara sarkmıştır. Şöyle ki binanın projesinin işleme alınması, 1879 yılında Ahmed İzzet Paşa'nın Trablusgarp Vilâyeti'nde ikinci kez valilik görevini devralmasına kadar tehir olunmuştur. Fakat bu inşa süreci de bir müddet sonra sekteye uğramıştır. Nitekim Ahmed İzzet Paşa'nın vilâyet valiliği sona ermiş, yerine başka bir vali tayin edilmiş, bu idari boşlukta ise okul inşa süreci askıya alınmıştır.[283]

1895 yılında Trablusgarp'a tayin olunan Osmanlı valisi Namık Paşa, kısa süre sonra görev alanı dâhilinde yaptırdığı tetkikat neticesinde okul inşası projesinin tamamlanması gerektiğine karar vermiş ve inşaata başlanmıştır. 1871'de başlanmış ve 1898 yılında bitmiştir. Namık Paşa sonrasında yeni vali Hacı Hafız Mehmed Paşa okulun resmî açılışını yaptırmıştır. Okul ihtiyaç sahibi ve başarılı her talebeye açık hale getirilmiştir.[284] Valilik beyanname ile okula öğrenci kabulüne başlanmıştır. Yaşları 11-15 arasındaki öğrenciler tercih edilmiştir. Anne babası olmayanlara da öncelik verilmiştir. Öğrencilere ihtiyaçları olan her türlü malzeme dağıtılmıştır. Mektebin ilk müdürü, vilâyet merkezindeki Osmanlı garnizonundan bir subay olmuştur. Öğretmenler de aynı garnizondan atanmıştır.

---

[281] eş-Şeyh**, Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya,** s.153.
[282] **Arşiv el-Vesâik et-Târihiye Trablusgarp**, Melefu't-Tedrîb, Nr. 133, s.68.
[283] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.170.
[284] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.153.

Sanayi Mektebi, 1908 yılından sonra daha da gelişmiştir. Söz konusu bu mektebin idarecileri ve öğretmelnleri, burada kayıtlı bulunan öğrencilerinin eğitim ve terbiyesine büyük ihtimam gösterirdi. Okul, Trablusgarp topraklarının her yerinden öğrenci kabul etmiştir. 1902 yılında öğrenci sayısı 65 civarında idi. İlerleyen senelerde öğrenci sayısı artmıştır. 1910 yılında kayıtlı öğrenci sayısı 104 olmuştur.

Sanayi Mektebi eğitim sistemine göre eğitim öğretim hazırlık sınıfı olarak da bilinen birinci sınıf ile başlamakta olup, bu sınıftaki öğrenciler okulda mevcut olan bütün meslekler ve uzmanlık alanlarıyla ilgili teorik ve pratik eğitim görürlerdi. Bu bağlamda, öğrencilerin ikinci yıla veya sınıfa geçebilmeleri için, birinci yıl eğitimini müteakiben yetenek ve kabiliyetleriyle ilgili olarak öğretmenler tarafından bir sınava tabi tutulurlardı. Öğrenci, altı yıl boyunca meslekî eğitim alırdı. Erkeklerden bağımsız olarak bu okulda kızlar için de ayrı bir bölüm bulunurdu. Kızlara tahsis olunan bu bölüm, gözetmen, genel eğitim için bir öğretmen, genel denetim için bir öğretmen, dokuma ve halıcılık için üç öğretmenden oluşan bir dörevli kadrosunu kapsamaktaydı.

Sanayi Mektebi, açılışından itibaren o dönem Trablusgarp havalisinde ve hatta tekmil Osmanlı memleketlerinde revaçta olan mesleklerde teorik ve pratik eğitim sağlamıştır. Nitekim bu okulda tahsil gören öğrenciler, ipek ve yün dokumacılığı, keten dokumacılığı, çorap ve fanila üretimi, halı dokumacılığı, mobilya marangozluğu, deri üretimi, deri nakışı, bakır nakışı, eyer ve ayakkabı üretimi, demircilik, mekânik yapı, mozaik ve çömlek üretimi, matbaacılık, kitap ciltlemesi, müzik aletleri yapma ve çalma eğitimi gibi birbirinden çok farklı alanlarda eğitim öğretim görmüşlerdir. Bu mesleklerin mevcut imkânlara bağlı olarak, bir eğitim yılından diğerine bazen arttığı, bazen de azalmakta olduğu dikkate değerdir.[285]

Okuldaki uygulamalı derslere ek olarak, öğrenciler Arapça, Türkçe, İslâmî Eğitim, Tarih, Coğrafya, Resim ve Müzik gibi dersleri de görürlerdi. Okuldaki altı yıllık eğitimi tamamlayan öğrencilere, okulda verilen meslek derslerini aldığını ve yıllık genel diploma derecesiyle mezun olduğunu gösteren resmî zanaat sertifikasi verilirdi.

Bahsi geçen bu okuldan mezun olan seçkin öğrencilerin yükseköğrenimlerini yurtdışında tamamlamaları da tavsiye edilirdi. Bu öğrencilerin çoğunlukla Türkiye'ye, özellikle de Osmanlı başkenti İstanbul'a gitmeleri önerilir, bazen de İngiltere, İtalya

[285] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.96-97.

ve diğer ülkelerdeki üniversitelerde yükseköğrenimlerini tamamlamaları için teşvikte bulunulurdu.

Sanayi Mektebi'nde her öğrenciye hafta sonlarında kişisel harcamalarında kullanmak üzere 1,5 kuruş verilirdi. Öğrenci mezun olduğunda ise miktarı belirlenen bir ödül olarak 10 Cüneyh verilirdi. Bazı durumlarda yeni bir iş hayatına başlamasını kolaylaştırmak adına bazı âlet ve edevat verilir, bazen de bir dükkân tahsis edilir ve öğrencinin çalışması sağlanırdı. Okulda mezun olan bir erkek öğrenci, mümkün olduğunda okulun diğer kısmından mezun olan yetim kız öğrencilerle evlendirilirdi.[286]

Netice olarak bu okul, kuruluş maçına uygun bir biçimde gelişme göstermiş, çalışmalarını başarıyla yürütmüş, bu insani projede yer alanların amacı da bir ölçüde gerçekleşmiştir.

1903-1904 Eğitim-Öğretim yıllarında sözü edilen bu okulda kendi türüne dair yeni bir çalışmaya şahit olunmuştur. Bu çalışma elbette ki, XX. yüzyıl başlarının Trablusgarp memleketlerinin sosyal ve kültürel ihtiyaçları göz önünde tutularak tatbik edilmiştir.

Hamidiye Sanayi Mektebi'nin XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarındaki eğitim-öğretim kadrosu aşağıdaki şekilde listelenebilir:[287]

Reis:	Maârif müdürü Hakkı Bey,
Aza:	Meclis İdâre başkâtibi Hadi Efendi,
Aza:	Muhasebe mümeyyizi Mehmed Fehmi Efendi,
Aza:	Eşraftan Ali Efendi,
Kâtip:	Maârif başkâtibi Ali Rıza Efendi.

İdare Heyeti ise şu şekilde ortaya çıkmıştır:

Müdür:	Mustafa Zekeriya Efendi,
Dâhiliye Müdürü:	Kâmil Efendi,
Kâtip:	-
Anbar memuru:	Osman Efendi.

[286] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.115.
[287] **Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye,** 1321, s.694.

Mektebin eğitim heyeti ise şu şekilde vücut bulmuştur:

Ulûm-ı Diniye muallimi: Hacı Mehmed İbrahim Efendi,

Türkçe Kıraat muallimi: Ferid Efendi,

Mansûcât-ı harîriye ustası: Hacı Nasif Efendi,

Marangoz ustası: Rıfat Efendi,

Kunduracı ustası: Andon Efendi.

Mektebin erkek kısmında 60 öğrenci eğitim görmekte olup, bir hademe görevlidir.

Mektebin İnâs (Kız) bölümü:

Türkçe Kıraat muallimesi: Nigar Hanım,

Halıcı ustası: -

Mektebin söz konusu bu kız bölümünde 22 öğrenci okumakta olup bir hanım ve bir erkek hademe görev yapmaktadır.

Trablusgarp Vilâyeti Medresetü'l-Fünûn ve's-Sanayi Mektebi'nde tahsil görmek için vilâyet topraklarının her tarafından talebeler getirilmiştir. 1910 senesine ait bir liste bu bağlamda dikkat çekicidir:[288]

1. Trablusgarp merkezinden: 21 öğrenci,
2. Hums ve mülhakatı: 18 öğrenci,
3. Bingazi'den: 8 öğrenci,
4. Girit'ten: 8 öğrenci,
5. Mısrâta'dan: 6 öğrenci,
6. Gıryân'dan: 6 öğrenci,
7. Fizan'dan: 5 öğrenci,
8. Tılîs'ten: 5 öğrenci,
9. Hums merkezinden: 3 öğrenci,
10. Nevâhî-i Erbaadan: 3 öğrenci,
11. Tunus'tan: 3 öğrenci,
12. Tâcûrâ'dan: 2 öğrenci,
13. Tarhûne'den: 2 öğrenci,

[288] Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi", s.132.

14. Derne'den: 2 öğrenci,
15. Mısallâta'dan: 2 öğrenci,
16. Zâviye'den: 2 öğrenci,
17. Zuvâra'dan: 2 öğrenci,
18. Urfella'dan: 2 öğrenci,
19. Tavargle'den: 2 öğrenci,
20. Dersaâdet'ten: 1 öğrenci,
21. Adana'dan: 1 öğrenci,
22. Trablusşam'dan: 1 öğrenci,
23. İşkodra'dan: 1 öğrenci,
24. Cezayir'den. 1 öğrenci,
25. Sudan'dan: 1 öğrenci,
26. Yemen'den: 1 öğrenci,
27. Sûvkene'den: 1 öğrenci,
28. Vaday'dan: 1 öğrenci,
29. Yağzan'dan: 1 öğrenci,
30. Burno'dan: 1 öğrenci.

Yekûn Talebe Mevcudu: 113.

4.1.5 Trablusgarp Ziraat Mektebi

Trablusgarp Vilâyeti'nde Ziraat Mektebi kurulması önemli bir gelişme olmuştur. Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında iktisadi canlanma yaşamış ve bunun sonucunda da bu şekil okullara ihtiyaç artmıştır. Trablusgarp Vilâyet merkezi Trablus şehrinde Sidi el-Masrî bölgesinde Vali İbrahim Paşa eliyle 1909 tarihinde *Ziraat Mektebi* kurulmuştur. Okulun öğrencilerinden bazıları, binanın iç kısmında barınma için odaların bulunduğu bölümde kalmış, diğerleri ise okul dışında kendi evlerinde ikamet etmişlerdir. Bahse konu bu okulun müfredatı, Ziraat (Tarım) derslerinin yanı sıra "çobanlık eğitimi, peynir üretimi ve yağ çıkarımı" gibi uygulamalı eğitimleri kapsamıştır.

Bu okulun öğretmenleri, Anadolu'dan gelmekte olup, İstanbul merkezli o dönemki Osmanlı Eğitim Bakanlığı mesabesinde olan Maârif-i Umumî Nezareti tarafından atanmışlardır. Okulda kullanılacak âlet ve edevat da temin edilmiştir. 1910-1911

tarihlerinde Osmanlı Vilâyet Maârif Müdürü, Trablusgarp'ta her mutasarrıflığa aşağıda belirtilen sayıya göre öğrenci göndermesi için yazı göndermiştir.[289] Aşağıdaki listede bu Mutasarrıflıkların adları ile öğrenci kontenjanı gösterilmiş, ilave olarak ise bu Mutasarrıflıkların o dönemdeki Osmanlı valilik merkezi olan Trablus'a olan uzaklıkları da değerlendirmeye alınmıştır. Bu şekilde XX. yüzyıl başlarında Trablusgarp'ın ve dolayısıyla günümüz Libya ülkesi memleketlerinin coğrafi durumları da masaya yatırılmış olacaktır.

Benî Velid Mutasarrıflığı: 1 öğrenci.

Cebel-i Garbî Mutasarrıflığı: 3 öğrenci.

Fizan Mutasarrıflığı: 2 öğrenci.

Gıryân Mutasarrıflığı: 1 öğrenci.

Hums Mutasarrıflığı: 5 öğrenci.

Tarhûne Mutasarrıflığı: 1 öğrenci.

Aziziye Mutasarrıflığı: 1 öğrenci.

Uceylât Mutasarrıflığı: 1 öğrenci.

Zâviye Mutasarrıflığı: 1 öğrenci.

Zuvâra Mutasarrıflığı: 1 öğrenci.

Bu listeyi verdikten sonra şimdi de, ilgili bu mutasarrıflıkların ve özellikle de bunların merkezi konumunda bulunan şehirlerin Trablus'a olan uzaklık- yakınlıklarını ele alan kısa bir değerlendirme yapalım:

Listede ilk sırada zikredilen Benî Velid Mutasarrıflığının merkezi olan Benî Velid şehri (rakım: 250), günümüzde Trablus'un yaklaşık 160 km. kadar güneydoğusunda kalmaktadır. Dolayısıyla o tarihlerde buradan öğrenci kabul edilmesi, ulaşım anlamında fazla bir sorun teşkil etmemiş olmalıdır.

Cebel Mutasarrıflığı, Cebel-i Garbî olarak bilinen bölgedir. Bu bölgede Yefren, Rucbân ve Nâlût gibi şehirleri içine almaktadır. Bu saha Trablus şehrinin güneyini ve güneydoğusunu kapsamaktadır. Oradan da öğrenci kabulü fazla zor olmayacaktır.

---

[289] el-Arabî, **Mısallâta fi'l-Ahdi'l-Osmânî es-Sânî**, s.156.

Fizan / Fezzan (el-Muhâfazâtü'l-Cenûbiyye), Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Osmanlı merkezî bölgelerinden uzakta, ıssız ve çöl ortasında kalan, gidip gelmesi bir hayli meşakkatli bir muhit olarak, hatta bir sürgün bölgesi mahiyetinde Türk halkının hafızalarına kazınmıştır. Günümüzde bile "Fizan'a sürülmek", "Fizan'a bile giderim" tabirleri unutulmamıştır. Burası günümüzde Libya'nın başşehri olan Trablus'un güneyindeki çöl bölgelerini içine almaktadır. Merkezi Sebha ve başlıca diğer şehirleri ise Murzuk ile Katrûn'dur. Sebha, başkent Trablus'a 770 ve Murzuk ise 910 km kadardır. Buralardan Trablus'taki Ziraat Okulu'na öğrenci kabul etmek biraz zor olsa gerektir.

Ancak burada şu açıklamayı yapmakta yayar görüyoruz ki, II. Abdülhamid döneminin son yıllarında Fizan bölgesi, Jön Türkler'in sürgün yeri olarak kullanılmıştı. Bu bağlamda zamanla bu bölgeye memuriyet kisvesi altında sürgüne gönderilen bazı görevli ve subaylar da eklenmişti. Bu sayede Fizan'da Trablusgarp vilâyeti genelinde olduğu gibi, Osmanlı modern okullarında yetişmiş, yeni fikirlere açık ve millî duyarlılığı yüksek Türk devlet adamları ve fikir sahibi karakter adamları etkili olmaya başlamışlardır.[290] Dolayısıyla XX. yüzyıl başlarında Fizan denildiğinde, elbetteki sadece çöl ve mahrumiyet akla gelmemelidir. Fizan'daki şehirlerde belli bir Osmanlı modern düşünce anlayışı ve buna dayalı olarak yüksek tahsil yapma ihtiyacı ortaya çıkmış bulunuyordu. Bölgenin göçebe aşiretlerinin çocukları da bu manada iyi bir tahsil görmeleri için teşvik ediliyordu.

Trablus şehrinin 95 km. kadar güneyinde bulunan Gıryân Mutasarrıflığından öğrenci kabulünde bir sorun olması ihtimal dâhilinde değildi. Çünkü burası Trablusgarp Vilâyeti'nin diğer mıntıkalarına göre Trablus'a bir hayli yakın meafede sayılırdı.

Hums şehri, Trablus şehrinin 120 km. kadar doğusunda Akdeniz sahilinde olması nedeniyle, buradan başşehre ulaşım sorunu olmayacaktır. Dolayısıyla Hums Mutasarrıflığına 5 öğrenci kontenjan ayrılmasına şaşırmamak lazımdır.

Trablus şehrinin 93 km. güneydoğusunda bulunan ve sahilden 50 km. kadar içeride kalan Tarhûne kaza merkezinden başşehre okumak için öğrenci gönderilmesi, bölgenin diğer pekçok mıntıkasına göre daha kolay sağlanıyor olmalıdır.

---

[290] Bkz. Kemal Kahraman, "Fizan", **DİA,** C.13 (1996), s.161-163.

Trablus şehrinin 46 km. güneyinde bulunan Aziziye Mutasarrıflığı şehir merkezi, esasında Trablus şehrine en yakın beldelerden biridir. Bu nedenle buradan da öğrenci talep edilmesi son derece mantıklı olmuştur. Burada zikri geçen 1 öğrenci kontenjanı, Aziziye'nin o dönemki nüfusuna göre normal bir rakamdır.

Trablusgarp Vilâyeti'nin başşehri olan Trablus'un 95 km. kadar batısında ve Akdeniz sahilinden 8 km. içeride yer alan Uceylât Mutasarrıflığının merkezi olan Uceylât şehri, hem Trablus'a ve hem de Akdeniz sahiline olan yakınlığından dolayı, başşehirle olan yakın bir irtibatın avantajını görmekte idi.

Trablus şehrinin 50 km. kadar batısında yer alan Zâviye şehri, aynı zamanda Akdeniz sahiline sınır olan bir yerleşim yeridir. Bu nedenle bu Mutasarrıflıktan öğrenci gönderilmesinde bir zorluk olması beklenemezdi.

Zuvâra Mutasarrıflığı, Trablus şehrinin 120 km. kadar batısında Akdeniz sahilinde bulunan bir Mutasarrıflık idi. Dolayısıyla Zuvâra'dan da Trablus'a öğrenci daveti uygun bir işlem olmuştur.

Bunların yanı sıra elbette ki Trablus şehrinin kendi nüfusu içerisinden de Ziraat Okulu'na öğrenci kabul edilmiştir. Hatta bu okula, Trablus şehrinin bir hayli doğusunda 1000 km. mesafede Akdeniz sahilinde bulunan Bingazi bölgesinden de öğrenci kabulü yapılmış olup, ancak bunların sayısı hakkında bir açıklamaya rastlanamamıştır.[291]

4.1.6 Trablusgap İrfan Mektebi

Trablusgarp Vilâyeti'nde Trablus şehrinde inşası 1901 yılında tamamlanan eğitim müesseselerinden biri olan İrfan Mektebi, günümüzdeki lise eğitimine denk gelen İdâdî seviyesinde bir eğitim sunmayı amaçlamıştır. Vilâyette devlet kademesindeki şahsiyetlerin ve Türk garnizonundaki subay çocuklarının eğitimi için bu okul önemli olmuştur. Bu mektep, vilâyetteki diğer yabancı okullarıyla (İtalyan, Fransız) rekabet etmesi için de kurulmuş olmaktadır. 1903 tarihli Maârif Sâlnâmesi'nde hakkında çok kısa bilgi verilmiştir. Bu okul, valilik gelirleri ve toplanan bağış ve yardımlarla inşa edilmiştir. Trablusgarp Gazetesi'nin 13 Cemaziyelahir 1322 / 25 Ağustos 1904 tarihli

[291] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.156.

sayısında bu okuldan bahsedilmiştir. İrfan Mektebi'nde tahsil gören öğrencilerin bir kısmı okul dışında ikamet etmişlerdir.

4.1.7 Zâviye Kazası Leylî (Yatılı) Mektebi

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında XX. asrın başlarında 1909 yılında Sultan II. Abdülhamid tahtan indirilmiş ve bir müddet sonra da yerine Sultan V. Mehmed Reşad (1909-1918) geçirilmişti. Abdülhamid'in son günlerinde ise Meşrutiyet yeniden ilan edilmiş, böylece Osmanlı tarihinde II. Meşrutiyet Dönemi başlamıştı. Ülkede Meşrûtiyet İdaresi ile birlikte pek çok alanda olduğu gibi eğitim-öğretim faaliyetleri noktasında da bir takım düzenlemelere ihtiyaç hissedilmiştir. Bu manada Trablusgarp Vilâyeti'nde mühim yerleşim birimlerinden biri olan Zâviye kazasında yatılı bir okul açılması talep edilmiştir. Söz konusu bu okulun açılmasıyla ilgili olarak verilen malumata göre XX. yüzyıl başları itibarıyla halen Trablusgarp'ta halkın çocuklarının temel seviyede de olsa eğitim alma ihtiyaçlarının şiddetli derecede hissedildiği, ancak bölge sakinlerinin yerleşik hayat tarzına alışkın olmaması, mevsimine göre bir yerden başka bir yere göç şeklinde bir sosyal yaşantı içerisinde olmaları nedeniyle devlet tarafından açılmış olan okullara çocuklarını göndermedikleri / gönderemedikleri, bu manada okullarda öğrenci sayısının (sekiz-on arası) sınırlı kaldığı dile getirilmiştir. Çözüm olarak ise Trablusgarp Vilâyeti'nin coğrafi şartları ve ulaşım imkânları göz önünde bulundurulduğunda merkezî bir konuma sahip olan yani Acîlât (Uceylât), Zuvâra, Aziziye kazalarıyla Zanzûr, Havz, Sabean (Sîân) nahiyelerine de eğitim hizmeti verebilecek stratejik bir konumda bulunan Zâviye Kazası'na yatılı bir okul inşa edilmesi, öğrencilerin masraflarının ise halk tarafından değil devlet tarafından karşılanması istenmiştir.

Buna göre söz konusu bu okulda okuyacak talebelerin yiyecek, içecek barınma ihtiyaçları devlet tarafından açılacak bu yeni okul sayesinde giderilecektir. 250 civarında öğrencinin ders görmesi planlanan bu okula kaydolan öğrencilerden gücü yetenlerden ise senelik 5-10 lira kadar masraf parasının da toplanması öneri olarak sunulmuştur. Buna ek olarak adı geçen kazada inşâ edilecek olan yatılı okul için tecrübeli ve işbilir muallimler tayin edilmesi tavsiye edilmiştir. Bu sayede Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp vilâyeti dâhilinde tahsil gören öğrenci sayısının artırılmış olacağının ve bunların zamanla vatana hizmet ederek kendilerine yapılan eğitim-

öğretim yatırımlarının karşılığını fazlasıyla ödeyeceklerinin de altı çizilmiştir. Zâviye Kazası yatılı okulunun bölge eğitim-öğretimine katkısının bu şekilde pilot uygulamalarla görülmesinden sonra ülkenin diğer yerlerinde de yatılı okulların açılmasının daha kolay olacağı da ilgili belgede ifade edilmiştir. Yine ilgili bu vesikada Zâviye Kazası yatılı okulunun senelik masrafları için gelecek senenin Maârif bütçesinden 300 bin kuruş ayrılması teklifinin Maârif Nezâreti nezdinde gerekli teşebbüsle Meclis-i Umûmi-i Vilâyet'te görüşülmesi talep edilmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgalinin başladığı 1911 tarihinden bir yıl kadar önce, Trablusgarp Vilâyeti'nde tatbik edilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin kalitesi artırmak amacıyla planlamalar yapmış, bu konuda tedbirler almış, hatta bölgede modern eğitim okullarının açılmasını sağlamak için çalışmalar yapmıştır. Bu bağlamda devlet, yatılı okullar projesini devreye sokmuş ve aşiretlerin yaz-kış bir yerden başka bir yere göç etmesi nedeniyle sabit bir yerde kalmamalarından dolayı okullara çocuklarını gönderememeleri sorununu da bu şekilde masaya yatırmıştır. Burada ilginç ve duygusal olan boyut şudur ki Osmanlı Devleti idari temsilcileri, sanki Trablusgarp'ı bir yıl sonra kaybetmeyecekmiş gibi standart yatırımlarına ve Trablusgarp'ın geleceği üzerine kafa yormaya devam etmişlerdir. Ancak bunda şaşırtıcı bir durum da söz konusu olmasa gerektir. Çünkü doğal olarak Osmanlı devleti için Suriye, Mısır ya da Balkan coğrafyası ne ise Trablusgarp da odur. Burası da ülkenin bölünmez bir parçası olarak kabul edilmiş ve bir gün elden çıkacağı asla düşünülmemiştir. Düşünülmüş olsa bile milli, manevi ve hukuki sorumluluk gereği, her şeyden önce yüzyıllardır birikmiş olan yüksek devlet terbiyesi icabı Trablusgarp'la ilgili günlük ya da yıllık devlet programlarına sadık kalınmıştır.

Konuyla ilgili 1910 tarihli bu yazışma metninin tam sureti aşağıda sunulmuştur:[292]

"Trablusgarb Vilâyeti, Maârif Dairesi, Huzur-ı Âli-i Vilâyet-penâhi'ye,

Memâlik-i vesîa-i Osmaniye vilâyâtının iklimiyle ve ahalisinin tarz-ı hayâtına nazaran ihtiyacâtı başka başka olduğu gibi Trablusgarp Vilâyeti'nin maârife olan ihtiyacı da hemen derecât-ı tahsiliyeden cümlesinin mefkûd denilecek bir derekede bulunması itibarıyla dakika fevt etmeksizin bu bâbda lâzım gelen tedâbir ve teşebbüsâta tevessülü iktizâ etdirmekte, vilâyet-i celîleleri dâhilindeki urbân ve kabâilin ekserî mevâsime

[292] BOA. MF. MKT. Nr. 1151/1; **Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp**, İstanbul, 2013, s.416-419.

tebe‘an bir yerde ikamet etmeyüp hayme-nişîn ve bâdiye-nişîn olarak göçebe halinde imrâr-ı hayat etdiklerinden kazâ ve nevâhi merkezlerinde mevcud mekâtibe müdâvim talebenin adedi maa’t-teessüf sekiz-onu tecavüz etmediği gibi mekteb mevcud olmayan mahallerde mekteb açmak hususundaki teşebbüsâta da ahalinin tarz-ı hayatları muktezâsınca evlâdlarını mektebe göndermeyecekleri muhakkak idüğü ve açılabilecek mekâtibe dahi değil bu vilâyetin Maârif Nezâreti’nin dahi ale’d-derecât mekâtibe muallim tedâriğindeki müşkilâtı derpîş edilerek bu hususta yegâne çare-i âcil olmak üzere Acîlât (Uceylât), Zuvâra, Aziziye kazâlarıyla Zanzûr, Havz, Sabean (Sîân) nahiyelerine mücâvir ve mutavassıt bulunan ve el-yevm mevcud mekteb binası vâsi‘ ve leyliye elverişli olan Zâviye Kazası’nın merkez ittihâzıyla orada leylî bir mekteb küşâdı ve 250 şâkirdin it‘âm, ilbâs ve tedrîsi meccânen olmak ve zî-kudret şâkirdândan da masârıf-ı ma‘rûzaya mukâbil senevî 5 lirâdan 10 liraya kadar ücret ahzı ve mezkûr mektebe muktedir muallimler celbiyle evlâd-ı vatanın maârife olan şiddet-i ihtiyaçlarını tehvîn ve izâle eylemek ile kâbil olabileceği ve bu sûretle açılacak mektebden fevâid-i hasene ve semerât-ı nâfia iktitâf eylediği takdirde ileride bu kabîl leylî mekâtibin adedi teksîr edilmek üzere numûne olarak ber-vech-i ma‘rûz mezkûr mektebin küşâdı zımnında bir senelik masrafı olan 300 bin kuruşun sene-i âtiye Maârif bütçesinden vilâyet-i celîleleri nâmına ifrâzı zımnında Maârif Nezâreti nezdinde teşebbüsât-ı lâzımede bulunmak üzere keyfiyetin Meclis-i Umûmi-i Vilâyetce taht-ı tezekküre alınmasını arz eyleriz. Ol bâbda emr u fermân efendim hazretlerinindir.

Fî 19 Kanun-ı sâni [1]325 / 1 Şubat 1910.

Meclis-i Maârif Reisi Abdi Paşa, Azâ İbrahim Bekir, Azâ Abdurrahman, Azâ Ali bin İyâd.”

4.1.8 Trablusgarp Dârulmuallimîni (Öğretmenokulu)

Trablusgarp Dârulmuallimîni 1901 tarihinde inşa edilmiştir. Vali Hafız Mehmed Paşa, kendisinden önceki valiler gibi eğitim-öğretim faaliyetleriyle yakından ilgilenmiştir. O, vilayetteki öğretmen açığını kapatmak için 1901 tarihinde Trablusgarp şehrinde Dârulmuallimîn Mektebi açmış ve buraya hocalar tayin edilmesini sağlamıştır.

Mektebin resmî açılışının yapıldığının bildirilmesi amacıyla Maârif-i Umûmiye Nezâreti’ne yazı gönderildiği anlaşılıyor. Nitekim 12 Şevval 1319 / 22 Ocak 1902

tarihli evrakta [293] Trablusgarp merkezinde yeni bir Dârulmuallimîn binası inşa edildiğinden bahsolunmaktadır.

Trablusgarp Vilâyeti Maârif İdaresi'nden İstanbul Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne Trablusgarp Maârif müdürü İsmail Hakkı imzasıyla gönderilmiş olan 19 Şaban 1319 / 1 Aralık 1901 tarihli belgede[294] Trablusgarp şehir merkezinde evvelce Erkek Rüşdiye Mektebi'nin bulunduğu yere Dârulmuallimîn Mektebi açıldığından bahsedilmektedir. Açılışa şehrin önde gelenleri, hayır sahipleri, memurlar ve şeyhler iştirak etmiş, mektep binasının ihtiyaçları tamamlanarak, öğrenci kaydına da başlanmıştır.

İstanbul'dan Maârif Nezareti tarafından 1899 senesinde atanan Maârif müdürünün en mühim vazifesi arasında Trablusgarp Vilâyeti'ndeki eğitimin her kademede başarısının yükseltilmesini sağlamaktı. Bu manada Trablus şehrinde, 1901 yılında Dârulmuallimîn hizmet vermeye başlamıştır. Amacı öğretmen yetiştirmek olan bu okulun eğitim süresi sadece iki öğretim yılı olmuştur. Hakikatte Dârulmuallimînlerde ilk mertebe ibtidâiye aşaması olup, eğitim süresi iki yıldı. Sonra Rüşdiye aşaması, iki öğretim yılından oluşdu. Üçüncüsü ise yüksek aşama olup, bu da iki kısma ayrılmakta idi; birinci kısım eğitim süresi iki yıl olan Edebiyat şubesi, diğeri ise yine eğitim süresi iki yıl olan Sanat şubesi idi.

Trablus Dârulmuallimîni genel programına göre, burası yalnızca kıraat ve kitabet hususunda iyi olanlar, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen, dilbilgisi kurallarından bazılarını ve İslâm dini ilkelerini çok iyi bilen öğrencileri kabul ederdi. Bu yüzden de öğrencileri yaş olarak genelde büyük olurdu. Görüldüğü üzere modern bir okul açılmasına rağmen, Trablusgarp'ın tarihten gelen geleneksel / dinî eğitim modeli, Dârulmuallimîn üzerinde de tesirini sürdürmüştür.

Trablusgarp Dârulmuallimîn Mektebi'nin 1902 Eğitim-Öğretim Yılı imtihanlarının yapılıp, sonuçların okul müdürlüğünce bir cetvel şeklinde tanzim edilip Trablusgarp Maârif Müdürlüğü tarafından Osmanlı Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne bildirildiğini, Trablusgarp Maârif müdürü İsmail hakkı imzalı ve 24 Şaban 1320 / 26 Kasım 1902 tarihli evraktan öğreniyoruz.[295]

[293] BOA. MF.MKT., Nr.600/13, s.2.
[294] BOA. MF.MKT., Nr.603/33.
[295] BOA. MF.İBT., Nr.128/78.

Trablus Dârulmuallimîn'inden ilk öğrenciler 1903 senesinde mezun olmuştur.[296]

Mektebin inşasına karar verildiğinde, öğrenci başvurusu için ilana çıkılmıştır. Bu bağlamda Trablusgarp Gazetesi, 24 Şaban 1319 / 6 Aralık 1901 tarihinde Vilâyet Maârif Müdürlüğü'nden gelen şu ilanı yayınlamıştır: "Bu süre zarfında vilâyette saltanat makamının bilgisi dâhilinde açılmış olan Dârulmuallimîn (Öğretmen Okulu)'e öğrenci kabulü ve kaydı başlamıştır. Burada tahsil görmeyi arzu eden her öğrenci kayıt yaptırdığı takdirde mezkûr mektebe kabul edilecektir. Buna ilişkin beyanın keyfiyeti ilan edilmiştir.

26 Şaban 1321 / 17 Kasım 1903 tarihli ve Trablusgarp Maârif müdürü İsmail hakkı el-Fârûkî imzalı belgede[297] zikri geçtiği üzere Trablusgarp Dârulmuallimîn Mektebi'nin yaklaşık iki sene önce resmî açılışı yapılmış veardından da öğrenci kabul etmiştir. Zikri geçen bu talebeden yedi kişi 1903 senesi itibarıyla imtihanlarını başarıyla verip mezun olmaya ve şehadetname (diploma) almaya hak kazanmışlardır. Okul idaresi tarafından yapılan gösterişli bir merasim vasıtasıyla mezun talebeye şehadetnameleri davetliler arasında bulunan şehrin ileri gelen eşrafı, Meclis-i Maârif azaları ve ulemanın huzurunda takdim edilmiştir. Tören öncesinde Mevlid-i Şerîf kıraat olunmuş, diploma takdimi esnasında ise şehrin müftüsü dua ederek, programa katılanların âmin cümleleriyle tören sona ermiştir.

Yukarıdaki belgeden de görüldüğü üzere Trablusgarp Dârulmuallimîn Mektebi ilk mezunlarını 1903 senesi sonlarında vermiştir. Tören gerçekten bu ilke şahitlik edecek güzel uygulamalara sahne olmuş, mevlid ile başlamış ve dua ile hitam bulmuştur.

Trablusgarp Dârulmuallimîn Mektebi'nin 1907 yılındaki müdürü ve aynı zamanda muallimi Osman Efendi idi. Bu zat Anadolulu olup memleketi Bursa idi. Okulun yaz tatiline girdiği iki ay (15 Şaban-15 Şevval 1325 / 23 Eylül-21 Kasım 1907 arası) müddetle izinli olarak Bursaya gitmiş olan Osman Efendi, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne vermiş olduğu dilekçe[298] ile durumunu izah etmiştir. Buna göre Osman Efendi ailesini görmek ve asli ihtiyaçlarını gidermek için memleketine gitmiştir. Müdürün dilekçesinde belirttiğine göre Trablusgarp ile Bursa arasında uzun bir mesafenin olmasından dolayı iki aylık iznin önemli bir süresi yolda geçmiş, bundan

[296] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.157-158.
[297] BOA. MF.MKT., Nr.758/60.
[298] BOA. MF.MKT., Nr.1030/13.

dolayı da yaz tatili izin süresinin bir ay daha uzatılmasını talep etmiştir. Ancak Osman Efendi'nin dilekçe tarihi 14 Şevval 1325 / 20 Kasım 1907'dir. Buna göre adı geçen müdür, resmî izin süresinin bitimine bir gün kala bakanlığa izninin bir ay daha uzatılmasını talep etmiştir.

1325-1326 Mâlî yılı / 1909-1910 Milâdî Eğitim-Öğretim yılına ilişkin Trablus Öğretmen Okulu birinci sınıf öğrencilerinin sınavına dair elde mevcut tablonun incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Öğretmen Mektebinde okuyan öğrenciler Osmanlıca, Tarih, Coğrafya, Eğitim ve Öğretim Sanatı, Medenî ve Ahlakî Bilgiler, Hesap, Tabii Bilimlerin Esasları, Mühendislik, Resim, Kitabet, Kur'ân-ı Kerîm ve Tecvid, Dinî Bilimler dersleri almışlardır.

1325-1326 Mâlî yılı / 1909-1910 Milâdî Eğitim-Öğretim yılına ilişkin olarak Trablus Dârulmuallimîninde öğrencilerin sınavlarının gözlem heyetinin katılımıyla yapılmış olduğu, sınavda belirlenen usûle göre her öğrencinin aldığı her ders maddesinin gözden geçirildiği belirtilmiştir. Türk asıllı öğretmenler ile okul müdürünün imzası ve mührü yer almıştır.[299]

4.1.9 Modern Eğitim Almak Üzere İstanbul'a Giden Trablusgarplı Gençler

Osmanlı dönemi boyunca Trablusgarp Vilâyeti'nde bugünkü üniversite düzeyinde bir yüksekokul var olmamıştır. Bununla birlikte bölge ahalisinden yüksek eğitim ve öğretimini tamamlamak isteyenler, ilim seviyelerini artırmak için ya Mısır'daki Ezher Üniversitesi'ne ya da Tunus'taki Zeytûna Üniversitesi'ne yönelmişlerdir. İstanbul'da Osmanlı Devleti'ne tabi Arap vilâyetlerinden, diğer vilâyetlerden ve Trablusgarplı öğrencilerden seçim yapılmıştır. Esasen o dönemde Osmanlı memleketlerinin halen mühim bir kısmında yüksekokul düzeyindeki mekteplerin mevcudu yeterli düzeyde değildi ve devlet bunun sayısını ve eğitimin kalitesini artırmak için büyük çaba sarf ediyordu.

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ı idare ettiği son yıllarda İstanbul'la olan irtibat giderek artmakta idi. Bu manada Trablusgarp dâhilinden İstanbul'a yüksek tahsil için gidilebilmesi uygun olan okullardan biri de adı geçen başkentte açık bulunan *Mekteb-*

[299] el-Arabî, **Mısallâta fi'l-Ahdi'l-Osmânî es-Sânî**, s.158.

i Mülkiye-i Şâhâne'dir. Bu mektep, 1275 / 1858 yılında ülkenin ihtiyacı olan ve modern tarzda eğitim almaları hedeflenen kaymakam ve müdürleri yetiştirmek için kurulmuştur. Buradaki eğitim süresi İdâdî okullarından sonra üç yıldır. Bu okula her yıl askerlik hizmetinden muaf tutulan kırk kadar öğrenci alınırdı.

Trablusgarp'tan orta tahsilini tamamlayan çalışkan, zeki ve o ölçüde devlet ricâli ile bağlantısı olan gençler bu okula tahsil için gönderilmişse de bunların sayısının fazla olmadığı anlaşılıyor.

Yukarıda zikri geçen iki okul haricinde Trablusgarplı gençlerin İstanbyl'da yüksek tahsil görebilecekleri bir diğer yüksekokul ise *Mekteb-i Sultânî* adını taşımaktadır. Bu mektep, Müslüman ve Gayrimüslimlerin eğitimi amacıyla ilk olarak 1285 / 1868 tarihinde hizmete sokulmuştur. Ancak bu okulun ilk etapta sayısı fazla olmamış, ancak 1880'li yıllardan sonra değişik vilâyetlerde açılmaya başlamıştır. Yatılı ve gündüzlü olarak eğitim veren bu mektebin eğitim süresi üç yılı ibtidâiye, üç yılı mutavassıt (ortaokul) ve üç yılı da yüksek eğitimden oluşmakta olup, ayrıca bir de Fransızca bölümü vardı.

Mekteb-i Sultânîlere Trablusgarp havalisinden ne ölçüde katılım olmuştur, buna dair istatistikî verilere sahip değiliz.

Osmanlı başkenti İstanbul'da 1285 / 1868 yılında kurulan yüksek tahsil içerikli okullardan biri de Mekteb-i Tıbbiye (Tıp Mektebi)'dir. Bu mektep, yatılı değildi. İdâdî (lise) veya bunun muadili okullardan mezun olup diploma alan öğrenciler buraya girebilirdi. Öğrenciler sınava tabi tutulurlardı. Okulun eğitim süresi altı yıl tıp eğitimi ve üç yıl eczacılık eğitiminden oluşmaktaydı. Bahsi geçen Tıp Mektebi'nde tahsil görmek için Trablusgarp havalisinden İstanbul'a giden öğrencilerle ilgili şimdilik ilave malumat verme imkânı bulunamamıştır.

Trablusgarp'ta ilk ve orta tahsil yapan gençlerin Osmanlı başkenti İstanbul'a gittikleri takdirde yüksek tahsil görebilecekleri okullardan biri de Dârulmuallimât (Kız Öğretmen Okulu) idi. Adından da anlaşılacağı üzere burada sadece kız öğrenciler okuyabilirdi. Erkek öğrencilerin Trablusgarp'ta okuyabilecekleri bir D^rulmuallimîn, aşağıda da zikredileceği üzere açılmış olmasından dolayı, bu gençler bir ölçüde kızlara göre şanslı idiler. Dârulmuallimât (Kız Öğretmen Okulu), ilk defa İstanbul'da 1286 / 1869 tarihinde Kız Rüşdiye okullarına bayan öğretmen hazırlanması için kurulmuş olup, eğitim süresi üç yıldı. Trablusgarp havalisinden kız öğrencilerden, öğretmen

olmak amacıyla bu okula kayıt yaptıran kız talebenin olduğu söylense de buna dair ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Yüksek tahsil amacıyla İstanbul'a gidilmesini gerektiren yüksekokullardan biri de Hukuk Mektebi idi. 1296 / 1879 yılında Osmanlı memleketlerinin ihtiyacı olan Adliye görevlilerini ve Dava vekillerini yetiştirmek üzere açılan bu mektepteki eğitim süresi dört yıldı. Yine bunun gibi 1302 / 1885 yılında İstanbul'da açılmış olan Ticaret Mektebi de Yükseköğretim açısından Trablusgarplı gençlerin tercih edebildiği bir eğitim kurumu idi. Bu mektep, kurulduktan hemen sonra Osmanlı Maârif Bakanlığı'na bağlanmış olup, eğitim süresi üç yıl olmuştur.

Yukarıda zikri geçen söz konusu bu okulların da ötesinde Osmanlı pâyitahtı İstanbul'da 1316 / 1898 yılında kurulmuş olan Dârulfünûn (Üniversite), gerçek manada ve günümüz modern Yükseköğretim (Üniversite) anlayışına ve tarzına çok yakın bir mahiyette tedrisata başlamış bulunuyordu. Bu üniversite, her yıl şubelerine göre yüksek tahsil görecek 30 kadar öğrenci kabul ederdi. Dinî Bilimler eğitim süresi dört yıl, Tabii Bilimler ve Matematik Bilimleri üç yıl ve Edebiyat eğitim süresi üç yıl olarak tasarlanmıştı. Ancak bu okula Trablusgarp'tan gelerek kayıt yaptıran genç talebe sayısı fazla olmamıştır. Çünkü kısa müddet sonra Trablusgarp'ta işler karışmış ve İtalyan işgali başlamıştır.

Trablusgarp vilâyeti öğrencileri, eğitim almak üzere İstanbul başta olmak üzere, bilimsel akademilerin bulunduğu şehirlere gitmekteydi. Elimizdeki dökümanlardan birisi, 1303 / 1885 tarihi itibarıyla vilâyetin Trablusgarp havalisinden 45 talebeyi İstanbul'a gönderdiğine işaret etmektedir. Bu öğrenciler şu şekilde dağıtılmıştır. Bir öğrenci Mekteb-i Mülkiye (Uluslararası Mülkiye Okulu)'ye, 38 öğrenci Mektebi Harbiye (Askerî Akademi)'ye, 6 öğrenci de Mekteb-i Tıbbiye (Tıp Fakültesi)'ye ücretsiz olarak kabul edilmiştir.[300]

Söz konusu eğitim sürecinde Trablusgarp havalisinden İstanbul'a gelen öğrenciler hakkında aşağıda belirtilen hususlar ve işlemler tatbik yoluna gidilmiştir:

1. Her yıl askerî lise mezunu başarılı öğrencilerden Türkiye'deki Askerî Akademilere öğrenci gönderilmesi. Türkiye'den Askerî Akademi mezunu olup yüksek rütbelere ulaşan çok sayıda Trablusgarplı öğrenci olmuştur. Özellikle bunlar, İtalya'nın

[300] Bkz. **el-Vesâiku't-Târihiyye Libiyye**, s.58.

Trablusgarp Vilâyeti'ni işgal etmesinin ardından Türkiye'ye göç edenler arasında fazladır.

2. Bazı öğrenciler Tıp, Mühendislik, Ziraat vb. gibi yüksek Fen fakültelerinde okumak için İstanbul'a gitmiştir.

3. Meslek ve Sanat Okulu mezunu öğrencilerden belli bir kısmı meslekî eğitimlerini tamamlamak için yurtdışına gitmişlerdir. 1909 yılında Eymen Galip ve Mahmud Sinan adında Trablusgarplı iki öğrenci çorap ve fanilla alanındaki eğitimlerini tamamlayarak İstanbul'dan memleketlerine dönmüşlerdir. Ardından öğretmen olarak Güzel Sanatlar ve Zanâat Mektebi'nde göreve başlamışlardır. Ancak okuldaki araç gereçlerin eski ve Türkiye'de eğitim aldıkları aletlerden farklı olduğunu görünce, Trablusgarp valisine bir dilekçe sunarak okulun modern ve yeni aletlerle donatılmasını istemişlerdir. Hatta bu gençler, isteklerinin yerine getirilmemesi halinde okulu bırakarak Türkiye'ye dönmekle tehdit etmişlerdir.[301]

4. Trablusgarp genelinden Osmanlı başkentine yüksek tahsil için gidebilme imkânına erişenler için birkaç alternatif söz konusu idi. Osmanlı Devleti, göçebe Arap kabilelerinin reislerini kazanmak için İstanbul'da *Medresetü'l-Aşâir* (*Aşiret Çocukları Mektebi)* adında yatılı bir okul açmış ve burasını kabile reislerinin çocuklarına tahsis etmiştir. Sultan II. Abdülhamid Han döneminde saltanat merkezi olan İstanbul'da 1309 / 1892 tarihinde açılmış olan bu okul, kabile ve aşiret reislerinin önde gelenlerinin çocuklarından öğrenci seçerdi. Bu çocuklar zamanla devlet idaresinde mühim vazifelere gelme imkânı elde etmişlerdir. Esasen bu okulların açılma amacı da budur.

Bu okul her yıl, Trablusgarp geneli kabileleri de dâhil olmak üzere, kabile reislerinin çocuklarından onlarcasını ağırlardı. Bu kabul esnasında ilgili öğrencilerde aşağıda belirtilen koşulların bulunması gerekirdi:

a) Öğrencinin 12 ile 15 yaş aralığında olması,

b) Çadırlarda yaşayan Arap şeyhlerinin çocukları olması,

c) Bu öğrencilerin güzel ahlaka ve sağlam bedene sahip olmaları.

Bu okula gelen her Trablusgarplı öğrenci, yıllık 6 altın lira ücret öderdi. Buna ilave olarak yolculuk ve yeme içme masrafları da vardı. Arap kabilelerinin çocuklarından

[301] Teysîr b. Musa, **el-Müctema' el-Arabî el-Libi fi'l-Ahdi'l-Osmânî**, s.349-350.

çok sayıda öğrenci bu okuldan mezun olmuştur. Mezun öğrencilerin ülkeye dönmesinin ardından Trablusgarp ahalisi bu okulların önemini anlamış ve bunun üzerine vali, İstanbul'daki Osmanlı makamlarından *Medresetü'l-Aşâir Mektebi*'ne kabul edilen öğrenci sayısının artırılmasını talep etmiştir.[302]

Trablusgarp valisi Namık Paşa, 10 Zilhicce 1314 / 12 Mayıs 1897 tarihinde Gıryân Kaymakamlığı'na bir yazı göndermiş ve 12-14 yaş aralığında gençlerin seçilmesini istemiştir. Bunlar İstanbul Aşiret Mektebi'ne eğitim görmek üzere gönderilmek istenmiştir. Aşiret Mektebi, yatılı olup, eğitim süresi de beş yıl idi. Okutulan dersler ise Rüşdiye mekteplerinde okutulan dersler mesabesinde idi. Osmanlı Devleti, bu okullara kabul edilecek öğrencilere belli şartlar koymuştur. Bu şartları içeren Recep 1324 / Eylül 1906 tarihli bir yazıyı, Trablusgarp Vilâyeti ve bütün vilâyetlere ulaştırmıştır. Bu genelgenin Trablusgarp'ı alakadar eden şartları hakkında şu maddelere değinilebilir: Trablus'a üç öğrenci kontenjan ayrılmıştır. Yol harcırahı 600 kuruştur. Öğrenciler sıhhi kontrolden geçirilmelidirler. Asil bir ailenin, göçebe ve çadır sakinlerinin çocuklarından seçilmelidir. Bunun yanı sıra tanınmış ailelerin çocuklarından da seçilebilir. Bu öğrencilerin İstanbul'a yapacakları yolculuk esnasında, onlara bir polisin refakat etmesi ve başkente varışlarını temin etmesi gerekir. Şartları taşımayan bir öğrenci geri gönderilir.[303]

Aşiret Mektebi, askerî amaçlı ve yatılı olup, beş yıl süren eğitim müddeti sürecince öğrenciler aşağıdaki dersleri görürlerdi;

Birinci Sınıflar: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dinî Bilimler, Türkçe Okuma, Sarf ve Nahiv (Gramer ve Söz Dizimi), İmlâ, Hüsnühat (Güzel Yazı), Askerî Ta'lîm, İkinci Sınıflar: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dinî Bilimler, Türkçe Okuma, Sarf ve Nahiv, İmlâ, Hüsnhat, Askerî Ta'lîm.

Üçüncü Sınıflar: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dinî Bilimler, Türkçe Okuma, Peygamber Kıssaları, Türkçe Sarf, İmlâ, Hüsnühat, Hesap, Coğrafya, Fransızca, Fransızca Hüsnühat, Askerî Ta'lîm.

---

[302] *Medresetü'l-Aşâir* hakında detaylı bilgi için bkz. **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Türkçe Maârif Dosyaları, Belge no: 1723, 1724, 1737, 1738, Hamra Sarayı, Trablusgarp, Libya.

[303] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi**, s.49.

Dördüncü Sınıflar: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dinî Bilimler, Arapça Sarf, Türkçe Dilbilgisi, Fransızca, İslâm Tarihi, Türkçe İnşâ (Yapı Kurma), Coğrafya, Hesap, Hüsnühat, Muhtelif Bilgiler, Resim, Askerî Ta'lîm.

Beşinci Sınıflar: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dinî Bilimler, Arapça Nahiv, Farsça, Osmanlı Tarihi, Osmanlıca Dilbilgisi, Türkçe Okuma ve Yazma, Türkçe Konuşma, Cografya, Hesap, Mühendislik, Hüsnühat, Muhtelif Bilgiler, Hıfzıssıhha (Sağlığı Koruma), Defter Tutma Usulü, Resim ve Askerî Ta'lîm.[304]

Trablusgarp genelinden İstanbul'daki Aşiret Çocukları Mektebi'ne hangi tarihlerde hangi sayıda öğrenci gitmiştir, bunlar ne kadar başarılı olmuşlardır, buna dair ayrıntılı malumat sunma imkânı olmamıştır.

5. İstanbul'da bulunan Dâru'ş-Şafaka Okulu, her yıl yetim ve fakir çocuklardan belli sayıda öğrenci kabul ederdi. Bu okul, hayırsever okulu olup, Osmanlı Dâhiliye Vekâleti girişimiyle, İstanbul'da ülkenin fakir ve kimsesiz çocuklarının bakımı ve eğitimi için kurulmuştur. Trablusgarp'tan da bu okula gönderilen muhtaç ve sahipsiz çocuklar bulunmakta idi.

Bunların yanında, başka yabancı ülkelerde okuyan Trablusgarplı öğrenciler de bulunmaktaydı, ancak bunların sayısı çok sınırlı kalmıştır.[305]

4.1.10 Trablusgarp'ta Osmanlı Askerî Okulu[306]

Osmanlı Devleti'nde, askerî alanda gerçekleştirilen Tanzimat ve Islahat dönemi çalışmalarında askerî alandaki yeniliklere yer verilmiştir. Bu yenilikler sadece ordunun modernizesi ile sınırlı kalmamış, eğitim ve kültür alanlarına da taşmıştır. Devlet iyi eğitim almış asker ihtiyacını karşılamak ve Batılı modern ordularla boy ölçüşebilmek amacıyla askerî okullar açmıştır. Esasen farklı alanlardaki modern bilimler, Osmanlı Devleti'ne ilk defa askerî okullar aracılığıyla girmeye başlamıştır. Kurulan ilk modern okullar, askerî amaçlı kurulan okullardır. Matematik, fen, tarih ve coğrafya gibi alanlarda kaleme alınmış kitaplar, özellikle askerî okulların istifadesine

---

[304] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.163.

[305] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Türkçe Maârif Dosyaları, Belge no: 1702, Hamra Sarayı, Trablus, Libya.

[306] Trablusgarp'ta açılmış bulunan askerî okul ve kışla hakkında müstekil çalışmamız için bkz. Alwarshfani-Yakupoğlu, "Osmanlı Devleti Zamanında Trablusgarp Vilâyetinde Askerî Okullar ve Kışlalar (XIX. Yüzyıl)'', Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.8, S.4, Kış, 2021, s.1521-1540.

sunulmak üzere yazılmıştır. Aynı zamanda modern tıp öğretimi de Osmanlı ordusunun gereksinim duyduğu doktor, cerrah ve eczacı gibi personel ihtiyacını karşılamak için kurulan askerî tıp okulları vasıtasıyla başlamıştır. Aynı şekilde Türk denizciliğinin modernizasyonu ile ilgili büyük mesafelerin kat edilmesini sağlayan mühendislik okulları da, Osmanlı ülkesinde hukuk ve idare okulları ile diğer sivil okullar ortaya çıkmazdan evvel, XVIII. yüzyılın sonlarında kurulmuştur.[307]

Osmanlı yetkilileri, ordunun modernizasyonu üzerine Sultan III. Selim ve sonrasında ise Sultan II. Mahmud dönemlerinde çeşitli ihtisas ve yüksek askerî okullar (Mekteb-i Harbiye vb.)[308] kurmakla yetinmeyip, öğrencileri uzman askerî okullara hazırlamak için askerî liseler de açma gayreti içinde oldular. Yine bu çerçevede öğrencileri askerî liselere hazırlamak için Askerî Rüşdiye Okulu (Ortaokul) açtılar. Bu askerî ortaokullar ve liseler sadece devletin başkenti İstanbul'da açılmamış, bunlardan bazıları vilayetlerde de tesis edilmiştir. Trablusgarp ise bu vilayetlerden birisi idi. Bahis konusu Osmanlı askerî okulları, *Askerî Okullar Nezareti* adı altında ayrı hususi bir nâzırlığa bağlı idare olunmuştur. Bu manada askerî okullar, savaşçı bir güç yetiştirme adına asker adaylarının savaş teknikleri ve askerî bilimler alanında küçük yaştan itibaren eğitilmeleri amacına matuf olarak ülke topraklarında açılmaya başlanmıştır.

Askerî Rüşdiye okullarına kayıt yaptıracak öğrencilerin yerine getirmesi gereken hususlar da tek tek sıralanmıştır. Bunların yaşları, vilâyetin Arap halkından seçilmeleri, ebeveynlerinin muvafakatının olması, öğrenci velisinin eşrafın önde gelenleri arasında olması şartları dikkat çekicidir. Bunun yanında öğrencilerin ahlakı, disiplini gibi pek çok konuya da yer verilmiştir. Askerî Rüşdiye okullarına geçmeyi isterlerse, Türkçe okuma, yazma ve konuşmayı bilmeleri gerekmektedir. Bu bağlamda Türkçe seviyeleri bir imtihanla tespit edilmelidir.[309]

Trablus şehri Rüşdiye okulundan çıkan talebe, isterlerse İstanbul'a Medrese-i Askeriye-i Şâhâne'ye katılmak üzere Osmanlı başşehrine giderlerdi. Trablusgarp'taki

---

[307] Satı' el-Husarî, **el-Biladu'l-Arabiyye ve'd-Devletü'l-Osmâniyye**, Dâru'l-İlim Li'l-melâyin, Beyrut, Lübnan, 1960, s.85.

[308] Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda açılmış askerî okullar hakkında bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Harbiye", **TDV. İA**, C.16 (1997), s.115-119; Yusuf Çam, **Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar, Rüşdiye, İdadi, Harbiye (1892-1902)**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1991; Zekeriya Türkmen, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", **Osmanlı İstanbulu IV,** İstanbul, 2016, s.931-954.

[309] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.142-141.

Askerî Rüşdiye okulundaki öğrenciler yıllık ödül de alırlardı. Söz konusu okuldaki eğitim süresi üç yıl idi.[310]

Askerî Rüşdiye okullarındaki çalışma planına bakılacak olursa, okuldaki birinci sınıf öğrencileri şu dersleri görürlerdi: Arapça Sarf, Farsça Dilbilgisi, Türkçe İmlâ, Fransızca Güzel Yazı, Türkçe Güzel Yazı, İslâm Tarihi ve Karakalem.

İkinci sınıf öğrencilerinin gördüğü dersler: Arapça Dilbilgisi, Matematik Muhtasar Coğrafya, Edebiyat, Fransızca, İslâm Tarihi, İmlâ, Türkçe Hüsnühat, Akaid.[311]

Bu okullarda Fransız eğitim sisteminden alınmış müfredat hâkimdi. Ancak eğitim programı ve derslere gelince, bunlara dil, nahiv, dilbilgisi, imlâ ve Türkçe yazı yönünden çoğunlukla Türk müfredatı etkili olmuştur. Hatta bu okullarda okumak şartları arasında, Türkçe okuma, yazma ve konuşma şart koşulmuştur. Bunda ise şaşılacak bir şey yoktur; çünkü Trablusgarp ve onun bünyesindeki bütün okullar XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başları itibarıyla hâlen Osmanlı Türk topraklarına dâhildi ve İtalyan işgali henüz vuku bulmuş değildi. Söz konusu bu okullar, sosyal ve ekonomik düzeyi bir nebze yüksek olan öğrencileri kabul etmekte idi.[312]

Trablusgarp'taki ilk askerî okul, 1274 / 1858 yılında o dönem valisi Ahmed İzzet Paşa (1858-1860) [313] eliyle kurulmuştur. Bu okul, umumiyetle 8-12 yaş aralığındaki öğrencileri kabul ediyordu. Buradan anlaşıldığı üzere söz konusu bu okul, günümüzdeki ilkokul döneminin son aşaması ile ortaokul döneminin ilk aşamasını kapsamakta ve Askerî Rüşdiye olarak adlandırılmaktaydı. Okula kaydolmuş öğrencilerin, aldıkları eğitimin sorumluluğunun farkında olacak bir yaş aralığında olmalarından dolayı, doğru bir yönlendirmeyle bunlara iyi bir eğitim verilme imkânı ortaya çıkmıştır.[314]

Trablusgarp Osmanlı Askerî Rüşdiye Okulu, vilayet merkezindeki ordu komutanlığına bağlı olup öğretmenlerinin tamamı askerlerden oluşmaktaydı.[315] Bu okul, 1860-70'li yıllar boyunca tedrisatını devam ettirmiştir. Ancak bölge coğrafyasının muhtelif

---

[310] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.46.
[311] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.142-143.
[312] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi,** s.46.
[313] Ahmed İzzet Paşa hakkında malumat sunan kaynaklar üzerine ve bu devlet adamının hayatı hakkında derli toplu bilgi için bkz. **Ahmed İzzet Paşa Divanı**, Haz. Âdem Ceyhan ve Bülent Şığva, Buhara Yayınları, İstanbul, 2019, s.8-15.
[314] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.163.
[315] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Askerî dosyalar, Belge no: 1949, Trablus, Libya.

sahalarından okula gelip kayıt yaptıran talebenin kalabileceği bir yatılı bölümün bulunmaması, bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. 1880'lerde bu sıkıntı daha da belirgin bir biçimde kendisini göstermiştir.

Trablusgarp'ın o dönemki valisi Ahmed Râsim Paşa, Trablusgarp'ta bulunan Askerî Fırka Başkanlığı'na 1886 tarihli bir rapor göndermiş ve Trablusgarp şehri içinde Bâbü'l-Bahr mıntıkasında 1883 yılında eski bir otelin enkazı üzerine inşa edilmiş bir binayı askerî okula tahvil etmek için izin istemiştir. İşlemin vukuu esnasında ortaya çıkacak masrafların ise şehir belediyesinin gelirlerinden karşılanmasını talep etmiştir. Yüksekçe ve arazi olarak da sağlamca bir mahalde, havası temiz olan bir mevkide bulunan bu bina üç kattan oluşmakta olup, o dönem itibari ile Belediye Hastanesi olarak kullanılmakta idi. Vali, hastanede ikamet eden hastaların kendilerine hususi olarak tahsis edilecek başka bir binaya taşınması gerektiğini Askerî Fırka Komutanlığı'na bildirmiştir.[316] Vali Ahmed Râsim Paşa'nın hazırlamış olduğu zikri geçen ayrıntılı raporda geçen ifadelerden anlaşıldığı üzere, dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid Han'ın da onayıyla Bâbü'l-Bahr'de geceli ve gündüzlü olarak eğitim verecek, 20 odalı ve her türlü donanımıyla mükemmel bir Mekteb-i Rüşdi-i Askerî (Askerî Rüşdiye Mektebi) inşâ olunması sağlanmıştır. Bu okulun neredeyse bütün yapım ve bakım masrafları şehir belediyesinin tahsisatından karşılanmıştır. Esasen söz konusu rapordan anlaşıldığı üzere Trablusgarp vilâyeti askerî bütçesi bahsi geçen bu mektebin inşa masraflarını (yaklaşık 11700 Osmanlı lirası) karşılayacak düzeyde değildir. Bu miktarın Fırka-i Askeriye Kumandanlığı tarafından temini beklenildiği takdirde okul binasının inşasının gecikeceği dile getirilmiş, bu nedenle yukarıda bahsi geçen hastane binasının Askerî Rüşdiye Okulu'na tahsis edilmesine yönelik öneri bu şekilde onay istenmiştir. Bu çerçevede Osmanlı başkenti İstanbul'da bulunan Askerî Okullar Nezâreti, konunun önemi ve çekilen sıkıntılar hakkında bilgi sahibi olur olmaz harekete geçmiş ve Vali Ahmed Râsim Paşa'ya Trablusgarp'ta bir yatılı askerî okul inşaatı için yer tahsisi zımnında 1303 / 1886 tarihli bir talimatname göndermiştir.[317]

---

[316] Abdüsselam Edhem, "Vesâiku an Târihi Libya el-Hadîs", **el-Vesâiku'l-Osmânîyye (1881-1911),** Tahkîk ve Tashîh: Ahmed Sıdkı ed-Deccânî, Câmiatu Bingazi, Bingazi, Libya, 1974, s.63.

[317] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Askerî dosyalar, Belge no: 1427, Trablus, Libya; **el-Vesâiku'l-Osmâniyye**, Belge ve Dokümanlar Şubesi, Rapor no: 13, s.4; Râsim Rüşdü, **Trablusgarp fi'l-Mâzi' ve'l-Hâzır**, Trablus, Libya, 1953, s.100.

Bu uygulama sayesinde söz konusu mektebin binası hazineye yük olmaksızın çok çabuk ve verimli bir şekilde tamamlanmıştır.[318]

Özet olarak belirtmek gerekirse söz konusu okulun, yurt binasının ve diğer müştemilatın inşaatı için 11700 Osmanlı lirası takdir edilmiş olmakla birlikte bu meblağ, bahsi geçen inşaatın bitirilmesine yetecek bir miktara ulaşmamıştır. Esasen Trablusgarp vilayet kasasında bu tutarın tamamının mevcut olmadığından hareketle inşaat sürecinin uzun süre devam edebileceği ve bunun da bir takım sakıncalara neden olabileceği bildirilmiş, mesele bu şekilde çözüme kavuşturulmuştur.

Vali Ahmed Râsim Paşa, sözü edilen bu okul açma hizmetinden başka Trablusgarp'ta düzeni sağlama noktasında, kendisinden önceki sık sık değişen valilere nispetle daha başarılı bir görev süreci geçirmiş ve uzun süre iş başında kalmıştır (1880-1896). Onun Trablusgarp'taki hizmetlerinden biri de Tarhune kazasında dört odalı askerî bir hastane yaptırmasıdır.[319]

Trablusgarp Askerî Rüşdiye Okulu'nda vazifeli öğretmenlerden bir kısmı ile öğrenciler ve okul nâzırı (müdür), zamanla okulun yurdunda ikamet etmeye başlamışlardır.[320] Söz konusu okul yurdunda kalacak öğrencilerin vilayet dışından gelenler arasından seçilmesine ve bunların 8 ila 12 yaş aralıklarında olmalarına özen gösterilmiştir. Yurtta kalacak öğrencilerin seçimi ile ilgili gerekli diğer bazı şartlar şu şekilde sıralanabilir:

- Talebenin anne ve babasının tasdiki,

- Talebenin babasının, mensup olduğu kabilesi içerisinde itibara sahip olması (kabile içerisinde suç teşkil edecek veya yüz kızartıcı bir hadise içerisinde yer alacak bir durumun olmaması),

- Askerî okulun yurdunda kalan talebenin, güzel ahlak ve davranışa sahip olması ve bunu yaşadığı beldenin ilgili mercilerinden alacağı bir belgeyle ispatlaması,

---

[318] Hamiyet Sezer, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", **AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, XX/32, Ankara, 2002, s.174,176.

[319] Ahmed Râsim Paşa'nın hayatı ve Trablusgarp'taki faaliyetleri hakkında bkz. Sezer, "Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", s.163-178.

[320] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Vilâyet Matbaası, 1305 / 1888, Sene: 12, s.159; Ayrıca **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Askerî dosyalar, Belge no: 1733, Trablusgarp, Libya.

- Yurtta kalan öğrencinin iki sene arka arkaya sınıfta kalması halinde ceza olarak zabıt rütbesine yükseltilmesinin engellenmesi vb.[321]

Bunlar dışında Trablusgarp Askerî Okulu'nda kalacak talebeden ayrıca başka kayıt koşulları da istenebilmektedir. Bunlar arasında;

- Talebenin ilkmektep mezunu olması,

- Talebenin Kur'ân-ı Kerîm hafızı olması,

- Talebenin okula kaydolmasına ve yurtta kalmasına engel teşkil edecek herhangi bir hastalığının bulunmaması veya engelli konumunda olmaması,

Yukarıdaki koşulları taşıyan ve askerî okula kayıt olmak isteyen sivil öğrenciler, öncelikli olarak Osmanlı Türkçesi imtihanına tabi tutulurlardı. Burada temel seviyede dil becerileri ölçülürdü.

Yukarıda bahsi geçen askerî okula kaydolmak isteyen öğrencilerin, her yılın Şevval ayı başından Zilkade ayının sonuna kadar ilgili okulun idaresine başvurmaları icap etmekte idi. [322] Askerî okula, gerektiğinde 14 yaşına kadar da öğrenci kabul edilebilmekte idi.

Trablusgarp Askerî Rüşdiye Okulu'nda, muadili olan diğer askerî okullarda görüldüğü gibi umumiyetle 5 yıl sürecek bir müfredat uygulanırdı.[323] Ancak bu uygulamanın her zaman mümkün olmadığı görülmektedir. Nitekim adı geçen okulun mezun öğrencilerine verdiği ve aldıkları dersleri de gösteren diplomadan anlaşılmaktadır ki, bahsi geçen mezuniyet süresi çoğu zaman üç sene müddetle sınırlı kalmıştır.[324]

Burada Trablusgarp Askerî Rüşdiye Okulu'nda eğitim gören öğrencilerle ilgili şu tespiti de yapma imkânı elde edilmiş olup, zikri geçen talebenin okuldaki eğitim-öğretim süresi boyunca aylık 45 kuruş eğitim bursu aldığına dair kayıtlar mevcuttur.[325] Ancak, burs ödemelerinin zaman zaman aksamış olma durumu ile de karşılaşılmıştır.

Trablusgarp Askerî Okulu'nda ders gören öğrencilerin okul müfredatı, muasırı olan liselerle genelde aynı içeriğe sahipti. Buna ek olarak Osmanlı Devleti'nin Seraskerlik

---

[321] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.141-142.
[322] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.142.
[323] Francisco Couro, **Libya Esna-i el-Ahdi'l-Osmânî es-Sânî**, Tahkîk ve Tashîh: Halife Muhammed et-Tellîsî, Tab': 2, el-Münşe el-Amme linneşri ve't-tevzi' ve'l-i'lân, Trablus, Libya, 1984, s.142.
[324] Halife Muhammed ed-Düveybî, **el-Evza' el-Askeriyye fi Trablusgarp, Kubeyle el-İhtilâl el-İtali, 1881-1991**, Merkezi Cihâd el-Libiyyin lid-Dirâseti't-Târihiyye, Trablus, Libya, 1999, s.72.
[325] Edhem, "Vesâiku an Târihi Libya el-Hadîs", s.124.

makamının uygun bulduğu bazı dersler de bu okul müfredatlarında yer bulmakta idi.[326] Söz konusu dersler, eğitim-öğretimin devam ettiği üç seneye yayılarak okutulurdu.[327]

Bahis konusu okulda okutulan derslerin isimlerine gelince, bunlar sınıflara dağılımları göz önünde bulundurularak aşağıda ele alınmıştır:

1- Birinci Sınıf öğrencileri: Arapça Sarf dersi, Farsça dilbilgisi, Fransızca, Matematik, İslam Tarihi, Türkçe imla kuralları, Fransızca güzel yazı, Kurşun kalemle Resim.

2- İkinci Sınıf öğrencileri: Arapça Nahiv, Matematik, Coğrafya, Fransızca, İslam Tarihi, Türkçe imla kuralları, Fransızca güzel yazı, Kurşun kalemle Resim.

3- Üçüncü Sınıf öğrencileri: Mantık ve Arapça uygulamalar, Matematik, Defter tutma yöntemleri, Hendese, Genel Coğrafya, Osmanlıca dilbilgisi, Fransızca, İslam Tarihi, Türkçe imla kuralları, Fransızca güzel yazı.

Bu derslerin dışında müfredatta askerî müzik dersi de bulunmakta olup, bu dersi alan öğrenciler arasından istidadı bulunanlardan seçilen bir müzik grubu tesis edilmiştir. Okulda musiki eğitimi veren uzman Türk askerî eğitimciler, öğrencilere Osmanlı tarihinde "mehter" adıyla meşhur olmuş ve günümüzde de Türkiye'de tanınırlığını devam eden askerî müzik dersi verir ve bu manada talebeye bir kısım müzik aletlerini kullanmalarını temin edici bir eğitim sunarlardı. Mehter takımını oluşturan öğrenciler, mehter başı ile birlikte özel bir elbise giyerlerdi. Kullandıkları müzik aletleri ise daha çok bakırdan yapılan üflemeli aletlerdi.[328]

Trablusgarp Askerî Rüşdiye Okulu'nun öğrenci sayıları doğal olarak yıllara göre değişmiştir. Başlangıçta daha az olan sayı, elbette ki ilerleyen süreçte tedrici olarak artmıştır. İlk yıllarda adı geçen askerî okulun tam olarak nasıl bir sistemle çalıştığının farkında olmayan bölge halkı ve özellikle de aşiret reisleri, ilerleyen süreçte okulun eğitim kalitesi, yurt ve burs imkânları gibi cazip görünüşüne dayanarak çocuklarını bu okula kaydettirmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Bu şekilde ise zamanla okul öğrenci sayılarında artış yaşanmıştır.

---

[326] XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde askerî okullarda okutulan dersler ve programlar hakkında bkz. Mustafa Ergün ve Tayyip Duman, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 7 (1996), s.494-511.

[327] ed-Düveybî, **el-Evza' el-Askeriyye fi Trablusgarp**, s.72.

[328] Teysîr b. Musa, **el-Müctema' el-Arabî el-Libi fi'l-Ahdi'l-Osmânî**, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut, Lübnan, 1988, s.370-371; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** 1305, s.159.

1312 / 1894 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[329] şehir merkezinde 1888 yılında Trablusgarp Askerî Rüşdiye Mektebi'nin açılış merasimi yapılmıştır. 1888 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[330] ise Trablusgarp Askerî Rüşdiye Mektebi'nin eğitim personeli aşağıdaki şekilde listelenmiştir:

Müdür: Binbaşı Ârif Efendi,

Arapça hocası: İlmiye mensubu Hüseyin Saîd Efendi,

Lisan hocası: Mülâzım-ı sânî Mehmed Reşîd Efendi,

Riyâziye hocası: Mülâzım-ı sânî Ahmed Hamdi Efendi,

Coğrafya hocası: Mülâzım-ı sânî Hamdi Efendi,

Resim hocası: Mülâzım-ı sânî Abdülgaffâr Efendi,

Dâhiliye zâbıtı: Mülâzım-ı evvel Mehmed Nazmi Efendi.

Şâkirdân sayısı: 98.

Görüldüğü üzere XIX. yüzyılın sonlarında Trablusgarp Askerî Rüşdiye Mektebi, 98 talebesi ve yeterli sayıda askerî muallimi ile eğitim hayatına devam etmekte idi.

1312 / 1894 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre[331] ise Trablusgarp Askerî Rüşdiye Mektebi'nin eğitim personeli şu şekilde sıralanmıştır:

Mektep müdürü: münhal,

Arapça hocası: Saîd Efendi,

Arapça hocası: Ahmed Hilmi Efendi,

Farsça hocası: Ahmed Fevzi Efendi,

Lisan hocası: Kolağası Mustafa Suâd Efendi,

Türkçe Hüsnühat muallimi: Tahsin Efendi,

Riyâziye hocası: Mülâzım-ı evvel Hamdi Efendi,

Coğrafya hocası: münhal,

Resim muallimi: Mülâzım-ı evvel Abdülgaffâr Efendi,

---

[329] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.63.
[330] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1305 / 1888, s.159.
[331] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.156.

Dâhiliye zâbıtı: Yüzbaşı Şâkir Efendi,

Dâhiliye zâbıtı: münhal,

Dâhiliye zâbıtı: Topçu mülâzımı evveli Rıza Efendi,

Dâhiliye zâbıtı: Mülâzım-ı evvel Salahaddin Efendi,

Kâtip: Tabur kâtibi Ali Vasfi Efendi.

Listeden görüldüğü üzere 1888'den 1894'e gelinceya kadar okul eğitim kadrosunda bazı değişiklikler yaşanmış, personelin rütbelerinde terfiler olmuştur. Ayrıca okulun müdür kadrosu da 1894 tarihi itibarıyla boş görünmektedir. Sözü edilen tarihte okulun öğrenci mevcudu ise kaydedilmemiştir.

1313 / 1895-1896 yılına gelindiğinde askerî okulda devletten aylık burs alan öğrenci sayısı 49'u bulmuştu. Bu tarihlerde, mesela 1896 yılının Şubat ayında okul müdürü Binbaşı Hüsameddin Süleyman Bey'in okul idaresine aylık burs dökümü ile ilgili sunmuş olduğu bildirimde öğrencilere dağıtılmış olan toplam burs tutarının 1641 kuruştan ibaret olduğu görülüyor. Bu rakama dayanılarak söylenebilir ki okul idaresi bu tarih itibarıyla her bir öğrenciye burs miktarını 45 kuruşun altında dağıtmıştı veya diğer bir ihtimal daha az sayıda öğrenciye burs verme imkânı bulabilmişti.[332]

Trablusgarp Askerî Okulu'nda eğitim süreci, söz konusu vilayete mensup olup yükseköğrenimini başarıyla tamamlamış eski mezunlardan askerlik mesleğini tercih etmiş ve de ders verme salahiyetine sahip genç subaylar eliyle devam ettirilmiştir. Ancak bu potansiyel pek tabiidir ki yeterli olmamış ve İstanbul'da bulunan Askerî Okullar Nezâreti'nin Osmanlı Devleti topraklarının farklı bölgelerinden seçerek göndermiş olduğu askerler de Trablusgarp Askerî Okulu'nda dersler vermişlerdir.[333]

Bahis konusu Askerî Rüşdiye Okulu'ndan mezun olanlar, Trablusgarp eyaletinde yüksekokul bulunmamasından dolayı askerî alanda yüksek tahsillerini sürdürmek istemeleri halinde veya bu sahada uzmanlık yapmak istemeleri durumunda İstanbul'a gitmeleri icap etmiştir. Bu şekilde İstanbul'a gitmelerinde bir mahzuru bulunmadığı tespit edilen gençleri okul idaresi bizzat seçerek veya teşvik ederek, yüksek eğitimlerini tamamlamaları için İstanbul'a gönderirdi. Okulda meydana gelen öğrenci boşluğu ise yeni kayıtlarla tamamlanmaya çalışılırdı. Bu vesileyle 13 Ramazan 1324 /

[332] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Askerî Dosyalar, Belge No: numarasız, Trablusgarp.
[333] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Askerî Dosyalar, Belge No: numarasız.

31 Ekim 1906 tarihli bir vesikadan anlaşıldığı üzere Trablusgarp Askerî Rüşdiye Bölümü, İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'ye gönderilen mezun öğrenciler yerine 13 öğrenci alınacağını duyurmuştur.[334]

Trablusgarp havalisinden İstanbul'a askerî amaçlı tahsil yapmak üzere sadece askerî okullara mensup öğrenciler değil, halktan ve bazı ileri gelen aşiretlere mensup çocuklardan ve gençlerden seçilenler de gönderilirdi. Bu manada Osmanlı devlet yöneticileri ve bölge valileri, aşiretlerle olan problemleri çözmek için onlara aralarından seçilecek aşiret çocuklarını İstanbul'a tahsile gönderme sözü vermişlerdir. Mesela Trablusgarp'ın güneyinde Fizan Sancağı'nın Gat kazasında bölge valisi Ali Bey, ilk fırsatta Gat'ta iki ayrı okul açma sözünü vermiş ve Tevarık aşiretlerine mensup çocuklardan her yıl durumu elverişli olan birkaçının seçilerek bütün masrafları devlet tarafından karşılanmak kaydıyla ve yüksek tahsil yapmalarını sağlamak üzere İstanbul'a gönderileceği vaadinde bulunmuştur.[335] Esasen XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin genel bir politikası olarak özellikle Arap aşiretlerinin devlete bağlılıklarını sağlamlaştırmak, bunların Avrupalı yayılmacı devletlerin kışkırtmalarına kapılmalarını engellemek amacıyla İstanbul'da kurulan Aşiret Mektebi'ne yaşları 12-16 arasındaki aşiret çocuklarının seçilerek gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Adı geçen bu okulda beş senelik bir eğitim aldıktan sonra tekrar memleketlerine gönderilecek aşiret mensubu mezun bu gençlerin, ülkelerinde kendi halklarına hizmet etmeleri ve buralarda devletin uygun göreceği vazifelerde rol almaları hedeflenmiştir. Bahsi geçen bu aşiret çocuklarının her türlü okul masraflarının ise yine Osmanlı devlet bütçesinden karşılanması uygun bulunmuştur.[336]

Trablusgarp Askerî Rüşdiye Okulu, XIX. yüzyıl ikinci yarısı boyunca eğitim-öğretim hizmetlerine devam etmiş ve XX. yüzyıl başlarında da tedrisat sürmüştür. Ancak okul binasının uzun süre kullanımından kaynaklı sorunlar nedeniyle özellikle yüzyılın başlarında tamir durumu söz konusu olmuştur. Nitekim sözü edilen okul binası, 1903 senesinde 800 kuruş masraflı bir yenilemeden geçirilmiştir. Bu tutarın Maliye Nezâreti

---

[334] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.143-162; **Mecelletu'l-Efkâr**, Sene: 11, Sayı 3, 1966, s.29; **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Askerî Dosyalar, Belge No: 2357, Trablusgarp.

[335] Bölgedeki bu şekil sorunlar hakkında bkz. Ahmet Kavas, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarık Münasebetleri", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3 (1999), s.180.

[336] İstanbul'da kurulan Aşiret Mektebi'nin 20 Temmuz 1892 tarihli nizamnamesi için bkz. **Osmanlı Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2014, s.209-211.

bütçesinden tahsis edilmiş olduğu ve yapılan masrafların tutulduğu defterlerin vilâyetten talep edildiği anlaşılıyor.

Yukarıda adı geçen Trablusgarp valisi Ahmed Râsim Paşa'nın hazırladığı rapora göre, Şevval 1308 / Mayıs 1891 tarihinde Trablusgarp şehri dâhilinde Dışşehir civarında Mizzân Mahallesi'nde ana cadde üzerinde halkın da yardımlarıyla Mekteb-i İbtidâî-yi Askerî (Askerî ilkokul) açılmıştır.[337] Bunun devamında Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyıl başlarındaki buhranlı yıllarının tam ortasında devlet otoritesi Trablusgarp'ta yeni bir askerî okul açma projesini devreye sokmuş, bu bağlamda Cebel-i Garbî Mutasarrıflığı bünyesinde vilâyet yetkililerinin desteği ve yerel halkın da yardımlarıyla 1903 yılında askerî bir okul hizmete sokulmuştur.[338] Ancak bu okulun verimli bir eğitim-öğretim süreci geçirme fırsatı bulamadığı belli oluyor. Hem adı geçen bu mektep ve hem de Trablusgarp Askerî Rüşdiye Okulu, bu tarih üzerinden fazla bir zaman dilimi geçmeden İtalya'nın Trablusgarp Vilâyeti'ni işgal eylemi neticesinde faaliyetlerini askıya almak durumunda kalmış ve bir daha da tekraren açılma imkânı bulamamıştır. Esasen Trablusgarp vilâyeti geneli, Osmanlı Devleti'nin son dönemde içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik buhrandan kaynaklı olarak ihmal edilmiş, okullaşma oranları düşük kalmış ve mevcut okullar ise atıl duruma düşmeye başlamıştı. 1911'den az önceki birkaç yılın verileri göz önüne alındığında Trablusgarp'taki ilk, orta ve lise düzeyindeki okullara ödenek tahsisinde de büyük aksaklıkların yaşandığı dikkati çekmektedir. Buna karşın bölgedeki İtalyan ve Musevi okullarının ise eğitim seviyesi daha yüksek olup, bu okulların yönetimleri yerli halka cazip gelecek teklifler sunmakta ve zengin imkânlar bahşetmekte idi.[339]

Sonuç olarak Trablusgarp Vilâyeti'nde uzun seneler (1858-1911) eğitim-öğretim hizmeti vermiş söz konusu Askerî Rüşdiye Okulu ile bundan daha kısa süreli hizmet verme fırsatı bulan diğer askerî ilk ve ortaokullar, Osmanlı ülkesi için askerî öğrenci yetiştirme hizmetini, yer yer kesintiler yaşanmakla birlikte başarıyla ifa etmişlerdir. Bundan daha da önemlisi Trablusgarp'taki askerî okullardan mezun olan talebeler, yetişmiş yerli bir askerî unsur olarak kendi memleketlerinde hizmet etme şansı

---

[337] **Ahmed Râsim Paşa'nın Raporu**, Belge ve Dokümanlar Şubesi, Merkez Cihad el-Libiyyin li'd-Dirâseti't-Târihiyye, Trablus, Libya, s.7; Sezer, "Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", s.175.

[338] **Mecelletu Malumat**, Sene: 6, Sayı: 2164, 23 Safer 1321 / 21 Mayıs 1903, s.2 ve Sayı: 2273, 7 Eylül 1903, s.2; **Mecelletu'l-Efkâr**, Sene: 3, Sayı: 18, Ekim 1958, s.25.

[339] XX. yüzyıl başlarında Trablusgarp'taki eğitim sorunları üzerine tespitler hakkında bkz. Şaduman Halıcı, "Meclis-i Mebusan'da Trablusgarp (1908-1912)", **Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008, s.1601-1603.

bulmuşlardır. Esasen Trablusgarp'ın ve özellikle de bu vilâyetin güneyinde çok daha uzak bir mesafede bulunan Fizan Sancağı ile buraya bağlı Gat ve Şâtî gibi kazaların asker ve subay ihtiyacını temin noktasında Osmanlı askerî otoriteleri sıkıntı yaşıyorlardı. Çünkü XIX. yüzyıl ikinci yarısı itibarıyla bölgeye İstanbul veya Anadolu üzerinden sevk edilmiş bulunan Osmanlı askerleri ve subayları, Afrika'nın ortasında iklimi Anadolu'dan çok farklı olan Fizan gibi uzak bir muhitte görev yapmakta zorluk çekiyorlardı. Ayrıca bahsi geçen bu askerlerin terhis problemleri ile de karşılaşılıyordu.[340] Bu şekil müşkülatı halletmenin belki de en güzel ve en verimli yolu, Trablusgarp vilâyeti dâhilinde askerî okullar açmak ve yerli halkın içinden seçilmiş çok sayıda genci buralarda eğiterek yine aynı coğrafyada bunlara vazife vermek olmuştur.

Trablusgarp vilâyeti, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son mühim ve hacimli vatan toprakları idi. Bu manada devlet otoritesi, özellikle de Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi devlet adamları, sözü edilen vilâyetin idari, siyasi ve askerî yapılanmasına hususi bir ihtimam göstermişlerdir. Buradan hareketle Osmanlı Devleti, Avrupalı sömürgeci devletlerin Kuzey Afrika'daki son büyük işgal girişimlerini akim bırakabilme noktasında bugünkü Libya topraklarını ihtiva eden Trablusgarp Vilâyeti'nde modern manada askerî yatırımlar yapmaktan geri durmamıştır. Bu yatırımların başında Osmanlı askerî okullarının açılması ve bölgede Osmanlı askerî kışlalarının inşası gelmektedir.

Trablusgarp Vilâyeti Askerî Rüşdiye Okulu, Osmanlı Devleti'nin bölgede eğitim-öğretimin modernize edilmesi noktasında ve pek tabiidir ki askerî yatırımlarına zemin oluşturması bağlamında güzel bir örnek teşkil etmiştir. Bu okul, XX. yüzyılın başlarına kadar bölgede askerî öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencilerin kalabilecekleri yurt inşası da, sözü edilen okulda eğitim gören öğrenciler için ciddi manada katkı sağlamıştır. Çünkü bu okulda eğitim görmeyi tercih edecek çocuklar için eğer yurt imkânı olmasaydı, bölgenin büyük çöllerle kaplı ve geniş bir sahayı içine alması nedeniyle aşiret ileri gelenleri, çocuklarının bu okullarda okumalarına sıcak bakmayacaklardı.

XIX. yüzyıl son çeyreğinde Vali Ahmed Râsim Paşa, Trablusgarp Vilâyeti'nde askerî okulların sağlıklı bir tedrisatta bulunabilmesi bağlamında büyük katkılar sunmuştur. Adı geçen vali döneminde Tarhune kazasında askerî bir hastane inşası, okullar için

[340] Bölgedeki bu şekil sorunlar hakkında bkz. Kavas, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması, s.182.

bütçe tahsis edilmesi ve ayrıca söz konusu eğitim yuvalarının diğer teknik alt yapılarının oluşturulması gibi hususlarda ilerlemeler kaydedilmiştir.

Trablusgarp vilâyeti Osmanlı Askerî Rüşdiyesi'nde eğitim gören öğrencilerin seçimine ve özellikle de yurtta kalacak olanların kalma standartlarının iyi belirlenmesine özen gösterildiği görülüyor. Yurtta barınmaları noktasında her şeyden önce öğrencilerin anne ve babalarının ve bilhassa aşiret reislerinin tasdiki istenilmiştir. Yine yurtta kalacak talebenin babasının, mensup olduğu kabilesi içerisinde belli bir itibara sahip olmasına da dikkat edilmiştir. Öğrencilerin ahlaki yönlerinde de her hangi bir zafiyetin olmaması için hassasiyet gösterilmiştir. Ayrıca yurtta kalan bir öğrencinin sınıfını başarıyla geçme şartı da listeye eklenmiştir.

Askerî okulda eğitim gören öğrenciler için devlet belli bir miktar burs tahsis etmiş ve küçük fasılalar hariç bu burslar ödenmeye devam etmiştir. Öğrencilerin üç yıllık eğitim süreçleri boyunca alacakları derslerin de net olarak belirlendiği anlaşılıyor. Trablusgarp'taki askerî okuldan başarıyla mezun olan öğrencilerden, istikbal vadedenlerin başkent İstanbul'a gitmeleri sağlanarak, burada daha yüksek düzeyde askerî bir eğitimden geçmelerinin önü açılmıştır. Elbette ki 1911 tarihinde Trablusgarp harbinin patlak vermesiyle bu durum sekteye uğramıştır. Trablusgarp'ta askerî okullar, zamanla vilâyet merkezi dışındaki bazı şehir ve kasabalarda da açılmıştır. Özellikle 1880'li yıllardan 1911'e kadar geçen son süreçte bu okulların sayısında artış yaşanmıştır.

Trablusgarp Vilâyeti'nde askerî okullar dışında, devletin genel politikası gereği kışlalar da inşa olunmuştur. Bu kışlalar sahillerde ve bir ölçüde iç bölgelerde inşa olunmuştur. XIX. yüzyılın son çeyreğinde inşa olunmuş Burhaneddin Kışlası bunlardan en dikkat çekici olanıdır. Devlet kışlalar çevresinde cephaneliklerin açılmasını da teşvik etmiş ve valiler buna göre yönlendirilmiştir. Halkın bu durumdan memnuniyet duyduğunu ve kışlaların varlığının kendileri için bir güvenlik unsuru oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar geçen süreçte, dönemin modernleşme çalışmalarının da büyük katkı ve desteği neticesinde Trablusgarp Vilâyeti'nde askerî eğitim verilen modern okullar (askerî rüşdiyeler) açmış, buralarda okuyan talebeye burs verdirmiş ve yurtlarda barınmalarına imkân tanımıştır. Kuzey Afrika'ya göz dikerek Trablusgarp'ı da işgal

etme niyeti taşıyan İtalya gibi devletlerin heveslerini kursaklarında bırakmak isteyen Osmanlı devlet otoritesi, bölgeye askerî kışlalar da inşa ederek hem halkın güvenliğini temin noktasındaki garantörlüğünü göstermiş ve hem de Kuzey Afrika'daki son toprak parçasını sonuna kadar müdafaa edeceği mesajını vermiştir. Bu hazırlıklar, yatırımlar ve tedbirler elbette ki bu işgalleri geciktirmiş, ancak engel olmaya da yetmemiştir. Her şeye rağmen Osmanlı Devleti'nin bu çabaları, Trablusgarp Savaşı sırasında bölgeye yardıma gelen Osmanlı subaylarının (Enver, Mustafa Kemal, Fethi Okyar, Refet Bele, Halil Bey, Nuri Conker, Nuri Killigil vb.)[341] halkı İtalyanlara karşı örgütlemeleri esnasında işe yaramış, onlar için mühim bir dayanak teşkil etmiştir. İlave olarak XX. yüzyıl ortalarına doğru temelleri atılmış bulunan bugünkü Modern Libya'nın inşasında da mühim bir yapı taşı olmuştur.

Trablusgarp'ta Osmanlı Askerî Okul Kışlası

Yukarıda bahsi geçen Osmanlı Askerî Okulları, adından da anlaşılacağı üzere askerî amaçlar için kurulmuş okullardır. Bu nedenle bu okulların bağlı olduğu kışlalar ve askerî merkezler bulunması gerekir. Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti Trablusgarp'ın savunulması hedefiyle bu okullarla ilgilenmiştir. Zira daha önce de zikredildiği gibi, Osmanlılar Trablusgarp'a işgalci olarak değil, İspanyolları ve Aziz John Şövalyelerini buradan atmak, Trablusgarp ahalisinin can, mal ve namus emniyetini sağlamak ve genel manada o havaliyi Hristiyan işgalcilere karşı korumak amacıyla gemişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı devlet otoritesi, Trablusgarp ve umumî manada bütün Kuzey Afrika topraklarını dış saldırılara karşı askerî manada savunulabilir hale getirme çabası içerisinde olmuştur.

Askerî kışlalar, halktan toplanan mal ve kişisel gayretlerle kurulurdu. Bununla birlikte devlet, bahsi geçen kurumları kurmak ve ayakta tutmak için gelirlerinden belli bir tutarı tahsis ederdi. Osmanlı Maliye Nezâreti'nden devlet kurumlarının giderlerinin hazineden karşılandığı ve bunun yükünün de belediyelerden kesildiğini ifade eden 1290 / 1873 tarihli bir yazı sadır olmuştur.

Bu çalışmanın ele aldığı dönemde Trablusgarp Vilâyeti'nde yapılan askerî inşaatlarla alakalı bölgenin Osmanlı valisi Muhammed Nazif Paşa'nın, Osmanlı payitahtına,

[341] Ayrıntı için bkz. Yaşar Arslanyürek, "Halil (Kut) Bey'in Trablusgarp Savaşı'ndaki Faaliyetleri", **Belgi Dergisi**, C.2, S.18 (Yaz 2019/II), s.1563-1586.

hükûmete gönderdiği Recep 1298 / Haziran 1881 tarihli yazısında, sınır boyunda devriye gezen askerler için Trablus şehrinin güneydoğusu istikametinde Zuvâra ve Nâlût arasında su kaynaklarına ve yollara yakın bir yerde bir kışla kurulması ve burada 20 askerden oluşan her müfrezenin ikamet edebileceği büyüklükte binalar inşa edilmesi zarureti bildirilmektedir.[342]

Belki de bu askerî binaların kurulma nedeni, özellikle Fransa'nın Tunus üzerinde koruma gücü oluşturmasının ardından, Fransız güçlerinin her an Trablusgarp'a saldırma tehlikesine karşı koymak için Osmanlı birliklerinin orada bulunma zaruretinden kaynaklamaktaydı. Ayrıca halkın bu konudaki yoğun talebine ve özellikle de Trablus askerî fırka komutanının mevzu hakkındaki talebi üzerine buna cevap verilmiştir.

Vali Ahmed Râsim Paşa döneminde Trablus'un doğu tarafında Bâbü'l-Hendek adı verilen ve günümüzde Gazale Meydanı olarak bilinen bölgede Belediyenin gelirlerinden yeni bir kışla kurulmuştur. Bu kışla, toplamda 200 askerin barınacağı büyüklükte olup, askerlerin silah ve ihtiyaçlarının depolandığı özel mahzenleri içermektedir. [343] Bahsi geçen Osmanlı kışlası, Vali Ahmed Râsim Paşa'nın, Trablusgarp fırkası komutanı Osman Paşa'nın ve bölgenin önemli simaları ile kalabalık halk kitlesinin katılımlarıyla gerçekleşen bir törenle açılmıştır. Bu kışlaya *Burhâneddin Kışlası* adı verilmiştir. Ayrıca Belediye tarafından Menşiyye bölgesinde bir de cephanelik inşa edilmiştir. Bununla birlikte bölge komutanı Belediyeden ikinci bir cephaneliğin yapılmasını istemiş, ancak vali buna itiraz etmiştir (17 Zilkade 1309 / 13 Haziran 1892). Vali Ahmed Râsim Paşa'nın sunduğu rapora göre, Belediye gelirlerinden, askerler için bir tabur askere yetecek büyüklükte kışla ve atlar için de ahır yapılmıştır.[344] Bunlar dışında Cenzur, Mısrâta, Zelîten, Mısallâta, Cefare ve Uceylât bölgelerinde de askerler için modern kışlalar inşa edilmiştir (1897-1898).

---

[342] **el-Vesâiku'l-Osmâniyye**, Belge ve Dökümanlar Şubesi, Merkez Cihad el-Libiyyin li'd-Dirâset et-Târihiyye, Belge No: 10, Trablus, Libya, s.3.

[343] et-Trablusî, **el-Menhelu'l-Azb fi Tarihi Trablusgarp**, s.39.

[344] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Askerî Dosyalar, Belge No: 2443, Trablus, Libya; **el-Vesâiku'l-Osmâniyye**, Belge ve Dökümanlar Şubesi, Merkez Cihad el-Libiyyin li'd-Dirâset et-Târihiyye, Belge No: 13, Trablus, Libya.

Askerî Eğitimci Tahsisi

Sultan II. Abdülhamid han döneminde XIX. yüzyıl sonlarında, Trablusgarp'ta olası askerî dış müdahalelere karşı Osmanlı askerî kuvvetinin artırılması ve bu şekilde hem şehirlerin hem de bölge sakinlerinin güvenliklerinin temin edilmesi için yeni tedbirlere başvurulmuştur. Bunun için alınması icap eden önlemler ve tatbik edilecek uygulamalar belirlenmiştir. Bunlar arasında Trablusgarp havalisinde halktan birlikler oluşturulması ve bunların askerî amaçlarla istihdamının sağlanması da bulunuyordu. Ancak bu kuvvetlerin ciddi ve profesyonel manada askerî eğitim almaları şiddetle gerekli idi. Bu çerçevede söz konusu birliklere askerlik sanatı üzerine eğitim verebilecek mutahassıslara ihtiyaç doğmuştur. Bunun için vilâytte bir komisyon kurularak askerî ümera arasından eğitim verebilecek uzmanların tespitinin sağlanmasına karar verilmiştir. Ayrıca bir ön hazırlık olması açısından o yıllarda Trablusgarp ileri gelenlerinden olan Salim Muhaybis ve Hacı Salim Dağem adlı ileri gelenler İstanbul'a çağrılarak kendileriyle konu üzerinde görüşmeler yapılması için hazırlıklara girişilmiştir. Bunlar için İstanbul Beşiktaş'ta uygun bir mahalde ev kiralanara içi yeterli miktar ve konforda eşya ile donatılmasına dair talimat verilmiştir. Ancak söz konusu bu ev hazırlanıncaya kadar ilgili misafirlerin Şazelî Dergâhı'nda ağırlanmaları talimatı verilmiştir. Aşağıda konuyla ilgili yazışma metni verilmiştir:[345]

"Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, Başkitâbet Dairesi

Trablusgarp'taki kuvve-i cünûdiyenin tezyîdiyle orasının taht-ı emniyette bulundurulması için ittihâzı lâzım gelen tedâbir cümlesinden olmak üzere ahali-i mahalliyenin askerliğe alıştırılması ve ibtidâ *asâkir-i mevki'iye* nâmı altında olarak kolağalarından taburlar teşkîl ve tanzîm ve sonra işbu teşkilat tedricen ve ahaliyi tevhîş etmeyecek sûrette sâirlerine dahi ta'mim olmak üzere ahali-i sâirenin şimdiden kısm-ı sâni itibarı iktizâ edeceğinden bu maksadı mahallerince müşkilâtı dâ'î olmayacak yolda husûle getirmek üzere oralara ümerâ-yı askeriyeden mürekkebe birer zâtın riyâseti altında müteşekkil birer komisyon izâm olunması ve işbu komisyonun ahaliden bazı erbâb-ı nüfûzun istihsâl-i muâveneti zımnında Trablus ve Bingazi muteberânından birkaç zâtın evvelce buraya celbi ile bazı telkinât icrâsından ve münâsib sûrette eltâf ve inâyât-ı seniyye-i hazret-i şehriyâriye mazhar buyrulduktan

[345] BOA. İ. DH, 1218/95393; **Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp**, İstanbul, 2013, s.309-310.

sonra komisyon azâlığına bi't-tayin Trablus ve Bingazi'ye gönderilmeleri ve teferruatı hakkında şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i mülûkâne mantûk-ı âlisi vechile taraf-ı sâmi-i Sadâret-penâhilerinden sebk eden iş'âr üzerine bu kere Bingazi muteberânından mahallince intihâb olunan Salim Muhaybis ve Hacı Salim Dağem Efendiler Dersaâdet'e vürûd etdikleri ve Trablusgarb'dan istenilen muteberânın dahi vürûdları umûr-ı tabiiden bulunduğu beyânıyla bunlar hakkında olunacak muamelenin istizânına dair vârid olan fî 7 Receb 1308 tarihli tezkire-i vâlâ-yı Seraskerî lede'l-arz manzûr-ı âli olarak gerek mûmâileyhimânın gerek Trablusgarp'tan gelecek olan muteberânın ikamet ve beytûtetleri için Beşiktaş'ta serî'an münâsip bir hâne isticâr ve tefrîk ve şân-ı mekârim-nişân-ı âliye lâyık sûretle bi'l-cümle levâzım-ı beytiye tehiyye ettirilerek atabe-i ulyâya arz-ı malûmât olunması muktezâ-yı emr u fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i Padişahî'den bulunmasına ve mûmâileyhimâ Salim Muhaybis ve Hacı Salim Dağem Efendiler şimdilik Şazelî Dergâh-ı Şerîfi'ne misâfir edilmiş olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Süreyya. Fî 7 Receb (1)308 ve fî 4 Şubat (1)306 / 16 Şubat 1891."

4.2 Trablusgarp Vilâyeti'nde Modern Dönem Eğitim-Öğretim Süreci ve Buna Etki Eden Faktörler

Trablusgarp havalisinde Osmanlı son dönemi eğitiminin her aşaması ve parçası üzerinde devletin belli ölçüde kontrolü mevcuttu.

Osmanlı dönemi boyunca bugünkü Trablusgarp Vilâyeti'ndeki eğitim öğretim aşamaları incelendiğinde, bölge yetkililerinin eğitim kurumlarını vilâyetin her yerine yaymak ve sistemi devam ettirmek için ellerinden gelen çabayı göstermiş oldukları görülmektedir. Söz konusu eyalette 1899 yılına kadar Trablusgarp valisi, bizzat kendi uhdesinde olarak eğitim-öğretim faaliyetlerini organize etmiştir. 1899'dan sonra ise İstanbul Maârif Nezareti'nin bünyesinde faaliyet gösterecek olan Vilâyet Maârif Kurulu teşkil edilmiştir. Bu dönemden itibaren eğitimin geliştirilmesinden ve tam anlamıyla denetlenmesinden Maârif Müdürü sorumlu olmuştur. 1909 yılına gelindiğinde ise İstanbul'da Vilâyet Maârif Meclisi Komitesi oluşturulmuştur. Bu komitenin yönetim şeması aşağıdaki gibidir:

Vali:	Başkan
Maârif Müdürü:	Vekil
İdare Meclisinin dört üyesi:	Üye
Dârulmuallimîn Müdürü:	Üye
Rüşdiye mekteplerinden iki öğretmen:	Üye
İbtidâiye mekteplerinden iki öğretmen:	Üye
Maârif Müdürü tarafından seçilen iki müfettiş:	Üye.[346]

Bu kapsamda her Mutasarrıflıktaki Sancak Eğitim Meclisi şu kişilerden oluşmaktaydı:

İbtidâiye mektebi öğretmeni:	Üye
Şer'î mahkeme başkâtibi:	Üye
Ziraat Bankası muhasebecisi:	Üye
Mal müdürü:	Üye
Kaza müftüsü:	Üye

Osmanlı döneminde öğretim teşkilatının Trablusgarp Vilâyeti'nde karşılaştığı en büyük problem, özellikle Fizan, Sebha ve Murzuk gibi kırsal alanlarda açılan okullar başta olmak üzere okulların yetkin öğretmen ihtiyacını karşılama problemi olmuştur. Osmanlı Devleti bu problemi birkaç farklı yöntemle çözmeye çalışmıştır:

1. Osmanlı idaresi altındaki diğer Arap bölgelerinden öğretmen getirilmesi,

2. Özellikle uzak bölgelerde görev yapacak öğretmenlere finansal ayrıcalıklar sunulması. Örneğin; Osmanlı Devleti, Murzuk mektebine gönderilen öğretmenlere 1500 kuruş maaş verirken, bu öğretmenlerin Trablusgarp okullarında görev yapan meslektaşları aylık sadece 200-300 kuruş almaktaydılar.

3. Yüksekokullardan mezun olan subaylar ile lise diploması elde etmiş emekli askerlerin, ücretsiz olarak veya maaşlarına verilen aylık belli bir ilave karşılığı görevlendirilmesi. Yefzen, Zâviye, Uceylât, Gıryân ve Fasâtu gibi bölgelerde bulunan okulların öğretmenleri emekli askerlerden oluşmaktaydı.[347]

---

[346] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.164.
[347] Teysîr b. Musa, **el-Müctema' el-Arabî el-Libiya fi'l-Ahdi'l-Osmânî**, s.348.

Trablusgarp Maârif Müdürlüğü personeli aşağıdaki çalışanlardan oluşmakta idi

1. Umumî müdür: *Bey* rütbesini taşıyan ileri seviye memurlardan seçilirdi,

2. Muhasebe ve Maliye reisi: Bu görevi ifa eden kişi de *bey* rütbesini taşıyanlar arasından seçilirdi,

3. Divan bölümünde çalışan memurlar,

4. Müdürlüğe bağlı müfettişler ofisi: burada vilâyetin okullarını denetleyen ve yönlendiren denetçiler görev alırdı. Burada görev yapacak kişilerin vasıflarının, aşağıdaki şartlara uygun olması gerekirdi:

a) Dârulmuallimîn (Öğretmen Okulu) mezunu olmaları veya eğitim süresi yedi yıldan az olmayan bir okuldan mezun olmaları,

b) Daha önceden öğretim sektöründe görev yapmış olması ve davranış derecesinin iyi olması.[348]

Trablusgarp Vilâyeti'nin ilkmektep, lise, askerî okul, meslekî ve sanat okullarındaki okutulan ders kitapları, büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin diğer tüm okullarında okutulan ders kitaplarıyla benzerlik gösterirdi. Bu nedenle okul kitapları ve Mushaflar, üzerinde Osmanlı Maârif Bakanlığı'nın mührü basılmış olarak İstanbul'dan gönderilirdi. Kitaplar fakir öğrencilere ücretsiz dağıtılır, durumu iyi olanlardan da cüzî bir karşılık alınırdı.[349]

Trablusgarp havalisinde eğitim-öğretim etkinliklerinin aksamadan devam edebilmesi için devlet desteği ve kontrolü elbette şarttı. Ancak takdir edilmelidir ki Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk 10 yılı boyunca büyük gailelerle uğraşmış, Avrupa'da toprak kaybetmiş, Batılı devletlere aşırı derecede borçlanmış, neticede eğitime gerekli payı ayıramaz duruma düşmüştü. Buna rağmen devlet otoritesi, öncelik İstanbul olmak üzere Anadolu'da ve Suriye ile Balkanların ulaşılabilir kentlerinde yeni okullar açmaya devam etmekte, buraların masrafları için külliyetli miktarlarda harcırah tahsisinde bulunmakta idi. Ancak yine de Trablusgarp gibi merkeze uzak bir vilâyet için devletin para ve personel tahsisi yeterli düzeye ulaşma imkânı bulamayacaktır.

---

[348] Teysîr b. Musa, **el-Müctema' el-Arabî el-Libiya fi'l-Ahdi'l-Osmânî**, s.349.
[349] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Türkçe Maârif Dosyaları, Belge no: 1759, Trablusgarp, Libya.

Anılan dönemde Trablusgarp Vilâyeti'nde ikamet eden Osmanlı Türk valileri, muhtemelen bu şartlardan haberdar olmalarına rağmen sık sık merkeze dilekçe yazarak, bölgedeki mekteplere yardım talebinde bulunmakta idiler. Nitekim dönemin Osmanlı valisi, Recep 1292 / Ağustos 1875 tarihinde Trablusgarp'taki Osmanlı mektepleriyle ilgili bir arzuhal yazısını başkent İstanbul'a göndermiş, tahmin edildiği üzere Maârif Nâzırı (Milli Eğitim Bakanı)'ndan eğitime destek talebinde bulunmuştur. Vali, Trablusgarp'ta 14 kadar harap mektebin bulunduğunu haber vermiş, bunların eğitim hayatına kazandırılma gereğinin altını çizmiştir. Yine iligli bu yazıdan anlaşıldığı kadarıyla, Trablusgarp'taki bazı mektepler eğitim vermeye elverişli olmamakla birlikte, içinde öğrenciler barınıyordu. Bunun aksine eğitim yapmaya elverişli mekteplerde ise kayıtlı öğrenci mevcut değildi.[350] Ne var ki, İstanbul'daki Osmanlı Devleti yönetiminin Trablusgarp ve ona muadil eyâletlerle ilgili mâlî politikası belliydi. Buna göre Trablusgarp veya Osmanlı'ya tabi olan diğer eyâletler, eğitim sürecinin devamlılığını sağlamak hususunda ihtiyaç duydukları meblağları kendi imkânlarından sağlama yoluna gideceklerdi. Osmanlı idaresi, eğitim hayatını teknik olarak kontrol etmeyi sürdürecektir.[351]

Söz konusu dönemde Trablusgarplılar, okulların açılması ve çocuklarının eğitim görmesi için hararetle çalıştılar. Belediyeler okul açmak için imkânlarının olmadığını belirttiklerinde onların bu iş için yaptıkları bağışlar bu duruşlarını desteklemektedir. Buna örnek olması açısından şu hadise zikredilebilir: Gıryân şehri ahalisi kız lisesi inşaatı için 101194 kuruş bağışta bulunmuştur. Hums beldesine bağlı Sâhilu'l-Ehâmid ahalisi ilkmektep inşaatı için 36566 kuruş bağışlamışlardır. Sirte ilindeki memur ve askerler de herhangi bir ücret almadan öğretmenlik yapmışlardır. Trablusgarp ahalisi de ortaokul inşaatı için 3000 kuruş bağış toplamış ve iki kahve ve bir dükkânı okula vakfetmişlerdir.[352]

Esasen Trablusgarp ahalisi, son zamanlarda Osmanlı aydınlarından belli bir vazife ile bölgeye gönderilenlerin veya sürgün edilenlerin teşvikleri neticesinde eğitimin önemini dah da fazla idrak etmişler ve çocuklarının eğitim süreçlerini yakından takip etmeye çalışmışlardır. Bumana bölge halkı, okullarda icra edilen mezuniyet

---

[350] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiyye**, Maârif Dosyası, Nr. 109, Trablus, Libya.

[351] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya fi'l-Asri'l-Hadîs**, s.106.

[352] **el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye,** Türkçe Maârif Dosyaları, Belge no: 1721, 1747, 14411, Hamra Sarayı, Trablus, Libya; Trablusgarp Gazetesi, Sayı: 61-112.

kutlamalarına da katılmakta idiler. Mesela Trablus ve diğer bazı büyük şehirlerde İdâdîler ile Muhassasa ve İrfan mekteplerinin mezuniyet töreni düzenlemeleri gelenek haline gelmiştir. Mezuniyet gününde mezunlara diplomaları dağıtılır ve törene genellikle vali veya vekili katılırdı.[353]

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Trablusgarp Vilâyeti genelinde matbaanın açılarak kitap basmaya başlaması, bölgede modern eğitim anlayışına da müspet manada tesir etmiştir. Trablusgarp'ta ilk matbaa XIX. yüzyılın ikinci yarısında, 1860'lı yıllarda Mahmud Nedim Paşa vasıtasıyla kurulmuştur.[354] Ardından Ali Rıza Paşa, önceki matbaaların işe yaramadığını görünce Avrupa'dan başka bir matbaa ithal etmiştir.[355]

Bu matbaalar, 1895 yılında *Güzel Sanatlar ve Zanâat Mektebi* ile beraber kurulan okul matbaasının faaliyetlerinin başlamasına kadar aktif olarak çalışmıştır. Ardından, Türkiye'deki devrimden ve gazeteciliğe yönelik özgürlüklerin kanunlaştığı Osmanlı kanunnamesinin çıkmasından sonra *Terakki Matbaası* kurulmuştur. Bu hadiseler neticesinde, bir grup kültürlü Trablusgarplı gençler, *Terakki Gazetesi* sahibi Şeyh Muhammed el-Busırî'nin teşvikleriyle ilk yerli haberleşme müessesesini açma konusunda yarışa girmişlerdir.[356] 1908 senesinde Uluslararası matbaa ortaya çıkmış olup, bu matbaa Latin harflerini ilk defa vilâyete sokmuştur. Bunun ardından 1910 yılında Yahudi kökenli birinin sahipliğinde *Teşvihu'ş-Şarkiyye Matbaası* açılmıştır. Bu matbaa yayınlarını hem Arapça hem de Latin harfleri ile yayımlardı.[357]

Bahsi geçen bu matbaalar, Trablusgarp Vilâyeti'nde yazım ve yayın sürecine katkı sağlamıştır. Bu nedenle de onlarca gazete ve dergi ortaya çıkmıştır. Bunların en eskisi, 1866 yılında yayın hayatına başlayan Trablus Gazetesi'dir. Bu gazete devlet adına yayın yapan ilk resmî gazetedir. Gazete, Türkçe ve Arapça olmak üzere iki dilde basılırdı. Bunu, bir grup başka gazete ve dergiler takip etmiştir. Böylece gazete sayısı on üçe ulaşmıştır. Bunlara ek olarak başka resmî Türk gazeteleri de yer almaktaydı. Bu edebi gazete ve dergiler, bölge kültür hayatını beslemiş ve gençliğin ve halkın

---

[353] **Trablusgarp Gazetesi**, Sayı: 1759.
[354] **Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 12, Trablusgarp, 1312 / 1894, s.163.
[355] Feride Zerkun, **el-Hareketü'ş-Şi'riyye fi Libya fi'l-Karni'l-Işrin**, *el-Hareketü'ş-Şi'riyye fi Libya fi'l-Karni'l-Işrin*, el-Câmiatu Abdülmelik es-Sa'di, Kulliyetu el-Edeb ve'l-Ulûm, Utrûhatu Doktora, 2000, s.26.
[356] Abdülaziz es-Suvey'î, **Bidâyetu's-Sahafe el-Libiyye (1866-1922)**, Matbaatu Dâru'l-Cemâhiriyye, Trablusgarp, Libya, 1989, s.119.
[357] Zerkun, **el-Hareketü'ş-Şi'riyye fi Libya fi'l-Karni'l-Işrin**, s.26.

kültür ve eğitim-öğrenim seviyesinin yükselmesine çalışmıştır. Bununla birlikte dünyanın her tarafından farklı kültür akımlarının ülkeye ulaşmasını sağlamıştır. Ayrıca gazete ve dergiler, farklı türde sanat ve edebiyatın yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu da şiir, hikâye, roman, tiyatro vb. modern edebiyat türlerinin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Matbaalar, eğitim- öğretim hayatında ve kültürel atmosferde çok değişik ve bol miktarda kitap, dergi ve gazetenin basılmasını sağlamasının yanında insanların kitaplara kolayca ulaşılmasını da sağlamıştır. Böylece, Trablusgarp halkı arasında XX. yüzyıl başlarında kitaplara ulaşabilme ve okuyabilme oranında artış yaşanmıştır. Özellikle modern eğitim kurumlarında tahsil gören çocuklar ve gençler açısından bu gelişmeler son derece tesirli olmuştur. Diğer taraftan ülke genelinde dağınık halde bulunan bazı kitapların kaybolmasını engellemek ve onlara daha kolay ve tertipli biçimde ulaşılmasının önünü açmak amacıyla bunları Halk kütüphanelerinde toplama ve bir araya getirme yoluna gidilmiştir. Böylece bu eserler, herkesin ve özellikle de öğrencilerin hizmetine sunulmuştur.

Trablusgarp'ta sözü edilen dönemde 1898 yılında Vakıflar Kütüphanesi kulrulmuştur. Bu kütüphane, Trablusgarp Vilâyeti'nde kurulan en eski kütüphanedir. Daha sonra buna Ahmed en-Nâib el-Ensârî, Mustafa Hoca ve İsmail Kemâli gibi bazı özel kütüphaneler de katılmıştır. Bu kütüphaneler özellikle ilim insanları, öğretmenler ve öğrenciler başta olmak üzere, insanların eğitim ve kültür hayatında çok önemli görevler ifa etmişlerdir. Zira bu kütüphaneler, yazar, şair, okuyucu vb. zengin -fakir her ihtiyaç duyan kişinin kitap, el yazması eser ve dökümanlara ulaşma imkânı sağlamıştır. Bu nedenle de kütüphaneler, o dönemde ülkede kültür ve düşünce dünyasının terakki edip yükselmesine katkı sağlamıştır. Son olarak şunu da ilave edelim ki ülkede yaygın halde bulunan çoğu mescid, zâviye ve küttâb okullarının kendilerine ait özel kütüphaneleri de bulunmaktaydı. Karamanlı Ahmed Paşa Camii Kütüphanesi, Ahmed ez-Zerrûk Zâviyesi Kütüphanesi, Tabaka Zâviyesi Kütüphanesi, Cağbûb Zâviyesi Kütüphanesi vb. sayılabilir.[358]

Trablusgarp'ta gerek okullaşma oranlarındaki artış, gerek öğretmen ve öğrenci mevcutlarındaki artış ve gerekse de matbaa ve kütüphanelerin ülkeye girmesiyle gözle görülür bir kültürel hareketlilik ve canlılık yaşanmıştır. XX. yüzyıl başlarında durum

[358] eş-Şerîf ve et-Tavîr, **Dirâset fi Târihi'l-Mektebet ve'l-Vesâik ve'l-Mahtûtât el-Libiyye**, s.28.

şu şekildedir ki bazı şair ve edebiyatçılar, kendilerine ait edebiyat dernek ve kulüpleri kurmaya başlamışlardı. Konuya duyarlı kültür adamları, genç öğretmenler ve talebeler, buralarda biraraya gelirler, kültürel olarak karşılıklı iletişime geçerler ve kendilerine ya da ülkeye ait meseleleri tartışırlardı. Bu kuruluşlar, kendi düşünce ve faaliyetleri ile bilimsel ve edebî çıktılarını yayarlardı. Bu dernek ve kulüp mensupları ülkedeki yeni ve modern gelişmeleri takip ederler, kendilerini başarıya götürecek olan her yeni bilgiyi de hararetle benimserlerdi. Bu tarz kuruluşlar, edebiyatçıların yetişmesine uygun zeminler hazırlar ve basım yayım işlemini kolaylaştırarak bu bilimsel ve edebî çıktıların ilgililere ulaşmasını sağlarlardı.

Bu gelişmeler ışığında 1892 yılında Mustafa b. Zikri'nin şiir divanı basılmıştır. Bu divanın basılması Trablusgarp Vilâyeti'nde modern şiir ekolünün ortaya çıkmasında gerçek bir başlangıç olmuştur.[359] 1897'lerde ise dönemin şairlerinden Abdullah el-Barûnî en-Nefûsî ile Süleyman el-Barûnî de kendi divanlarını bastırmışlardır. Bingazi şehrinde ise Abdüsselam Ebû Hedime'nin başını çektiği bir grup şair ortaya çıkmıştır.

Ancak üzüntüyle belirtmek gerekir ki, Trablusgarp'ta sözünü ettiğimiz bu gelişmeler yaşanmaya başladığı ilk anlarda İtalyan işgali başlamış ve söz konusu müspet gelişmelerin meyveleri toplanamamış, daha doğru bir ifade ile modern Trablusgarp'ın tesisi gecikmiştir.

4.2.1 Trablusgarp ve Bingazi'de Okullarda Çocuklara Türkçe Öğretimi

Osmanlı Devleti'nin resmî dilinin Türkçe olduğu ve devlet hizmetinde bulunacak kimselerin Türkçe bilmeleri gerekeceğine dair hatırlatma ilk olarak 1876 tarihli Kanun-i Esasî'de dile getirilmiştir.[360] Ancak Osmanlı Devleti bu tarihten çok daha önceleri Trablusgarp Vilâyeti'nde açtığı modern usûldeki mekteplerde yerli halkın çocuklarına resmî dil olan Türkçeyi öğretmek hususunda programlar tatbik ettiği malumumuzdur.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti de dâhil olmak üzere bütün memleketlerinde Türkçe resmî dil olarak kullanılmış olsa da yerli halkın devlet dili olan Türkçeye rağmet etmekte fazla istekli olmayan bölgeler bulunmakta idi. Bu

[359] es-Sayd Ebû Zebîb, **eş-Şi'ri'l-Libiye fi'l-Karni'l-Işrin**, Mecelletu Külliyeti Da've'l-İslâmiyye, Aded: 12, Trablusgarp, Libya, s.298.
[360] Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi, s.121-122.

coğrafyaların arasında Trablusgarp havalisi de bulunmakta idi. Bölge halkının ekserinin göçebe Bedevî aşiretlerinden mürekkep olması ve bunların sık sık yer değiştirerek çöllerde özgür bir hayat sürmeleri, devletin sözü edilen bu kabile mensuplarına ve özellikle de çocuklarına Türkçeyi öğretme fırsatı vermemekte idi. Bu bakımdan Osmanlı Maârif yetkilileri konu üzerine eğilme gereği duymuşlar ve zaman zaman farklı uygulamalarla aradaki açığı kapatmaya çalışmışlardır. Trablusgarp ve Bingazi ahalisi çocuklarına Türkçe öğretilmesi amacıyla bir mektebin inşâ edilmesi, ayrıca bu mektebe iyi derecede Türkçe öğretebilecek hocaların tayin edilmesiyle ilgili olarak Maârif-i Umûmiye Meclisi'nin 14 Şaban 1263 / 28 Temmuz 1847 tarihli mazbatası bu manada önemlidir.[361]

Dönemin Trablusgarp valisinin merkeze gönderdiği bu yazıda, Trablusgarp ve Bingazi'de 50'şer talebenin istihdam olunacağı birer mektebin en kısa sürede açılmasını talep etmiştir. Bu okullarda bölge halkının çocuklarına Türkçe başta olmak üzere gerekli diğer dersler de öğretilmelidir. Böylece Trablusgarp ahalisi bu mekteplerin faydalı hizmetlerini görerek çocuklarını bu okullara verecekler ve ayrıca masraflarının karşılanmasına da katkı sunacaklardır. Bahsi geçen bu iki mektebin müdürünün ve hocalarının da İstanbul'dan seçilerek göndermesini yine aynı vali devlet idaresinden talep etmiştir. Bu durumu ifade eden benzer bir yazıda da aynı talepler ve temenniler dile getirilmiştir (Trablusgarp valisi Mehmed Râgıp Paşa'nın 11 Cemâziyelâhir 1263 / 27 Mayıs 1847 tarihli yazısı).[362] Bahsi geçen evrakta, vilâyette bu şekilde mektepler inşası sayesinde Türkçe öğretimi ve kullanımının yaygınlık kazanacağının altı çizilmiştir. Sonuç olarak İstanbul'da Meclis-i Maârif-i Umûmiye'de konu görüşülmüş ve müspet karşılanarak bu iki okulun açılmasına karar verilmiştir. Buna göre söz konusu bu iki mektep açılırsa bölge halkı merkezden gönderilen Türkçe resmî evrakı okuyabilir ve anlar. Çocukların okullarda Türkçe öğrenmesi de bu gelişmeye katkı sunar.

28 Şevval 1284 / 22 Şubat 1868 tarihli Takvîm-i Vekayi'de geçtiği üzere Fizan Sancağı'nın merkezi Murzuk kasabasındaki mahalle mekteplerinde son derece yetersiz bir tecvid ve okunaksız bir yazı ile eğitim yapılabilmekte iken mutasarrıf Ali Rıza Efendi'nin gayretleriyle bir nebze de olsa düzelme sağlanmıştır. Bunun devamını

[361] BOA. A.} MKT. Nr. 91/52.
[362] BOA. A.} MKT. Nr. 82/98.

getirmek için bölgede bir rüşdiye mektebi açılmasına; burada talebeye Arapça, Farsça yanında Türkçe de öğretilmesine, ayrıca diğer fen dersleri de gösterilmesine karar verilmiştir. Hazırlık için ise bölge halkı ve memurlar, aralarında 3 bin kuruş toplamışlardır. Buna ek olarak mektebin hocalarının maaşı, kitap masrafları ve diğer giderler için şehirde birkaç kıraathane ve bir aşçı dükkânının inşasına karar verilmiştir. Son olarak Vilâyet Matbaası'ndan 4 bin kuruş da bu açılacak olan rüşdiye mektebi için tahsis edilmiştir.[363]

Trablusgarp Rüşdiye Mektebi muallimlerinin maaş farklarının giderilmesi, bu mektebin Türkçe malumat neşri için kurulduğunun vilâyete bildirilmesi hususlarıyla ilgili 21 Receb 1289 / 24 Eylül 1872 tarihli belge de dikkat çekicidir. [364] Trablusgarp'taki Rüşdiye okullarında Türkçenin öğretilmesine verilen önemi göstermesi bakımlarından kayda değerdir.

12 Şaban 1289 / 15 Ekim 1872 tarihli belge[365] Trablusgarp Rüşdiye Mektebi ve Bingazi Rüşdiye Mektebi ile ilgili olup derslerin Tükçe işlenmesinden bahsetmektedir.

Trablusgarp Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evvelliğine (başmuallimlik) Dimetokalı Hafız Mustafa Efendi'nin tayin olunduğuna dair 11 Şevval 1290 / 2 Aralık 1873 tarihli belgeden[366] anlaşıldığı üzere bu tarihte adı geçen okulda devletin değişmez politikası gereği Türkçe tedrisat yapılmakta olup, çocuklara Türkçe öğretmede uzman bir muallimin tayininin yapılması sağlanmıştır. Bu çerçevede yerli halktan Türkçesi olmayan bir muallimin atamasına sıcak bakılmadığı da sözü edilen bu vesikadan anlaşılıyor.

Osmanlı Devleti'nin son asrında Trablusgarp Vilâyeti'nde valilik yapmış bulunan mümtaz şahsiyetlerden olan Mehmed Nazif Paşa, ahaliye Türkçe öğretmek amacıyla başkent İstanbul'dan Türkçe hocası getirilmesi için merkezle yazışmalar yapmıştır. Vali Nazif Paşa, ayrıca Trablusgarp şehir merkezinde Türkçeyi çocuklara daha hızlı ve kolay öğretebilecek eğitimi vermesi amacıyla ibtidâiye okulu açma önerisini içeren layiha hazırlamıştır (13 Haziran 1881).[367]

---

[363] Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi", s.125.
[364] BOA. MF. MKT. Nr. 5/78.
[365] BOA. MF.MKT. Nr. 6/69.
[366] BOA. MF.MKT. Nr. 14/137.
[367] **Trablusgarp Valisi Nazif Paşa'nın Layihası**, BOA. Y.EE, Nr. 9/5.

Bir sonraki Trablusgarp valisi Kâmil Paşa da benzer meselelere temas etmiş; Trablusgarp genelinde halkın Arapça'dan başka dil bilmediğini, kalabalık halk kitleleri içinde Türkçe konuşabilen çıkmadığını söylemiş, problemin halli için bazı tedbirler düşünmüştür. Buna göre vilayete Arapça'ya da vakıf olan bir dirayetli Maârif müdürü tayin olunmalıdır. İptidâiye okullarında Kur'ân-ı Kerîm okuma dersinden başka Türkçe dersi de verilmesi gerekir. Adı geçen vali, aynı zamanda Trablusgarp'ta Türkçe bilen öğretmenler yetiştirmek için bölgede öğretmen okullarının (dârulmuallimin) açılmasının da faydalı bir hizmet olacağını Osmanlı maârif yetkililerine bildirmiştir (10 Eylül 1892). Valiye göre halk, Türkçe öğrenirse devlet katındaki işlerini iyi takip eder ve hakkını daha iyi arar. Ayrıca adalet mekanizması dâhilinde görev yapanların iyi Türkçe bilmeleri de lüzumludur.[368]

Trablusgarp Vilâyeti valisi Ahmed Râsim Paşa (1881-1896), Trablusgarp'ta klasik medrese eğitimi yanında modern okulların açılmasında birinci derecede rol almıştır. O, bölgede ibtidâiye mektepleri açarak, yerli halkın çocuklarına temel Türkçe dil eğitiminin verilmesine ön ayak olmuştur. Daha sonraki valilerden Namık Paşa (1896-1898), Hafız Mehmed Paşa (1900-1902) ve Recep Paşa (1904-1908) zamanlarında Trablusgarp Vilâyeti'nde yeni modern okullar (ibtidâiye, idadi, rüşdiye vb.) açılmaya devam edildi. Bundan dolayı bu mekteplerde Türkçe öğretilmesine de imkân sağlanmış oldu. İstanbul'dan öğretmenler getirtilerek bu mektepler desteklendi. 1901 yılında Dârulmuallimîn Mektebi'nin açılmasıyla birlikte de bu mektepten yeni öğretmenler mezun olarak vazifeye başladılar. Özellikle kız mektepleri bu manada bölge eğitimine büyük hizmetler sunmuştur.

1901 tarihli bir belgeden[369] anlaşıldığı üzere, adı geçen tarihte Trablusgarp İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi'ne atanacak muallimin Türkçe tedrisatta bulunabilecek ehliyete sahip olmasını, Trablusgarp Vilâyeti Maârif Müdürlüğü muallim ataması esnasında bir zorunluluk olarak göz önünde bulundurmuştur. Bu manada Türkçe eğitim-öğretimin Trablusgarp'ta XX. yüzyılın başlarında halen okullarda vaz geçilmez bir gereklilik olarak eğitim politikası içerisinde yer almış olduğunu da burada belirtmekte yarar vardır.

[368] 364 numara ile kayıtlı layiha için bkz. **Trablusgarp Valisi Kâmil Paşa'nın Layihası**, BOA. Y.EE, Nr.9/2.
[369] BOA. MF. MKT, Nr. 609/33, s.2.

Trablusgarp Vilâyeti ahalisine ve çocuklarına Türkçe öğretme yollarından biri de İstanbul'da tesis olunan Aşiret Mektebi Hümâyûnu'dur. Bu mektebe tahsil için gönderilen Arap aşiretlerinin çocukları burada Türkçe öğrenme imkânı sahip olmuşlardır. Bu mektep, halka açık olmayıp sadece aşiretlere mensup gençlere eğitim vermiştir. 1892'de faaliyete geçirilen mektep, 1907 yılına kadar öğrenci yetiştirmiştir. Ancak ilgili bu mektebe fazla sayıda öğrenci alınamaması, Trablusgarp'ta halka Türkçe öğretimi noktasında şanssızlık sayılabilir.

Trablusgarp'ta çıkarılan gazetelerde de Türkçe metinlerin olması, bölgede az da olsa Türkçe okuma oranına katkı sunmuş olabilir. Nitekim Trablusgarplı gazetecilerden Abdülvehhâb Abdüssamed, İstanbul'da Fatih adıyla Türkçe özel bir gazete çıkartmıştır. Ancak bu gazete 1911 yılında çıkarılmaya başlanmış ve devamında İtalyan işgali başlamıştır. Dolayısıyla doğrudan amacına ulaşma imkânı bulamamıştır. Ancak bu tarihten sonra da Trablusgarp halkı için hem İstanbul'da ve hem de XX. yüzyıl Libya topraklarında Türkçe-Arapça gazete ve dergiler çıkarılmaya devam etmiş, modern Libya'nın temellerinin atılmasında Türkçe eğitim ve neşriyatının da katkısı görülmüştür.

4.2.2 Trablusgarp'ta Matbaa Tesisi ve Bölge Eğitim Hayatına Katkısı

Trablusgarp Vilâyeti'nde ilk resmî gazete olarak Trablusgarp Gazetesi'nin çıkarıldığını söyleyebiliriz. Bu gazetenin bir kısmı Türkçe metinlere yer vermekte idi. Kısa süre sonra ise Trablusgarp'ta matbaa çalışmalarına hız verilmiştir.

1868'li yıllarda Trablusgarp şehir merkezinde bir matbaanın tesis edilmesiyle ilgili gerekli çalışmalar hakkında Trablusgarb Vilâyeti'ne gönderilmiş olan buyruldu dikkat çekicidir. Burada ifade edildiğine göre Trablusgarb Vilâyeti merkezinde gazete ve diğer çeşitli evrâkın basımı için Malta'dan taş tezgâh gönderilmiştir. Ancak bu âletin matbaa çalışmaları için yetersiz olmasından ötürü gerekli olan matbaa harflerinin İstanbul'dan gönderilmesine karar verildiğine dair Trablusgarb Vilâyeti'ne söz konusu bu yazı gönderilmiştir. 2 Şubat 1868 tarihli ilgili bu metne aşağıda yer verilmiştir:[370]

"Trablusgarb Vilâyeti'ne,

[370] BEO. AYN.d, Nr.915, s.29; **Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp**, İstanbul, 2013, s.200-201.

Trablusgarb Vilâyeti merkezinde gazete ve evrâk-ı sâire tab‘ ve neşri için Malta’dan gönderilen taş destgâhın mevâddı tab‘iyyeye kifâyetsizliğine mebnî müceddeden küşâdına lüzûm görünen hurufât matbaasının mürettiblik hizmetine Maârif Dairesi'nce intihâb olunan Ahmed Efendi’nin bin kuruş maaşla tayini ve esmânı olan 12406 kuruşun vilâyet-i mezbûre Kapı Kethüdâlığı cânibinden istihsâl olunmak üzere icab eden hurufâtın buradan irsâli ve destgâhın dahi mahallince tedarik ve celb olunması hususlarına taraf-ı vâlâlarından vuku bulan iş‘âr ve ifade ve Maârif-i Umûmiye Nezâret-i behiyyesiyle cereyân eden muhâbere ve Meclis-i Vâlâ’da sebkat eyleyen müzâkere mûcebince bi’l-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhî müteallik ve şeref-sudûr buyurulub keyfiyet nezâret-i müşârunileyhâ ile Maliye Nezâret-i Celîlesi’ne havale ve iş‘âr kılınmış olmağın oraca dahi icabının icrâsına himmet buyurmaları siyâkında şukka. 8 Şevval (1)284.”

1884 tarihli Osmanlı Trablusgarp Vilâyet Sâlnâmesi’ne[371] göre bu tarih itibarıyla Trablusgarp şehir merkezinde matbaa hizmetleri yürütülmeye devam ediyordu. Bu tarih itibarıyla Vilâyet Matbaası’nın müdürü ve muharriri olarak Muhyiddin Efendi idi. Ser-mürettib Ahmed Recai Efendi, mürettib-i sâni Ahmed Efendi, kâtip ve sandık emîni Halil Efendi ile diğer bazı teknik personel görev yapmakta idiler.

4.2.3 Trablusgarp Savaşı Günlerinde Eğitim-Öğretimin Vaziyeti

1911 tarihine gelindiğinde İtalya Devleti Osmanlı Devleti’nin resmî ve kadim toprağı olan Trablusgar’a saldırmış ve yer yer işgallere başlamıştı. Osmanlı subaylarının Trablusgarp halkını ve özellikle de aşiretleri işgalcilere karşı direnişe sevk etmesi büyük oranda işe yaramış ve memleket topraklarının sahil kısımları hariç işgaller durdurulmuştu. Ancak her şeye rağmen, Trablusgarp havalisinde Osmanlı Devleti yine de yeterli tedbirleri alamamış, ayrıca Balkan Savaşı’nın patlak vermesiyle dikkatini o yöne çevirmişti. Bundan dolayı Trablusgarp’taki Osmanlı Rüşdiye ve idadi okulları ile diğer bütün eğitim-öğretim yuvaları işgallerin tehdidi altına girmiş oldu. Diğer bir ifade ile çoğu okul işgal kuvvetleri tarafından el konularak tedrisatı sonlandırıldı. Bölge halkı da savaş ortamında çocuklarını okula gönderme imkânı bulamadılar. Yatılı okullarda kalan talebe sayısı da hızla düştü. 1912 senesinin başlarına gelindiğinde

[371] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 10, s.137.

Trablusgarp ve doğusunda kalan Bingazi havalilerindeki talebeler, savaş münasebetiyle bu bölgelerde eğitimlerine devam edemez oldular. Bunlardan mesela Trablusgarp Yatılı İdadî Mektebi'nde ücretsiz olarak tahsil gören bir kısım talebe ile diğer bazı okullardan ayrılmak durumunda olanlar Osmanlı pâyitahtı İstanbul'a gitmeyi başarabilerek burada eğitimlerini sürdürmek istediler. Osmanlı Devlet idaresi, her iki cephedeki (Trablusgarp ve Balkanlar) şiddetli geçen savaşlara rağmen tedrisatın kesintiye uğramasına mahal vermemek adına bu misafir öğrencilere kucak açtı. Onların İstanbul'daki eğitimleri süresince masraflarının karşılanmasına ve tespiti yapılmış olan İstanbul Vilâyeti Leylî (Yatılı) İdâdîsi ile Sultânîsi'ne ücretsiz olarak bunların kaydının yapılmasına karar verildi. Bu talebelerin masraflarının ise daha önce Trablusgarp'taki okul bütçesinden arta kalan meblağ ile devletin bütçesinden tahsis olunacak diğer miktarlardan karşılanması da karara bağlanmıştır.

Konu ile ilgili elde mevcut Meclis-i Vükelâ müzâkerâtına mahsûs 4 Şubat 1912 tarihli tezkirenin tam metni aşağıda verilmiştir:[372]

"Mezkûr tezkirede gösterildiği vechile Trablusgarb ile Bingazi'den vürûd eden talebenin mekâtib-i leyliyeye kayd ve kabulleri hakkında mefsûh Meclis-i Mebûsân lâyiha encümenlerince tanzim olunan lâyiha-i kanuniye Heyet-i Umûmiyece de kabul edilmiş ise de Heyet-i Ayân'a gitmeksizin meclis-i mezkûrun fesh edilmesinden nâşî kanuniyeti iktisâb etmemiş ve Trablusgarb mekteb-i idâdisine leylî ve meccânî olarak devam etmekde olan talebeden İstanbul'a gelenlerin masârıfı mezkûr idâdi mektebi masârıfından tenkîz etdirilen 20 bin kuruştan ve sene-i hâliye bütçesinin yirmi beşinci faslının ikinci maddesinden tesviye olunmak sûretiyle İstanbul ve vilâyât mekâtib-i sultaniye ve idâdiyesine leylî olarak gönderilmekte bulunduğu anlaşılmış olduğuna binâen Trablusgarb ve Bingazi şehirlerinden vürûd eden ve ba'demâ gelecek olan ahali-i mahalliye etfâlinden tahsil-i ibtidâîyi görmüş olanların sâlifü'l-beyân leylî ve meccâni talebeye kıyâsen masârıf-ı leyliyesi mezkûr tahsisâtdan tesviye edilmek üzere mekâtib-i leyliyeye tertib dâhilinde alınmakda olan meccâni leylî talebe hakkında câri usûle tevfîkân kabulleri ile vilâyât mekâtib-i sultanîye ve idadîyesine izâmları hususunun cevaben nezâret-i müşarünileyhâya tebliği tezekkür kılındı. 15 Safer 1330 / 22 Kanun-ı sâni 1327.

[372] BOA. MV, Nr.161/40; **Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp**, İstanbul, 2013, s.514-515.

Yukarıda bahis konusu olan savaş nedeniyle Trablusgarp ve Bingazi'deki okullarını terk ederek İstanbul'a gelen / getirilen talebenin başkentteki münasip okullara ücretsiz olarak kayıtlarının yapılması ve bunların okul masraflarının devletçe karşılanması hususuyla ilgili olarak dönemin Osmanlı hükûmeti ve dolayısıyla Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ı gerekli çalışmaları yapmış ve söz konusu eğitim uygulaması ile ilgili Meclis-i A'yân riyâsetince bir kararname hazırlanmıştır. Zikri geçen bu kararnamenin hazırlanarak ekte onaya sunulmuş olduğunu gösteren 13 Mayıs 1912 tarihli vesika metni aşağıda verilmiştir:[373]

Meclis-i A'yan Riyâseti

Huzûr-ı Sâmi-i Hazret-i Sadâret-penâhîye

Trablusgarb Vilâyeti'yle Bingazi'den gelen ve ba'demâ gelecek olan talebenin mekâtib-i leyliyeye meccânen kabulüne dair olub Meclis-i Mebûsânca tadilen bi'l-kabul irsâl edilen lâyiha-i kanuniye hakkında Meclis-i A'yan tarafından kaleme alınan kararnâme ile müteferri'âtı melfûfen huzûr-ı sâmi-i Sadâret-penâhilerine takdim kılınmıştır. Ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 26 Cemâziyelûlâ 1330 ve fî 30 Nisan 1328.

Belgenin sonunda başkâtibin ve dönemin Meclis-i A'yân reîsi Gazi Ahmed Muhtar paşa'nın imzası bulunmaktadır.

Bahsi geçen bu kararnamenin metni de yine aynı tarihli (13 Mayıs 1912) diğer bir vesika ile kayda geçirilmiştir. Aşağıda metnini verdiğimiz bu belgeye bakılırsa, söz konusu öğrencilerin İstanbul'da yatılı bir mektebe kayıtlarının yapılmasıyla ilgili taleplerini içeren bir tezkire birkaç ay öncesinde Trablusgarplı vekiller tarafından Osmanlı Meclisi'ne sunulmuştu. Meclis-i Mebûsân bu tezkireyi görüşmeye almış ve ufak tadilatlarla kabul etmişti. Meclis-i A'yân riyâsetinde 18 Ocak 1912 tarih ve 14 numaralı tezkiresiyle de bir kanun layihası olarak meclise sunulmuştu. Ancak meclis bunu uzun süre görüşmeye alma imkânı bulamamış ve nihayet birkaç ay sonra kanun teklifi Mülkiye ve Maliye encümenlerine havale edilerek üzerinde çalışılmış, akabinde ise adı geçen encümelerin hazırladıkları mazbatalar da göz önünde bulundurularak Osmanlı Meclisi'nde kabul edilmiştir. Daha sonra ise Kanun-i Esâsî'nin 30. maddesi

[373] BOA. İ.MLU, Nr.6/8; **Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp**, İstanbul, 2013, s.526-529.

icabı Sadaret makamının ve diğer yetkili kalemlerin imzasına sunulmuş, en son ise Resmî gazete'de yayımlanmak üzere İcrâ makamına takdim kılınmıştır.

Aşağıda ilgili bu kararname metni sunulmuştur:

Meclis-i A'yân

Kararnâme

Trablusgarb Vilâyeti'yle Bingazi'den gelen ve ba'demâ gelecek olan talebenin mekâtib-i leyliyeye kabulü hakkında Trablusgarb mebûsları tarafından teklif ve Meclis-i Mebûsânca tadilen bi'l-kabul, meclis-i mezkûr riyâsetinin 5 Kanun-ı sâni 1327 tarih ve 14 numaralı tezkiresiyle irsâl olunan lâyiha-i kanuniye vaktin adem-i müsâadesine mebnî bu devreye ta'lik edilmişti. Bu kere Meclis-i Ayân'ın hîn-i in'ikâdında sâlifü'z-zikr layiha Mülkiye ve Maliye encümenlerine havâle ve işbu encümenlerin ol bâbdaki mazbatalarıyla berâber Heyet-i Umûmiye-i Ayân'dan mütâlaa ve icabı müzâkere olunarak Meclis-i Mebûsân'da kabul edildiği vechile kabul ve tasdiki kararlaştırılmıştır. Kanun-ı Esasi'nin 30. maddesi mûcebince zât-ı Sadâret-i uzmâ ile daire-i âidesi nâzırı tarafından imza olunduktan ve taraf-ı hazret-i Padîşahî'den dahi bi'l-imza tasdik buyruldulduktan sonra imza-yı hazret-i Padişahî ile diğer imzaları hâvi olarak cerîde-i resmiyede bi'l-ilan mevki-i tatbike vaz olunmak üzere lâyiha-i mezkûre kuvve-i icrâiyeye tevdi kılındı.

Fî 26 Cemâziyelûlâ 1330 ve fî 30 Nisan 1328.

Belgenin sonunda dönemin Meclis-i A'yân reîsi Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın imzası bulunmaktadır.

Meclis-i A'yân'da kabul olunan, Trablusgarb Vilâyeti ve Bingazi Livası'ndan gelen ibtidâiye mektebi mezunu talebelerin İstanbul'daki yatılı okullara (idadîlere) kaydedilmesi ve bunların masraflarının devletçe karşılanması hususunda hazırlanmış kanun maddelerini hâvî 16 Mayıs 1912 tarihli vesikanın tam metni aşağıda verilmiştir:

Meclis-i A'yân Riyâseti

Madde-i Kanuniye

Birinci Madde:

Trablusgarb Vilâyeti'yle Bingazi Livası ahali-i asliyesinden olub ilan-ı harbden sonra ve harb devam ettiği müddetçe gelmiş ve gelecek olan ve ahali-i asliyeden olmayıb da

vaktiyle meccânen kabul olunmuş bulunan talebe tahsil-i ibtidâî görmüş olmak şartıyla belli mekâtibe tertib-i haricî olarak meccânen kabul ve kayd olunacaktır.

İkinci Madde:

Birinci maddenin istilzâm edeceği masârıf, Maârif bütçesinin 25. masârıf faslının ikinci vilâyât mekteb-i sultanî ve idâdileri masârıfı miyânından tesviye edilecektir.

İşbu kanunun icrâsına Maârif Nezâreti memûrdur.

Meclis-i A'yân ve Mebûsân'da kabul olunan işbu lâyihanın kanuniyetini ve kavânin-i devlete ilavesini irâde ederim.

Fî 29 Cemâziyelevvel 1330; fî 3 Mayıs 1328.

Yukarıdaki belgenin altında dönemin Osmanlı hükümdarı V. Mehmed Reşad (1909-1918) ile Sadrazam Küçük Sâid Paşa (1911-1912) ve Maârif Nâzırı Emrullah Efendi (1910-1912)'nin imzaları bulunmaktadır.

4.3 Trablusgarp'ta Geleneksel Eğitimden Modern Eğitime Geçiş Yapan Yahudi Okulları

Osmanlı Devleti döneminde İslâm ülkelerinin hemen her yerinde dinî topluluklar ve azınlıklar yaşamıştır. Bu gruplar ve azınlıklar, Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü içinde varlıklarını çok rahat bir biçimde devam ettirmişlerdir. Bu anlamda, Osmanlı Devleti'nin izlediği iç politika, dinî ve mezhepsel bütün işlerle ilgili her şeyde, dinî ve mezhebî grupların her birine özel ayrıcalıklar tanımıştır.

Osmanlı Devleti, dinî ve mezhebî irtibatı olan bütün eğitim meselelerinde, Yahudi ve Hristiyan grupların kendi okullarını tesis etmeleri ve yönetimlerini de kendilerinin belirlemelerini sağlayarak onları yetkilendirmiştir. Bu sebeple de farklı grup ve mezhepler, kendi eğitim enstitülerini kurmuşlar, bu okulları ve kurumları kendi istedikleri gibi yönetmişlerdir.[374] Bu grup ve mezheplere ait okullar ve enstitüler, başlangıçta gerçek dinî okullar olmakla beraber, daha sonra gelişerek tam anlamıyla modern eğitim enstitülerine dönüşmüşlerdir. Daha sonrasında, tâbi oldukları grupların farklı inanışlarına göre şekillenen özel eğitim metotlarını uygular hale gelmişlerdir. O dönemde var olan bu tarz okul ve ofislerin tatbik ettiği müfredatın, Osmanlı

[374] el-Eşheb, **el-Senûsî el-Kebir**, s.33.

Devleti'nin diğer memleketlerde uyguladığı yerli ve geleneksel müfredatla ilgisi yoktur. Bu enstitüler ve okullar, yabancı ülkelerle olan dinî veya mezhebî ilişkilere bağlı olarak, Osmanlı dâhilinde veya yabancı ülkelerde yer alan yabancı okulların plan ve müfredatlarından esinlenmişlerdir. Eğitim alanında bu dinî mezheplere tanınan imtiyazlar ve haklar, eğitim dilini de kapsamaktaydı. Bu açıdan her grup ve mezhep, kendi ana dilini de okutuyordu. Bu nedenle de Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her yerinde mevcut olan bu dinî topluluklara, özellikle de Yahudilere tanınan bu imtiyazlar, onları İslâm toplumu içerisinde yok olmaktan ve bu toplum içinde erimekten muhafaza ederek korumuştur.

Osmanlı Devleti'nin bu dini topluluklara özelllikle de Yahudi ve Hristiyan gruplara yönelik izlemiş olduğu bu siyasette dikkati çeken şey, bu grupların eğitim alanında kendilerine tanınan haklardan istifade etmiş olmalarıdır. Nitekim imtiyazlar neticeseinde bu gruplar modern okullar kurmuşlardır. Ancak dinî gruplara tanınan bu ayrıcalıklardan Müslümanlar mahrum olmuş, bu modern okullardan yoksun kalmışlardır. Böylece bu gruplar, Osmanlı Devleti'ni her açıdan geride bırakarak, özellikle çağdaş okullar hususunda daha fazla ilerleme kaydetmişlerdir. Bu açıdan, Osmanlı Devleti kendi Müslüman tebasını bu gelişen eğitim sisteminden bilmeden yoksun bırakmış ve kendisine tabi ülkelerde bu eğitim sisteminin alınıp uygulanmasına sıcak bakmamıştır.[375]

Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Trablusgarp Vilâyeti'nde de varlıkları bilinen Yahudiler, eğitim alanında ve diğer pek çok alanlarda çeşitli imtiyazlara sahip olmuşlardır. Trablusgarp Vilâyeti'nin çeşitli bölgelerinde, özellikle de Trablusgarp'ta bulunan bu grup, Uluslararası Yahudi Kongresi'nin de yardımıyla okullar inşa etmeye yoğunlaşmışlardır. Bu bağlamda, modern anlamda ilkokullarını 1804 yılında Trablusgarp şehrinde inşa etmişlerdir. 1911 yılına kadar bu okulda, İbranice ve Fransızca okutulmuştur. Ayrıca Yahudilerin önde gelenlerinden bazıları, gençlere ticari alanda eğitim vermek için 1876 yılında Trablusgarp şehrinde bir okul kurmuşlardır. Yahudi okularının bir bölümü, 1901 yılında Alyans İsrailit (Uluslararası İsrail İttihadı) adı altında kurulan ve erkek ve kız olarak iki bölüme ayrılan okul gibi, Uluslararası İsrail Birliği'nin veya bölgede bulunan Yahudilerin çabaları ile kurulmuştur. Bu okullarda takip edilen müfredatta İbranice, Arapça, Fransızca

[375] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya**, s.111-112.

okutulmakta, İsrailoğullarının akidesi ile coğrafya, matematik, muhasebe ve el sanatları dersleri verilmekteydi. Bu okullarda öğrenim gören öğrencilere yılda iki kez ücretsiz kıyafet yardımı yapılırdı. Sözü edilen öğrencilerden eğitimlerini başarıyla tamamlayanlar, yüksek eğitimlerine devam etmeleri için Tunus veya Fransa'ya gönderilirlerdi. Bu minvalde, Uluslararası İsrail Birliği, adı geçen okulun harcaması için yıllık 16500 Fransız frankı tahsis etmiştir ki bu meblağ 825 cüneyhe (pounds) tekabül eder.

Bu okulların açılabilmesi için birkaç aşamanın veya adımın yerine getirilmesi gerekirdi. Bu anlamda vali, okul açılma talebini; Vilâyet Maârif Müdürlüğü'ne havale eder, buradan Emniyet teşkilatına gönderilir ve buradan da Belediye mühendisine giderdi. Daha sonra, onay verecek olan Vilâyet İdare Heyeti'ne havale edilir ve buradan da nihai onay ve ruhsat için Maârif Müdürlüğü'ne sunulurdu.

Trablusgarp Vilâyeti'nde arşivlerinde bulunan tarihî arşiv belgeleri; bölgede Hristiyan ve Yahudi okullarının açılmasına ilişkin birçok özel belge ve yazışma bulunduğuna işaret eder. Bunlara bir örnek vermek için aşağıdaki hadiseye atıfta bulunulmasında yarar vardır.

Musevi bir şahıs, Yahudi çocuklarına eğitim verilmesi, Tevrat tefsiri ve Talmud dersleri amacıyla mabet içerisinde bir okul açılması talebini içeren bir dilekçeyi ilgili makamlara sunmuştur.

Yine arşiv belgelerinden yola çıkarak başka bir örnek de şudur: 1901 yılında bir Yahudi, sinagoglarında çocuklarının eğitimi için bir okul açılmasına ilişkin ruhsat talebini içeren bir dilekçe sunar. Bu bağlamda, Uluslararası İsrail Birliği, 4 Şubat 1901 tarihinde, bir İsrail okulu açılmasını sağlayarak Osmanlı valisine bir dilekçe verir.

Bu açıdan bir diğer örnek ise, 1896 yılında, içinde İbranice Tevrat ve Zebur okutulan, Arapça hesap, imlâ ve kıraat derslerinin verildiği ve Türkçe olarak da İsrailoğulları Peygamberler tarihi okutulan, Yahudi öğretmenlerin çalıştığı beş sınıftan oluşan bir okula ilişkin belgedir.[376]

Yazar Muhammed Naci'nin, *Trablusgarp* isimli kitabında yer verdiği 1902 yılına dayanan genel bir istatistiki bilgiye göre, o yıl Yahudi okullarında 65 erkek öğrenci ve 60 kız öğrenci okumakta idi. Bu bilgi, Yahudilerin eğitime ve çocuklarının öğrenimine

[376] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya**, s.113.

gösterdikleri büyük ilgiyi ortaya koyması açısından önemlidir. Bu eğitim sistemi, özellikle Yahudileri servet ve gelir elde etme açısından kaynak sahibi haline getiren üretken bir eğitim modelidir. Bu sebepledir ki Yahudiler; çocuklarına ticareti öğretmek amacıyla Trablusgarp'ta okul açan ilk topluluktur. 1911'de İtalyan işgali başladığında Trablusgarp'ta Alyans İsrailit mektebinin varlığına şahit olunmaktadır.

Yahudi okullarındaki eğitime ilişkin yapılan araştırmadan da yola çıkarak Yahudilerin, Avrupa ile irtibat kurmanın ehemmiyetini ilk idrak eden topluluk olduğu, Arapların ise bu esnada dış dünya ile çok içli dışli olmadıkları ortaya çıkmaktadır. Yahudiler, Batı dünyası ile geniş bir eğitim ve ticaret ağına sahip olmuş, özellikle çocuklarına Avrupa dillerini öğretmeye özen göstermişlerdir. Onlara Avrupa ilerleme sürecinden yararlanmaları için modern Avrupa bilimlerini öğretmişlerdir. Avrupa ile sürekli iletişimde kalmışlar, böylece Trablusgarp Vilâyeti Yahudileri, bölge ahalisiyle Avrupa arasında bir köprü rolü üstlenmiştir.

4.4 Trablusgarp'ta İtalyan ve Fransız Okulları, Bunların Misyonerlerlik Faaliyetleri ve Osmanlı Dönemi Eğitim Faaliyetlerine Etkileri

Yabancı Devletler, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'nde kendilerine sağladığı imtiyazlardan istifade etmiş ve bu imtiyazlarla birlikte birçok mülk elde etmişler, yeni okullar açmayı sürdürmüşlerdir. Avrupa ülkelerinden her biri, bu durumdan istifadeyle Osmanlı egemenliği altında bulunan bölgelerin bir kısmında ve zamanla tamamında kendi nüfuzlarını genişletmeye çalışmışlardır. Eğitim, bu devletlerin kendi kültürlerini ve nüfuzlarını yayma yöntemlerinden biri olmuş, böylece bu kültürlere aşina olan çocukların sadakatlerini bir anlamda güvence altına almışlardır. Nitekim bu, bölgede kontrolünü genişletme çabası içerisinde olan Avrupa ülkeleri açısından kullanışlı bir araç olmuştur.

Osmanlı Devleti döneminde varlık gösteren bu yabancı okullar, Arap ülkelerinde tehlikeli bir rol oynamıştır. Bu okullar ilk etapta farklı dinî misyonerler eliyle açılmıştır. Bu anlamda her misyoner grup, Avrupa ülkelerinden birini arkasına almıştır. Böylece, Arap halkının evlatlarını kendine çekmek ve onlara kolayca tesir etmek için bu yabancı okullarda bir yandan farklı bilimler okutulmuş, diğer yandan Arap dili öğretimi de yaparak bir anlamda eğitimi, o ülkenin dilini bölgede yaymak için bir araç haline getirmişlerdir. Ne var ki, bu yabancı okulların etkisi sadece burada

kayıtlı olan ve öğrenim gören öğrencilerle sınırlı kalmamış, çoğu zaman dinî ve mezhebi içerikli okulların da ötesine geçmiştir. Nitekim yabancı okullar, bahsi geçen bu dinî ve mezhebi okulların öğretmen ve kitap ihtiyaçlarını karşıladıkları için burada takip edilen müfredata ve öğretim yöntemlerine tesir etmeye devam etmişlerdir. Böylece bu okullar, bulundukları bölgelerdeki halk arasında kendi nüfuzlarını ve dillerini yaymak isteyen, yabancı ülkelerin kullandığı etkin siyasi aygıtlar haline dönüşmüşlerdir.[377]

XIX. yüzyıl ortalarında Trablusgarp Vilâyeti'nde Osmanlı devlet yöneticileri bir taraftan yeni ve modern tarzda okullar açmaya gayret gösteriyorlar, diğer yandan da yabancıların okullarına Müslüman ahalinin çocuklarının kaydolmasını engellemeye çalışıyorlardı. Devlet idarecileri bölgede Osmanlı mekteplerinin çoğalması ve kalitesinin artması sayesinde ecnebi mekteplerine rağbetin azalacağını ileri sürüyorlardı ki, bu elbette doğru bir tespitti. Nitekim Trablusgarp ve Bingazi'ye iki adet mektep yapılmasının uygun olacağına dair Trablusgarp valisi Mehmed Râgıp Paşa'nın 11 Cemâziyelâhir 1263 / 27 Mayıs 1847 tarihli yazısında da bahsi geçen vilâyette mektepler inşası sayesinde ecnebi mekteplerine yönelişin azalacağının altı çizilmiştir.[378]

Trablusgarp Vilâyeti'nde, Avrupa toplulukları arasından İtalya'nın etkisi daha fazla olmuştur. Çocuklarına eğitim vermek amacıyla eğitim konularına en fazla ilgi gösteren topluluk bunlar olmuştur. Trablusgarp Vilâyeti'ne göç eden İtalyanların sayısı artış gösterdiğinde İtalyan hükümetinin bölgeye olan ilgisi de o nispette artarak sömürge hırsına dönüşmüştür. Bu gelişmeleri müteakip, zikri geçen sahada yerleşen ve sayıları her geçen gün artan İtalyan topluluğunun ihtiyaçlarına cevap vermek adına İtalyan hükümeti tarafından birçok yeni okul açılmış, buralarda otuyan öğrencilerin barınma ihtiyacı giderilmeye çalışılmış, İtalya'dan Trablusgarp'a olan göç özendirilmiş ve bölgede ikamet etmeleri hususunda teşvik edilmişlerdir. Bazı araştırmacıların ve tarihçilerin belirttiğine göre Trablusgarp Vilâyeti'nde İtalyan eğitimi, bu havaliye yerleşen Fransisken misyonerlerinin ve o esnada ülkedeki az sayıda Hristiyanların çocukları için küçük bir ilkmektep açmaları ile başlamıştır.[379]

---

[377] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya**, s.115.

[378] BOA. A.} MKT. Nr. 82/98.

[379] Trablusgarp'ta Yabancı Okullar ve yabancı devletlerin eğitim üzerine faaliyetleri konusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Arabî, **Trablusgarp / Libya'da 1844-1943 Yılları Arasında Eğitim Sistemi**, s.109-115.

Katolik misyonerleri 1846 yılında; Hristiyan, Müslüman ve Yahudi kız çocuklarının faydalandığı bir okul inşa etmişlerdir. Bu okul, mâlî anlamda Fransisken misyonerleri tarafından desteklenmekteydi. Hristiyan Avrupa topluluklarının artışı nedeniyle Osmanlı hükûmeti tarafından Trablusgarp genelinde tedbir alınmasına gereksinim duyulmuştur: Trablusgarp Vilâyeti'nde faaliyet gösteren Katolik misyoner gruplar kapsamında çalışan bazı rahiplerin bu okullarda istihdam edilerek dinî çalışmalardan çekilmelerini sağlamak, buralarda eğitim amaçlı okullar inşa etmek.

1888 yılında İtalyan hükümeti, Trablusgarpta kız çocukları için bir ilkmektep ve küçük çocuklar için bir anaokulu açmıştır. Bir meslek lisesi (sanayi ve ticaret) inşa ederek eğitime başlatmıştır.[380] Hums, Bingazi ve Derne şehirlerinde de bazı İtalyan okulları açılmasına fırsat verilmiştir. Eğitim için çocuklarını İtalya'ya göndermeye gücü yetmeyenler için Trablusgarp Vilâyeti'ndeki İtalyan yerleşimcilerden toplanan paralarla yeni okullar açılmıştır. 1870'lerden itibaren 1911'e kadar İtalyanca eğitimin yanı sıra Fransızca ve Arapçayı da kapsayan bir müfredatı uygulayan yabancı okullar açılmıştır. Fransisken Kardeşler Erkek Öğrenci İlkokulu, Gera Chi Okulu, İtalya Milli Misyoner Konseyi Fransisken Kız Kardeşler Kız İlkokulu, İtalyan Misyoner Grupları Ulusal Konseyi Trablusgarp Yetimhanesi ve Dispanseri, Marvili Kız Kardeşler Okulu ve Soeur de Saint Joseephe İnas (Kız) Mektebi bu okullardan bazılarıdır. Dönemin Türk hükümeti, bu gelişmelerden rahatsızlık duymuş; Trablusgarplıların ve Türk subayların çocuklarının bu okullara kayıt yaptırmaktan vazgeçmeleri için çeşitli tedbirler almıştır. İtalyan okullarının önlerine polisler görevlendirilmiş, sıkı takibat yapılmıştır.[381]

Trablusgarp'ta İtalyanca ve Fransızca dillerinde eğitim veren Saint Joseph İnas (Kız) Mektebi'nde 50 öğrenci tahsil görmekte idi. 1885 yılı itibarıyla Trablusgarp'ta faaliyet gösteren yabancı okullarından biri de Fransız Mektebi idi. Mösyö Deliş idaresindeki bu okulda yaklaşık 65 öğrenci Fransızca ve İtalyanca mantık, coğrafya ve hesap dersleri görmekte idi.[382] İnasa mahsus İtalyan Mektebi direktörü Maroli'nin idaresinde ise 70 öğrenci eğitim görmekte idi. Trablusgarp havalisinde bulunan yabancı Fransız okullarının Fransız hükûmeti tarafından desteklendiği bilinmektedir.

---

[380] el-Arabî, **Trablusgarp Libya'da 1844-1943 Yılları Arasında Eğitim Sistemi**, s.111.
[381] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya**, s.117,121.
[382] **Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp,** Sene: 11, Vilâyet Matbaası, 1302, s.184.

İtalya'nın Trablusgarp topraklarını işgalinden bir yıl önceki eğitim öğretim yılında (1910-1911) Trablusgarp Vilâyeti'nde yer alan İtalyan okullarının mevcut durumları üzerine şu tespitler yapılabilmektedir:

Trablusgarp şehrinde bulunan yabancı okullarda vaziyet: Erkek çocuklar için ilave akşam bölümleri de bulunan bir ilkmektebin 1876 yılında 13 öğretmeni bulunuyordu. 1878 yılında kız çocukları için ilave meslek eğitim bölümleri de açılan bu okulun o tarihteki öğretmen sayısı 12 idi. Tıp bölümü ve tahlil laboratuvarı da bulunan teknik okul 1888 yılında kurulmuştu. Okul; Türk, Fransız, İngiliz, Malta, Alman ve İtalyan vatandaşlarını kapsamaktaydı. Fransa'daki Katolik gruplar, vilâyette bulunan Fransız okulları için yıllık yüksek harcamalar yapmıştır. Fransız ilkokulunda 200 erkek ve 400 kadar da kız öğrenci eğitim görmekte idi. Eğitim dili Fransızca ve İtalyanca idi. Arapça ise üçüncü dil olarak gelmekte idi.[383]

Hums şehrinde bulunan yabancı okullarda vaziyet: 1890 yılında İtalyan grupların çabalarıyla kurulan bir okul, 1902 yılında İtalyan hükümetinin kontrolüne girmiş olup, bu esnada beş öğretmeni bulunmaktaydı. Bu okul, okuma yazma bilmeyen büyükler için akşamları, akşam okuluna dönüşmekteydi.[384]

Trablusgarp Vilâyeti'ndeki yabancı eğitim ile ilgili 1902 yılına ait bir istatistiğe göre; Fransız okullarındaki öğrenci mevcudu 80 erkek ve 70 kız öğrenci olmak üzere toplam 150 öğrenci idi. İtalyan okullarındaki öğrenci mevcudu ise 231 erkek ve 310 kız öğrenci olmak üzere 541 idi. Teknik okulda ise 46 öğrenci bulunmakta idi.[385]

Trablusgarp havalisinde ikamet eden İtalyanlar ile diğer Avrupalı topluluklar ve bazı Türk subayları, çocuklarının ve ailelerinin ilkmektep ve lise eğitimleri için genel olarak bulundukları ve ikamet ettikleri yerlerde uygun okullar bulmuşlardır. İkamet yerlerine yakın yerlerde eğitim müessesesi bakmalarının nedeni ise çocuklarının eğitimlerini gözetim altında tutmak, rehberliklerini doğru şekilde ve kendi görüşlerine uygun olarak gerçekleştirmek istemeleridir. Özellikle ilkokul düzeyinde, erkek ve kız çocukları için okullara rastlanmış olup, bu da İtalyanlar nezdinde kızlarını okutma yönünde bir rağbet olduğunu ve kızlarına da erkek çocuklarına sağlanan fırsatları

---

[383] Cuheyder, **Medresetu'l-Fünûn ve's-Sanayi**, s.52.

[384] Ali es-Sâdık Hasaneyn, **en-Nufûzu el-İtali es-Sekafi fî Libya**, Merkez Cihâd el-Libiyin li'd-Dirâseti't-Târihiyye, Trablus, Libya 1992, s.691 vd.

[385] Mahmud Naci, **Tarihu Trablusgarp**, Tercüme. Abdusselam Edhem ve Muhammed el-Usta, Menşûrâti'l-Câmiati el-Libiya, Trablus, Libya, 1973, s.96.

sunmak istediklerini gösterir. Bu ise Trablusgarp topraklarında İtalyanların kalıcı olarak yerleşim projesiyle bağlantılı bir arzu olarak yapılmış bir planlamadır. Vilâyetteki İtalyan sanayi ve ticaret meslek okulunun varlığı ise İtalyanların sömürgeleştirmeyi arzuladıkları yeni topraklardaki yaşam şeklini kendi kontrolleri altına alma istekleri ve nüfuzlarını yayma hırsları, onların teknik işlemlerin ve ekonomik durumun ehemmiyetinin bilincinde olduklarına işaret eden açık bir delildir.

İtalyanlar, Trablusgarp memleketlerinde daha çok insanları kendilerine çekme adına bir siyaset izlemişlerdir. Bunun için de Maltalı ve Yahudi vatandaşlarının çocuklarını, az sayıda da olsa Türk subaylarının çocuklarını ve İtalyan okullarında eğitim görmek amacıyla oraya kaydolmak için can atan ve adeta bu eğitimden büyülenen bazı Trablusgarplıların çocuklarını kabul etmek için çalışmışlardır. Vilâyetteki İtalyan eğitimi, ikinci Osmanlı dönemi boyunca yani XIX. yüzyıl içerisinde gözle görülür hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu ise bölgede yerleşip burada çalışmak amacıyla gelmek isteyen İtalyan göçmenlerin sayısında istikrarlı bir artış meydana geldiğine delalet eden bir olgudur. Aynı şekilde, İtalyan hükümetinin hedeflerini gerçekleştirmek adına bu göçü teşvik ettiğine dair bir delildir. Yukarıdaki malumattan ve istatistiki verilerden yola çıkarak söylenebilir ki, Osmanlı idari varlığının son yıllarında, özellikle de 1880'ler ile 1910 arasında farklı eğitim kademelerindeki öğrencilerin sayısında belirgin ve istikrarlı bir artış dikkatleri çekecek boyuta ulaşmıştır.[386] Bu bağlamda, Trablusgarp Vilâyeti'ndeki İtalyan öğrencileri ile diğer yabancı öğrencilerin, hassaten İtalyan okullarının sayısının düzenli bir şekilde artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Özelikle de İtalya'nın bölgeyi işgal ettiği 1911 yılı itibarıyla bahsi geçen havalide çok sayıda İtalyan okuluna rastlanmış olması, bu tarihten sonraki siyasi hadiselerin hangi mahiyette cereyan edeceğine de aslında ışık tutmaktadır.

Trablusgarp Vilâyeti'nde Osmanlı Devleti yönetiminin son yıllarında yabancı okulların Türk devletinin doğrudan açtığı okullara oranla bir gömlek daha kaliteli olduğuna ve halk tarafından rağbet gördüğüne dair Osmanlı mebuslarının da itirafları gelmiş ve durumdan şikâyetçi olmuşlardır. Milletvekillerinin meclis konuşmalarındaki ifadelerine bakılırsa, İtalyanların bölgede toplam 12 adet mektebi eğitim vermekte idi. Sultan II. Abdülhamid döneminde ülke genelinde çok sayıda eğitim kurumu açılırken bunlardan bazıları da Trablusgarp havalisinde açılmıştı. Milletvekillerin ifadelerine

[386] eş-Şeyh, **Tatavvur et-Ta'lîm fî Libya,** s.124.

göre vilâyette tam teşekküllü bir okul bulunmamakta idi. Trablus milletvekili Sadık Bey, halkın bir kısmının bölgede Osmanlı mektebi olmadığı için çocuklarını İtalyanların açtığı okullara gönderdiğinden bahsetmiştir. Yine aynı ifadeye göre İtalyan okullarına 30 bine yakın Musevi'nin çocuğunu gönderdiği anlaşılmaktadır. Bingazi Milletvekili Ömer Mansur Paşa ise Trablusgarp'ta ciddi eğitim verebilen Osmanlı okulu olmadığı için hiç olmazsa Bingazi'de bulunan Osmanlı Musevi Cemaati'nin ilkokulunun devamı ve bekası için 10 bin kuruş yardım talep etmiştir. Milletvekilleri, bölgedeki eğitim sorunları karşısında Osmanlı Devleti'nin diğer vilâyetlerde olduğu gibi Trablusgarp'a da ihtiyaca binaen mekteplerin açılmasını, müderris ve muallimlerin tayin edilmesini talep etmişlerdir. Osmanlı Maârif Nezâreti yetkilileri bunun üzerine bölgeye yeni bir yatılı okul (idari) açılacağını vaat etmelerine rağmen bu icraat vuku bulmamıştır.[387] 1911 yılına gelindiğinde durumun vehameti bütün açıklığıyla ortadadır ve İtalyanlar başta olmak üzere Batılı güçler İtalyada kültürel üstünlüğü ele geçirmiş bulunmakta idiler.

Sonuç olarak Trablusgarp Vilâyeti'nde İtalyanların çok sayıda bulunan okulları ile Osmanlı devlet okulları rekabet edememiştir. İtalyanlar, bölgede İtalyan sevgisini bu okullarda aşılamışlar, halka ve çocuklarına kendi dillerini öğretmişlerdir. İtalyanlar, Trablusgarp'taki Yahudi nüfusun çocuklarını d akendi okullarına çekmişlerdir. Bölge valileri ve mebusları (İbrahim Paşa, Mahmud Naci vb.) tehlikenin farkına vararak başkente bu durumu sık sık rapor göndererek bildirmişler, yeni Türk okulları açılmasını talep etmişler veya bütçe istemişlerdir.

4.4.1 Trablusgarp'ta İtalyan Okulları'nın Kapatılması İddiası

Osmanlı Devleti, İtalyan yayılmacılığına karşı elinden gelen tedbiri almakla birlikte, İtalya Devleti, Batılı diğer sömürgeci devletleri örnek alarak en yakınında bulunan henüz el değmemiş Kuzey Afrika topraklarına el koymanın yollarını aramaktan vaz geçmiyordu. Bunun için ise en makul bölge Trablusgarp Vilâyeti'nin kapsadığı geniş Kuzey Afrika toprakları idi. 1911 yılına gelindiğinda İtalyanların Trablusgarp memleketlerini işgal etmek üzere büyük hazırlıklar içerisinde oldukları ve askerî yığınak için bütçe oluşturdukları artık açık olarak biliniyordu. Bunun yanında İtalyan

[387] Mehmet Yüksel, **Osmanlı Son Döneminde Trablusgarp Vilayeti'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1872-1911)**, Hitit Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2016, s.30-31.

hükûmeti, işgal esnasında ve devamındaki süreçte dünya kamuoyunda haklılığını ispat noktasında bazı argümanları daha başlangıçta oluşturmaya çalışıyordu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'ni Trablusgarp'ta suçlu duruma düşürebilmek için bu devletin Trablusgarp'taki İtalyan okullarını kapattığına dair asılsız ihbarlarda bulunmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti yetkilileri ise buna karşı açıklamalar yaparak tepki vermek ve bölge ile ilgili gelişmeleri daha yakından takip ederek anında müdahalede bulunmak için olağanüstü bir gayret sarfediyordu.

Konu ile ilgili bir arşiv vesikasında bu duruma temas edilmiş, İtalyan okullarının hakikatte kapatılmasının söz konusu olmadığı ifade edilmiştir. Söz konusu vesikada Trablusgarp vilayetinin doğu bölgelerini içine alan Bingazi Mutasarrıflığı'na tabi Derne'de İtalyanlara ait okulların kapatıldığı hakkında etrafa asılsız ihbarlar yapıldığı, aslında böyle bir şeyin söz konusu olmadığı belirtilmiştir. İlgili belgede burada bir yanlış anlamadan dolayı böyle bir kanının oluştuğu ve İtalyanlar tarafından bunun suiistimal edildiği de dile getirilmiştir. Şöyle ki Derne taraflarındaki İtalyan Katolik okullarına devam eden Müslüman çocukların, aynı bölgede yeni açılan bir kız okuluna kayıtlarının yapılması üzerine bunun farklı yönlere çekilerek kamuoyunda kullanılmış olduğu kaydedilmiştir.

Hadise ile ilgili söz konusu vesikanın tam metni aşağıda sunulmuştur:[388]

Bâb-ı Âlî, Dâhiliye Nezâreti,

Bingazi Mutasarrıflığı'ndan alınan şifre,

Derne'de bir mektebin kapanmasına vaktiyle emir verildiği ve diğer bir mektebin de kapatılmak üzere olduğu hakkındaki ihbar sırf hilâf-ı hakikatdir. Böyle bir muamele yapılmadığı livadan tahakkuk etdi. Ancak bir kere mahallinden sormak sûretiyle de te'yid-i hakikat edildi. Derne'de İtalya hükümetinin himaye ve nezâreti tahtında Katolik mektebleri var ise de hükümetce bunlara kat'iyen sed sûretiyle bir muamele yapılmamış olduğu gibi ufak bir müdahale bile vuku bulmamıştır. Yalnız ahîren Derne'de hükümetçe bir inâs mektebi açılmış idi. İslâmlardan Katolik mektebine devam eden birkaç etfâl-i inâs oradan bizim mektebe gelmişlerdir. İhtimal ki ihbar-ı vâki' de bu te'sirle meydana gelmişdir. Derne'deki ecânibin de 11 hânede 54 nüfustan ibaret olduğu ilaveten ma'rûzdur. Mutasarrıf Murad Fuad. 29 Mart 1327 / 11 Nisan

[388] BOA. DH.SYS, 34/5, s.27-28; **Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp**, İstanbul, 2013, s.434-437.

1911.” Yine konunun devamı niteliğindeki 2 Nisan 1327 / 15 Nisan 1911 tarihli diğer bir belgede de aynı açıklamalara yer verilmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Osmanlı Devleti'nin bugünkü Libya'daki, tarihî manada ise Trablusgarp havalisindeki varlığı 1551'den 1911 yılına kadar 360 sene devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti'nde bulunuş süreci üç bölümde ele alınmıştır. Birinci Osmanlı Dönemi (1551-1711)'nde devlet adamlarından Murad Ağa ile Turgut Reis gibi ünlü bir Türk denizcisinin öncülüğünde bu süreçte Trablusgarp havalisinde sağlam bir idare kurmuştur. Karamanlılar Dönemi (1711-1835)'nde bu ailenin bölgedeki ilk yönetim tesisini Karamanlı Ahmed Paşa icra etmiştir. Bunun ardından Trablusgarp'ın idaresini Osmanlı merkezî otoritesi tarafından gönderilmiş valiler devam ettirmiştir (1835-1911). Çalışmamızın da ana araştırma dönemi olan bu devre kaynaklarda İkinci Osmanlı Dönemi (1835-1911) olarak da anılmış ve aradaki Karamanlılar dönemi fazla dikkate alınmamıştır.

Çalışmada XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında Trablusgarp Vilâyeti'nde icra olunan belli başlı eğitim-öğretim faaliyetleri ele alınmıştır. Trablusgarp'ta Osmanlı dönemindeki eğitim süreci, dinî / geleneksel eğitim ile bunun mühim bir ayağı olan medreseler, zâviyeler ve mescitler çevresinde şekillenmiştir. Bu müesseseler tüm bölgeleri kapsayacak şekilde geniş bir alana yayılmıştır. Ancak Trablusgarp Vilâyeti genelinde bu tesislerin açık olması, okuma yazma oranının artmasına fayda sağlamamıştır. Vilâyetin doğrudan Osmanlı merkezî idaresine bağlanmasının ardından Trablusgarp havalisinde, başlangıçta öğretim süreci uzun süre sıbyan mektepleri / küttâb okulları ile sınırlı kalmıştır. Ardından, mescitler ibadet mekânı olmasının yanında dinî / dinî eğitimin verildiği mekânlar olma görevini de üstlenerek sahnedeki yerini almıştır. Bölge halkı çocuklarını, Kur'ân-ı Kerîm ve Arapça temel bilgilerini öğrenmek için buralara göndermiştir. Geleneksel eğitim modeline Osmanlı Devleti doğrudan müdahil olmamış, eğitim zâviye şeyhlerinin inisiyatifine bırakılmıştır. Ancak devlet, bu zâviye şeyhlerinin her hangi bir muzır faaliyete alet olmasına da engel olmaya çalışmış, gerektiğinde duruma müdahale etmiştir.

Zâviyeler ise, Trablusgarp Vilâyeti'nde ülke dışından gelen ilim insanlarını, ticaret kervanlarıyla ülkeye gelenleri, Mekke'ye hac yolculuğu yapanları, Afrika veya Mağrib'ten gelen ilim insanlarını ağırlamış, bütün bu geniş halk kitlelerinin eğitim

hayatında ve tahsil çağlarında iz bırakmışlardır. Bu tesisler, özellikle göçebe aşiretlerin tercih ettiği eğitim mekânları olmuşlardır. Trablusgarp havalisine gelen âlimler, zâviye hocaları ile bir araya gelmişler ve ilmî konuları münakaşa ederek bilgi ve görgülerini artırmışlardır. Bu zâviyelerden Şeyh Abdüsselam el-Esmer Zâviyesi, Zelîten bölgesindeki Zerrûk Zâviyesi, Mısrâta ve Batı Trablusgarp'ta bulunan Mahcûb Zâviyesi ilk başta zikredilebilir. Ayrıca Trablusgarp'ın doğusunda yer alan ve Kâdiriye Tarikatı üzerine bir din ve dünya görüşü benimsemiş bulunan Senûsiye Tarikatı zâviyeleri de yükseokul gibi öğrenci yetiştirmiştir.

Senûsi Tarikatı'nın dikkat çekici özelliği, hizmetinde tuttuğu çocukları ve gençleri, tarikatın geliştirdiği eğitim politikaları çerçevesinde ilmî bir terbiyeye tâbi tutmasıdır. Tarikata ait zâviyeler, aynı zamanda eğitim-öğretim müessesesi görevini yürüttüler. Ancak bu durum, Osmanlı devlet idarecilerinin Senûsî Tarikatı zâviyelerindeki eğitim-öğretim hizmetlerine müdahil olmacacakları anlamına gelmemektedir. Devlet, eğer gerekli görürse ve zâviyelerde devlete karşı bir oluşumun ortaya çıkma tehlikesini sezerse doğrudan zâviyelere olmasa bile sözü edilen zâviyenin kurucuları olan Senûsî aile reisine ulaşarak, gerekli yanlışlığın ya da oluşumun düzeltilmesi gereğini bildirmiştir. Özellikle bu zâviyelere yabancı güçlerin nüfuz etmesinin önlenmesi bâbında Osmanlı hükûmet yetkilileri ve bölge valileri hassas davranmıştır. Esasen bu zâviyelerdeki eğitimin tatbiki tamamen geleneksel metodlarla yapılmakta olup, Osmanı Devleti bunların paralelinde modern okulların yaygınlaşmasını daha çok tercih ediyordu.

Sözü edilen zâviyelerde ilmî kapasitesi yüksek ilim adamları büyük bir itibarla yer aldılar. Bu manada Senûsî zâviyelerinin birer eğitim yuvası yani bir nevi okul olduğunu belirtmekte yarar vardır. Kuzey Afrikalı ve Büyük Sahra bölgesine mensup kabilelerin içinden çıkan gençler, *Senûsî Tarikatı Zâviyesi Mektebi* şeklinde isim verilebilecek bu ilim yuvalarında İslâmî kültür dairesi çerçevesinde ilim tahsili imkânı buldular. Zâviyelerden mezun olan Afrikalı Müslüman gençlerin içlerinden sivrilen ve ilme merakı olanlar, bu zâviyelerde ders verebilecek ilmî kudrete sahip müderrisler arasına katıldılar. Bazıları ise tarikat şeyhi kimliği kazandılar.

Osmanlı Devleti, eğitim ve öğretim işini din ve mezheple bağlantılı olarak ele almış ve buna göre de Trablusgarp Vilâyeti'nde Yahudi ve Hristiyanlara bazı ayrıcalıklar

tanımıştır. Bu çerçevede vilâyette bulunan Fransız ve İtalyan yabancı okulları Osmanlı döneminde ayrı bir role sahip olmuştur.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl son çeyreğinden başlamak üzere, bu çalışmamızda işaret edildiği gibi bölgede modern okullar kurarak bu sürece katkıda bulunmuştur. Buna göre Trablusgarp'taki eğitim Geleneksel / Dinî ve Modern Eğitim Sistemi olarak iki farklı şekilde öne çıkmıştır. Diğer bir ifade ile Trablusgarp'ta Küttâb okullarında, mescitlerde ve zâviyelerde gerçekleşen eğitimin yanında kurulan modern okullarda da eğitim süreci devam etmiştir.

Ülkede geleneksel manada tedrisatta bulunan zâviyelerden mezunlar, bazı hallerde doğudan batıya farklı ülkelere giderek yüksek diplomalar elde etmiş olarak yurda dönmüşler, zamanla Trablusgarp Vilâyeti'nde ilmî ve kültürel gelişimin liderliğini yapmışlardır.

Trablusgarp'ta modern eğitim sistemi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkmıştır. Osmanlı yönetimi, gereksinim üzerine bu coğrafyada modern eğitim metotlarını temel alarak ve çağın ruhuna uygun şekilde modern eğitim kurumları kurmuştur. Bu kurumlardan birisi, kapıları Trablusgarplı ve Türk öğrencilere eşit derecede açık olan askerî okullardır.

Trablusgarp havalisinde modern manada açılan okullardan diğerleri ise ibtidâiye mektepleri (ilkokullar) ve rüşdiye mektepleridir. Bunların yanında XIX. son yarısı ile XX. yüzyıl başlarında Trablusgarp Vilâyeti genelinde ziraat mektepleri, sanayi mektepleri ile dârulmuallimînler (öğretmenokulları) da hizmete sokulmuştur.

Trablusgarp vilâyeti resmî devlet kurumları ile halkın geneli, bilhassa 1898 yılından itibaren eğitim ve öğretim sürecine katkı sağlamaya ve bu alanda finansal destek temin etmeye başlamıştır. Bu yıl içersinde okul ve öğretmen giderlerine 25212 kuruş harcama yapılmıştır. O dönemde Fizan nahiyesi Şâtî köyü ile Cebel-i Garbî bölgesi Fasâtu köyünde birer ibtidâiye ve rüşdiye mektebi açılmıştır. Diğer mektepler de bunları takip etmiştir.

Osmanlı Devleti, Trablusgarp'ta 1850'lerden 1911'e kadar çok sayıda modern usulde eğitim veren okul açmış ve bunların muallimlerini, muallim yardımcılarını, bevvâblarını tayin etmiş, bunların maaşlarının zamanında ödemesinin yapılmasına gayret göstermiştir. Ayrıca mektep binası olmayan yerlere tahsisat göndererek yeni

okullar inşa ettirmiştir. Devletin bütçesinin yeterli olmadığı zamanlarda ise halktan bağışlar toplanarak sistem ayakta tutulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Vilâyeti dâhilinde tatbik ettiği eğitim politikasının en temel direği hiç şüphesiz, açılan bu okullarda okuyan çocukların ve gençlerin iş güç sahibi olarak kendi maişetlerini temin etmeleri ve böylece devlete yük olmaktan kurtulmalarını sağlamaktı. Buna önem vermesinin temel nedeni ise başıboş çöllerde dolaşan aşiret mensubu gençlerin bir gün devletin başına bela olabileceği, yani olağan dışı bir durumda isyanlara bulaşma tehlikesini görmüş olmasıdır. Bu durum diğer pek çok Osmanlı vilâyeti için de geçerlidir. Devletin önem verdiği diğer bir husus ise XIX. yüzyılda batılı anlamda bazı fikirlerin Osmanlı coğrafyasına girmesi nedeniyle Trablusgarp'ta da yerli ahalinin dış müdahale ve yönlerdirmelere açık olması nedeniyle devlet aleyhine fikirler serdetmelerine engel olmaktı. Bunun da sağlıklı bir şekilde icra olunabilmesi için okullarda binlerce gencin eğitimden geçirilmesiyle mümkündü. Geleneksel eğitim veren zâviyere Osmanlı idari personelinin fazla müdahalesi söz konusu değildi. Bundan dolayı doğrudan devlet eliyle açılmış mekteplere ihtiyaç vardı.

Diğer yandan Osmanlı devlet otoritesi Trablusgarp ve Bingazi gibi geniş meleketlerde açtığı okullar vasıtasıyla buralarda yaşayan tebası arasından aklıyla, düşünce potansiyeliyle gelecek vadeden gençleri de tespit etme şansına sahipti. Bu gençlerin Trablusgarp'taki ilk ve orta dereceli okullardaki klasik tahsillerinden sonra yine devletin belirleyeceği oranda içlerinden seçilenleri İstanbul'a gönderilmek suretiyle devlet adamı, bürokrat, şair, âlim ve edip olmalarının önü açılmış oluyordu. Trablusgarp coğrafyasındaki orta düzey okullarda tahsillerini tamamlayan öğrenciler, eğitimlerini daha yüksek ve ileri düzeyde alma amacıyla Osmanlı pâyitahtına giderek burada tıp, hukuk, idare, yargı, ticaret, ziraat, baytarlık, mühendislik ve güzel sanatlar dallarında ihtisas sahibi mekteplere de kaydolma imkânına sahiplerdi. İstanbul'da Aşiret Mektepleri adı verilen okullar da Trablusgarp havalisinden gelmiş gençlere kapılarını açmakta idi. Yüksek düzey mekteplerde eğitim görmesi için Trablusgarp'tan İstanbul'a gönderilen öğrenciler, tahsillerini tamamlamalarının ardından memleketlerine dönerler ve muhtelif devlet dairelerinde de iş bulurlardı. Dolayısıya Osmanlı Devleti, çalışmamızda da çokça tespit ettiğimiz üzere Trablusgarp'ın her

yerinde devlet okulları açmış ve bunların her daim açık tutulması şiçin de ne gerekiyorsa yapmıştır.

Trablusgarp Vilâyeti'ne bağlı ibtidâiye mektepleri, erkek ve kız rüşdiyeleri ile idadilerde Türkçe'nin bir eğitim-öğretim dili olduğuna dair bu çalışmamızda çok sayıda örneğe rastlamış bulunuyoruz. Okullara atanacak muallimin Türkçe tedrisatta bulunabilecek ehliyete sahip olmasını, Trablusgarp Vilâyeti Maârif Müdürlüğü muallim atamaları esnasında bir zorunluluk olarak mutlaka göz önünde bulundurmuştur. Bu manada Türkçe eğitim-öğretimin Trablusgarp'ta XX. yüzyılın başlarına kadar okullarda vaz geçilmez bir gereklilik olarak eğitim politikası içerisinde yer almış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak çalışmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla Trablusgarp Vilâyeti'nde okullaşma oranı doğal olarak düşük seviyelerde bulunduğu için yerli ahalinin Türkçe öğrenmesinde hiçbir zaman büyük mesafeler kaydedilememiş, sadece devletle uzun süreli münasebetlerde bulunması gereken şahıslar Türkçeye rağbet göstermiştir. Esasen Osmanlı Devleti siyasi mercilerinin ve Maârif yetkililerinin de Trablusgarp havalisinde modern tarzdaki okulların sayısını ve hacmini artırma politikalarının temelinde okuma yazma seferberliğinin yanında devletin resmî dili olan Türkçenin de sağlam ve yaygın bir şekilde öğretilmesi önceliği yatmaktadır.

Trablusgarp Vilâyeti'nde XX. yüzyıla girildiğinde mesela 1903 yılında mezun olan yedi kişilik ilk öğretmen grubu, Trablusgarp'ın kırsal kesimlerine tayin edilmiştir. 1904 senesinde ise üç öğrenci İstanbul'a eğitim için gönderilmiştir.

Trablusgarp topraklarında, özellikle de Osmanlı vilâyet merkezi Trablus'ta, modern eğitim süreciyle paralel bir şekilde müspet başka gelişmeler de yaşanmış ve 1895 yılında sözü edilen vilâyette ilk matbaa kurulmuştur. Matbaanın da getirmiş olduğu imkânlar sayesinde ülkede gazeteler çıkarılmaya başlanmıştır. Bu anlamda ilk kurulan gazeteler, Terakki Gazetesi ve Trablusgarp Gazetesi'dir. Bu gazetelerde, hikâye ve şiirlerin yer aldığı kültürel sayfalar bulunmaktaydı. Gazetelerin çıkarılmasıyla Trablusgarp'ta çocuklar ve gençler arasında okuma alışkanlığında ve mekteplere giderek kaydolma arzusunda elbette ki gözle görülür bir artış yaşanacaktır. Hatta bölge halkı, kızlarını okutmaya önem vermeye başlamış ve kız öğrenciler için Trablusgarp'ta okul açılmıştır.

Ülkede kitapların muhafaza edilmesinde ve okuyuculara ulaşmasında özel ve kamu kütüphanelerinin rolü ise inkâr edilemez.

Bahis konusu coğrafyada XX. yüzyılın ilk yıllarında vukua gelen bütün bu gelişmeler ile Trablusgarp genelinde modern tarzda eğitim veren kurumların yüksek çabaları, ülkede kültürel hayatın canlanmasında ve en azından merkezî şehirlerde kısmî de olsa entellektüel bir atmosferin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

1911 tarihinde meydana gelen İtalya işgali, halkın çocuklarını modern okullara göndermesine ilk başlarda engel teşkil etse de bu durum zamanla tersine dönmüş ve Trablusgarplı çocuklar ve gençler, eskisinden çok daha fazla bir biçimde modern okullara yönelmişlerdir. Devlet idarecilerinin tatbik ettiği sistemli politikalar ile Trablusgarp Vilâyeti dâhilinde sakin bütün halkların çocuklarının Osmanlı modern dönem okullarına kaydolunmalarının önünde hiçbir engel bırakılmamıştır. Netice olarak Osmanlı Devleti'nin, bir anlamda geç de olsa Trablusgarp'ta genelinde açtığı modern eğitim veren okullar sayesinde binlerce genç kaliteli bir eğitim almış, kendisini yetiştirmiş; bunun sonucunda Trablusgarp eğitim ve öğretiminde rönesans yaşanmış, ilerleyen safahatta ise İtalyan işgalinin yaraları yeni yetişen bu genç nesiller eliyle daha etkin biçimde sarılmıştır.

Bugün Libya Devleti sınırları içerisinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin mühim bir kısmı XIX. yüzyılda olduğu gibi geleneksel / dinî eğitim kurumlarında (cami, mescit, zâviye) sürdürülmektedir. Ancak zamanla bu geleneksel eğitim yuvaları modern okullara da evrilmektedir. Mesela Şeyh Abdüsselam el-Esmer Zâviyesi bugün el-Câmiatu'l-Esmâriyye nisbetun ilâ eş-Şeyh Abdüsselam el-Esmer adıyla üniversite statüsünde eğitime devam etmektedir. Ayrıca yeni üniversiteler açılmaktadır. Bunların bir kesimi İlahiyat fakülteleri veya üniversiteleri şeklinde örgütlenmiştir. Bunun yanında Libya'da ilk, orta ve lise düzeyindeki okulların sayısı da her geçen gün artmaktadır. Bunlar Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında Trablusgarp Vilâyeti genelinde açtığı ibtidâiye, rüşdiye, idadi ve dârulmuallimîn, dârulmuallimât gibi modern tarzda hizmet sunmuş okulların XX. yüzyıl ve sonrasına kadar etkisinin de olduğunu bizlere göstermektedir. Elbette Libya'daki Batılı okulların da bugünkü Libya eğitim sistemi üzerinde etkisinin olduğu da inkâr edilemez.

Sonuç olarak Libya'nın Osmanlı eğitim sistemi içindeki mühim mevkii bu çalışma ile ortaya konulmuştur. Bundan sonra yapılacak olan günümüz Libya Devleti'nin sınırları içerisnde bulunan vilâyetlerinde saha çalışması yapılarak Osmanlıların bölgedeki eğitim yatırımları somut olarak da incelenmelidir. Bu çerçevede bölgedeki mimari eserlerin son durumları tespit edilmeli, iç savaş sonrasında devletlerarası ikili anlaşmalar ile bölgedeki bakıma muhtaç Osmanlı mektepleri onarılmalı ve turizme kazandırılmalı ya da müze gibi kültürel içerikli amaçlar ile kullanılmasının alt yapısı sağlanmalıdır. Libya arşivleri yeniden taranarak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki eğitim politikasını aydınlatma noktasında yeni vesikalara ulaşılmalıdır. Libya'da Osmanlı dönemi eğitim sistemi üzerine yayınlanmış kitaplar Türkiye'de; aynı şekilde Türkiye'de yayınlanmış olanlar da Libya'da her iki ülkenin diline çevrilerek tekrar yayınlanmalıdır. Libya ile Türkiye üniversiteleri arasında yeni eğitim-kültür anlaşmaları yapılarak iki ülke arasındaki tarihi bağların güçlenmesine katkı sunulmalıdır.

KAYNAKLAR

Abdülalim, M. K. (1966). *Dirâset fi Târihi Libya el-kadîm*, Menşûrât el-Câmia el-Libiyye, Trablus, Libya.

Abdülkerim, Hamida İdris Ali (2019). *Libya ve Anadolu'da Tasavvuf Hareketleri,* Karabük Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Karabük.

Ahmed İzzet Paşa Divanı (2019). Haz. Âdem Ceyhan ve Bülent Şığva, Buhara Yayınları, İstanbul.

Alwarshfani, J.G.D. ve Yakupoğlu, Cevdet (2021). "Kuzey Afrika'da Senûsiyye Tarikatı Zâviyeleri ve İlme Hizmetleri (XIX. Yüzyıl)'', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.8, S.3, s.918-951.

Alwarshfani, J.G.D. ve Yakupoğlu, Cevdet (2021). "Osmanlı Devleti Zamanında Trablusgarp Vilâyetinde Askerî Okullar ve Kışlalar (XIX. Yüzyıl)'', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.8, S.4, s.1521-1540.

Anderson, L. (1984). "Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya", *International Journal of Middle East Studies,* Vol. 16, No. 3 Cambridge, 325-348.

el-Arabî, G. A. (2010). *Mısallâta fi'l-ahdi'l-Osmânî es-sânî*, Merkez Cihâd el-Libiyîn Lidirâseti't-Târihiye, Mısallâta, Trablus, Libya.

el-Arabî, G. A. A. (2019). *Trablusgarp (Libya)'da 1844-1943 Yılları Arasında Eğitim Sistemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Karabük.

el-Arabî, M. S. (1985), *Inde Mekânet ez-Zavâyâ Müessese İlmiyye*, Mecellet Turâsi'ş-Şaâb, Trablusgarp, Libya.

Arslanyürek, Y. (2019). "Halil (Kut) Bey'in Trablusgarp Savaşı'ndaki Faaliyetleri", *Belgi Dergisi, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını*, C.2, S.18 (Yaz / II), 1563-1586.

Artuç, Nevzat (2013). *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senûsî İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul.

Artuç, Nevzat (2014). "II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarp'ta Hamidiye Alaylarının Teşkili", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu (20-21 Şubat 2014, Selanik)*, C.I, TTK Basımevi, Ankara, s.53-78.

Atabaş, Cemal (2021). *Trablusgarp Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, TTK Basımevi, Ankara.

Azamat, N. (1989). Ahmed b. İdrîs. *DİA*. 2, 92-94.

el-Bahravî, M. A. (1978). *Hareketü'l-İslahı'l-Osmanî fi ahdi's-Sultan Mahmud es-Sani (1808-1839)*, Darü't-Türas, Tab' 1, Kahire.

Bâzâma, M. M. (1965). *Libya fi Işrine Sene min Hükmi'l-İsbân (1510-1530)*, Mektebetü'l-Fircani, Trablus, Libya.

el-Bergûsi, A. M. (1971). *et-Tarih el-Libi el-Kadim Münzü Akdemi'l-Usûr Hattâ Fethi'l-İslâmî*, Menşurati'l-Camia Libiyye, Dâr Sâdır, Beyrut, Lübnan.

BOA. A.} MKT. Nr. 82/98.

BOA. A.} MKT. Nr. 91/52.

BOA. A.} MKT. MHM. (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı), Nr.364/98.

BOA. A.} MKT. MHM. (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı), Nr.407/63.

BOA. A.} MKT.MVL. (Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı), Nr.106/76.

BOA. BEO (Bâb-ı Âlî Evrak Odası). AYN.d, Nr. 915/2,14,29.

BOA. DH.SYS. (Dâhiliye Siyasi Kısım), Nr. 34/4.

BOA. DH.SYS. (Dâhiliye Siyasi Kısım), Nr. 34/5, s.27-28.

BOA. İ.DH. (İrade Dâhiliye), Nr. 1218/95393.

BOA. İ.MLU. (İrade meclis-i Umumî), Nr. 6/8.

BOA. İ.MVL. (İrade meclis-i Vâlâ), Nr. 566/25435.

BOA. İ.ŞD. (İrade Şurâ-yı Devlet), Nr. 2/88.

BOA. MF.İBT. (Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidâiyye Kalemi), Nr. 116/13.

BOA. MF.İBT. (Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidâiyye Kalemi), Nr. 128/78.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 1/141.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 3/21.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 5/56.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 5/78.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 6/69.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 14/137.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 600/13.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 603/33.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 609/33

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 628/11.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 750/20.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 758/60.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 758/63.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 1030/13.

BOA. MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi), Nr. 1151/1.

BOA. MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları), Nr. 161/40.

BOA. Nr. 50/1139.

BOA. Y.PRK.MF (Yıldız Maârif Nezâreti Maruzatı), Nr. 4/63.

Bostan, İ. (2007). Oruç Reis. *DİA*. 33, 426-428.

Bostan, İ. (2012). Turgut Reis. *DİA*. 41, 417-418.

Bozkurt, Nebi (2004). "Mektep". *DİA*. 29, 5-6.

Câmi, A. (1974). *Min Trablusgarp ile's-Sahra el-Kübra*, Tercüme: Muhammed el-Usta, Dâru'l-Misrâtî, Trablusgarp.

el-Cerrarî, Mohammed Tahir (2006). "Türk Arşivlerinin Libya Tarihi İçin Önemi" *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu (17-19 Kasım 2005)*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, s.568-574.

Couro, F. (1984). *Libya Esna-i el-Ahdi'l-Osmânî es-Sânî*, Tahkîk ve Tashîh: Halife Muhammed et-Tellîsî, Tab': 2, el-Münşe el-Amme linneşri ve't-tevzi' ve'l-i'lân, Trablus, Libya.

Cuheyder, A. M. (2000). *Medresetu'l-fünûn ve's-Sanayi' bi Medineti Trablus fi mietiâm (1898-1998),* Merkez Cihad el-Libiyyin li'd-Dirâsâti't-Târihiye, Trablus, Libya.

Çabuk, M. (2019). "Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika'da Osmanlı-Senusi İş Birliği", *KSÜSBD,* Cilt: 16 Sayı: 1, Nisan, 221-256.

Çam, Yusuf (1991). *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar, Rüşdiye, İdadi, Harbiye (1892-1902)*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara.

Çaycı, Abdurrahman (1995). *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911),* TTK Basımevi, Ankara.

Çetin, A. (1996). Garp Ocakları. *DİA*. 13, 382-386.

ed-Deccânî, A. S. (1988). *el-Hareketü's-Senûsiyye: Neş'etühâ ve Nümüvvühâ fi'l-Karni't-tâsi'ʿaşer (1202-1320 H.),* Tab' 2, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Lübnan.

ed-Deccânî, A. S. (1971). *Libya kubeyli'l-ihtilâl el-İtali ve Trablusgarp fî ahiri'l-ahid el-Osmânî es-sânî (1882-1911),* Kahire.

ed-Düveybî, H. M. (1999). *el-Evza' el-Askeriyye fi Trablusgarp, Kubeyle el-İhtilâl el-İtali, 1881-1991*, Merkezi Cihâd el-Libiyyin lid-Dirâseti't-Târihiyye, Trablus, Libya.

Ebû Acîle, M. el-Hâdî (1988). *Siyasetü Hukkâmi'l-Üsrati Karamanlılar ve Eseruhâ fî Zuhûri ve Tatavvuri'l-İlmiyye fî eyâleti Trablusgarp*, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-neşr.

Ebû Acîle, M. el-Hâdî (2013). *Siyasetu hukkâmi'l-usrati Karamanliye ve Eseruhâ Fi Zuhûr ve Tatavvuri'l-Hayâti'l-İlmiyye fi eyâleti Trablusgarp*, Tab': 1, Dâru'l-Kütübi'l-Vataniye, Bingazi, Libya.

Ebû Ras, A. M. İ. (1998). *Lemehât mine'l-Hayât es-Sekafiyye fî Libya, Hilâl el-Karneyn, IX-X el-hicriyye*, a'mâl Nedvet et-Tavâsul es-Sakafi beyne aktâr el-Mağrib, Neşr. Kulliyet ed-Da'vetu'l-İslâmiyyetu, Trablusgarp.

Ebû Zebîb, es-Sayd. *eş-Şi'ri'l-Libiye fi'l-Karni'l-Işrin*, Mecelletu Külliyeti Da've'l-İslâmiyye, Aded: 12, Trablusgarp, Libya.

Edhem, A. (1974). "Vesâiku an Târihi Libya el-Hadîs", *el-Vesâiku'l-Osmânîyye (1881-1911)*, Tahkîk ve Tashîh: Ahmed Sıdkı ed-Deccânî, Câmiatu Bingazi, Bingazi, Libya.

Ergün, M. & Duman, T. (1996). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 7, 494-511.

el-Eşheb, M. T. (1936). *Berkatu'l-Arabiyye Beyne Ems ve'l-Yevm*, Matbaatu'l-Haravî, Kahire.

el-Eşheb, M. T. (1952). *el-Mehdî es-Senûsî*, Matbaatu'l-Biltümaji, Trablusgarp.

el-Eşheb, M. T. (1956). *el-Senûsî el-Kebir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Lübnan.

el-Eşheb, M. T. (1958). *Ömer el-Muhtar, Abtalu'l-Cihad ve's-Siyase fi Libya*, Neşr. Mektebetu'l-Kahire.

Fâris, M. H. & Âmir, M. A. (1999). *Tarihü'l-Mağrib el-Arabî el-hadîs, el-Mağrib el-Aksa ve Libiya*, Menşûrât Câmiât Dımaşk.

Ferro, C. (1994). *el-havliyyet el-Libiyye Münzü el-Fethi'l-Arabî Hatta el-Gazv el-İtali*, C.3, Tercüme: Muhammed Abdülkerim el-Vafi, Dârul-Fürcani, Trablusgarp.

el-Feytûrî, Abdusselam bin Osman (1921). *el-İşârât el-İbâdîn mâ bi Tarablus mine'l-Mezârât*, Dâru Mektebetu'n-Necâh li's-Sekafeti ve'n-Neşr, Trablus.

Galbun, Muhammed bin Halil (1349h). *Tarihu Trablusgarp,* el-Müsemma et-Tizkâr fimen meleke Trablus ve mâ kâne bihâ mine-l Ahbâr. Tahkîk. Tâhir ez-Zâvî, Nşr. Dâru's-Selefiyye, Kahire, Mısır.

Halıcı, Şaduman (2008). "Meclis-i Mebusan'da Trablusgarp (1908-1912)", *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1585-1613.

Hamide, A. A. (1995). *el-Müctema ve'd-Devle ve'l-İsti'mar fi Libya (1830-1932)*, Merkez Dirâset el-Vahde'l-Arabiyye, Beyrut.

Hasaneyn, Ali es-Sâdık (1992). *en-Nufûzu el-İtali es-Sekafi fî Libya*, Merkez Cihâd el-Libiyin li'd-Dirâseti't-Târihiyye, Trablus, Libya.

el-Hatîb, M. A. (1981). *Usûlü'l-Hadîs ve 'Ulûmuhu ve Mustelahatuhu*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İbn Haldun, A. (1983). *el-İbar ve Divan el-Mübteda ve'l-Haber fi Eyyâm el-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-Sultan el-Ekber*, C.6, Dâr el-Kitab el-Lübnani, Beyrut, Lübnan.

İbn Mahluf, M. (1999). *Mevâhibu'r-Rahîm fî Menâkıb Şeyh Abdusselam bin Sâlim Ravdu'l ezhâr fî minyeti's-sâdâti'l-ebrâr fi Menakib Şeyhi'l-Esmer li'ş-Şeyh Kerimuddin el-Bermûnî*, Mektebetu Dâru's-Sekafe, Beyrut.

İbn Sahnûn, M. (1972). *el-Edebu'l-Muallim*, Dâru'l-Manar, Tunus.

Kahraman, K. (1996). Fizan. *DİA*. 13, 161-163.

Kakia, A. J. (trsz). *Libya fî Ahdi'l-Osmânî es-Sani (1835-1911)*, Tercüme. Yusuf Hasan el-Aselî, Dârü İhya el-Kütübi'l-Arabiyye, Trablusgarp.

Kara, M. (2011). Tekke. *DİA*. 40, 368-370.

Kavas, A. (1999). "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarık Münasebetleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 171-195.

Kavas, A. (2009). Senûsî, Muhammed bin Ali. *DİA*. 36, 529-531.

Kavas, A. (2009). Senûsî, Muhammed Mehdî. *DİA*. 36, 531-533.

Kavas, A. (2009). Senûsiyye. *DİA*. 36, 536-538.

Kavas, A. (2012). Trablusgarp. *DİA*. 41, 288-291.

Ahmet Kavas (2018). *Osmanlı'nın Merkezi Afrika'ya Açılan Kapısı Fizan Sancağı*, Alelmas Yayıncılık, İstanbul.

el-Kendî, Vefâ Kâzım Mazi (2017). *el-Vakı' el-İktisadi ve'l-İctimai li-Vilâyet-i Trablusgarp*, Dâru'l-Eyyam Li'n-Neşr ve't-tevzi', Amman, Ürdün.

Kitabu Tezyîli'l-Mi'yar (2008). thk. Cuma ez-Züreykî, Cem'iyyetu'd-Daveti'l-İslâmiyyeti'l-'Alemiyye, Trablus.

Kriphal, M. (1988-1989). *Afrika*, III, el-Cemeyyetu'l-Mağribiyye li't-telif ve tercüme ve'n-nakl. Muhammed Haci vd.

Kodaman, Bayram (1991). Aşiret Mekteb-i Hümâyunu. *DİA*. C.4, 9-11.

Kök, B. (2001). Bahâeddin Karakuş. *DİA*. 24, 441.

Mâe'l-Mevâid li'l-Ayâşî er-Rıhle (1965). Nşr. Mektebetu'l-Kutub el-Libiyye, Trablus.

Mahmud Naci (1973). *Tarihu Trablusgarp*, Tercüme: Abdusselam Edhem ve Muhammed el-Usta, Menşûrâtu el-Câmia Libya, Trablusgarp.

Maksutoğlu, M. (1994). Dayı. *DİA*. 9, 59-60.

Mantran, R. (2001). Karamanlı. *DİA*. 24, 451-453.

Matingili (2009). *Mıntıkatü Trablus fi Ahdi Romani*. Tercüme. Muhammed el-Cerrarî ve Muhammed Abdülhâdi Haydar, Nşr. el-Merkezü'l-Vatanî li'l-Mahfûzât ve'd-Dirâseti't-Târihiyye, Trablus el-Cemahiriyye el-Arabiyye el-Libiyye eş-Şâbiyye el-İştirâkiyyeti'l-Uzmâ.

Mecelletu'l-Va'y el-İslâmî (2019). Aded: 2, Kuveyt.

Mecelletu'l-Efkâr (1958). Sene: 3, Sayı: 18, Ekim.

Mecelletu'l-Efkâr (1966). Sene: 11, Sayı: 3.

Mecelletu Malumat (1903). Sene: 6, Sayı: 2164, 23 Safer 1321 / 21 Mayıs, s.2 ve Sayı: 2273, 7 Eylül 1903, s.2.

Menekşe, Metin (2019). "Bingazi Mutasarrıflığı Dâhilindeki Cebel-i Ahdar'ın Coğrafi, Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Bölgedeki Bazı Islah Girişimleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV / 2, s.629-665.

Mesut, M. A. (2013). *Melameh el-Hayati'l-Fikriyye ve's-Sekafiyye fi Libya fi âhiri'l-hukmi'l-Osmânî hatta İhtilali'l-İtali 1911*, el-Mecelletü'l-Câmiiyye, Aded: 15.

Meysûm, M. (2018). *Muhammed bin Ali es-Senûsî Menâbiu 'İlmehû ve Menhec Tarikatahû*, Câmiatu Hasîbe bin Bû Ali eş-Şelef el-Cezâir.

el-Meyyâr, A. F. (2001). *el-Hadâratu'l-Finikiyye fi Libya*, Merkez Cihad Libiyyin li'd-dirâseti't-Târihiyye, Trablus, Libya.

Nasrullah, M. (1932). *Tatavvur Nizam Mulkiyyeti'l-Arz fi'l-İslâm*, Dâru'l-Hadase, Lübnan.

Navel Abdullah (1883). *el-Dustûru'l-Osmanî*, Dâru'n-Neşr el-Edebiyye, Beyrut, Lübnan.

en-Neccâr, Cemil (2002). *es-Siyasetü't-ta'limiyyeti'l-Osmâniyye ve İn'ikasüha alâ Vilâyeti Trablusgarp*, Mecelletu el-Câmiât el-Melik Suûd, Aded: 14.

Nikola, Z. (1966). *Libya fi'l-Usûri'l-hadise*, Dârü'r-Raid, Tab' 1, Kahire.

en-Nuveycî, İ. (2004). *el-Mesâcidi'l-İslâmiyye fi'l-Medineti'l-kadîme bi Trablus fi'l-Ahdi'l-Osmanîyyi'l-evvel (1551-1711)*, Câmiatu'l-Mergip, el-Kumis, Libya.

Osmanlı Belgelerinde Cezayir (2010). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp (2013). Haz. K. Gurulkan, Y. İhsan Genç ve bşk., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

Osmanlı Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, (2014). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.

Ömer Ali b. İsmail (1966). *İnhiyarü Hukmü'l-üsrati'l-Karamanli fi Libya (1795-1835)*, Mektebetü Furcânî, Trablusgarp, Libya.

el-Ömerî, A. (1990). *Târih el-İlm ında'l-Arab*, Dâru'n-Mecdelavî li'n-Neşr, Amman, Ürdün.

Öngül, A. (2001). Şerefeddin Karakuş. *DİA*. 24, 442-443.

Özcan, A. (1997). Harbiye. *DİA*. 16, 115-119.

Özdağ, Abdullah (2020). *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, TTK Basımevi, Ankara.

Özköse, K. (2000). *Muhammed Senûsî Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan Yayınları, İstanbul.

Özköse, K. (2013). "Osmanlı Devleti ile Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, 11-39.

Özkuyumcu, Nadir (2000). İfrîkıye. *DİA*. 21, 515-516.

Rüşdü, Râsim (1953). *Trablusgarp fi'l-Mâzi' ve'l-Hâzır*, Trablus, Libya.

Rolfs, F. (1996). *Rıhletün Abre Afrika*, Tercüme: İmadüddin Ganim, Merkezü Cihâdi'l-Libiyyin li'd-Dirâsâti't-Târihiyye, Trablus.

Rossi, E. (1969). *Trablusgarp Tahte Hükmi'l-İsbanya ve Fürsan-ı Malta*, Tercüme. Khalifa Muhammed et-Teliysi, Dâru's-Sekafe el-Libiyye, Beyrut, Lübnan.

Rossi, E. (1974). *Libya Münzü Fethi'l-Arabî hattâ Seneti 1911*, Tercüme ve takdim. Halife Muhammed et-Tillîsî, Dâru's-Sakafe, Beyrut, Lübnan.

Sa'dullah, Ebû Kasım. *Tarihu Cezair es-Sekafi*.

Sahihu'l-Buhârî (trsz). Dâru'l-İhya el-Turat el-Arabî, Beyrut, Lübnan.

es-Sallâbî, A. M. (2001). *es-Simâr ez-Zekiyye li'l-Harekâti's-Senûsiyye fî Libya*, C.1, el-Mektebetü't-Tibyân, Kahire.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1316 / 1898, Sene: 1, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfe.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1317 / 1899, Sene: 2, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1318 / 1900, Sene: 3, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1319 / 1901, Sene: 4, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321 / 1903, Sene: 6, Asır Matbaası, Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye.

Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1286 / 1869). Sayı: 1, Trablusgarp Litografya Destgahı.

Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1287 / 1870). Sayı: 2, Vilâyet Matbaası.

Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1292 / 1875). Sayı: 6, Vilâyet Matbaası.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1301 / 1884). Sayı: 10, Vilâyet Matbaası.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1302 / 1885). Sayı: 11, Vilâyet Matbaası.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1305 / 1888). Sayı: 12, Vilâyet Matbaası.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1312 / 1894). Sayı: 12, Vilâyet Matbaası.

Satı' el-Husarî (1960). *el-biladu'l-Arabiyye ve'd-devletü'l-Osmâniyye*, Dâru'l-İlim Li'l-melâyin, Beyrut, Lübnan.

Sezer, H. (2002). "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri- Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", *AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi,* XX/32, Ankara, 163-178.

es-Suvey'î, A. (1989). *Bidâyetu's-Sahafe el-Libiyye (1866-1922)*, Matbaatu Dâru'l-Cemâhiriyye, Trablusgarp, Libya.

Şagluf, Mesud (1980). *Mevsuâti'l-âsâri'l-İslâmiyye fî Libya*, C.I, Trablusgarp, Libya.

eş-Şerîf, A. M. & et-Tavîr, M. Ü. (1981). *Dirâset fi târihi'l-mektebet ve'l-vesâik ve'l-mahtûtât el-Libiyye*, ed-Dâru'l-Cemâhiriyye li'n-neşr, Mısrâta, Libya.

Şeşen, R. (1982). "Salahaddin Eyyûbî devrinde Libya'da Türkler ve Karakuş meselesi", *Tarih Dergisi*, Sayı: 33, 169-198.

Şeşen, R. (1995). Eyyûbîler. *DİA*. 12, 20-31.

eş-Şeybani, Ömer et-Tûmi (2000). *Tarihu's-sekafe ve't-ta'lîm fi Libya*, Tab' 1, Matbuat Câmiat el-Fâtih, Trablusgarp.

eş-Şeyh, R. G. (1972). *Tatavvur et-ta'lîm fî Libya fi'l-asri'l-hadîs*, Dâru'l-Tanmiya Li'n-Neşr ve't-Tevzia, Trablus, Libya.

Şıvgın, H. (2014). *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri: Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le ilgili Bazı Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

eş-Şineytî, M. (1951). *Kadiyyetü Libya*, Mektebetü en-Nahda el-Mısriyye, Kahire.

Şuayb, U. A. & el-Mısallâtî, A. el-Dukkalî (2000). De*vru Zâviyetühu fi'l-Hayati's-Sakafiyye fî Libiyye*, Dâru's-Selâm, Trablus.

Şükrî, M. F. (1948). *es-Senûsiye: dîn ve devle*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire.

Şükrî, M. F. (1957). *es-Senûsîye: Milad Devletu Libya el-Hadîse, Vesâikü Tahrîruhâ ve İstiklâluhâ*, C.II, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire.

Talas, M. S. (2014). *et-terbiye ve't-ta'lîm fi'l-İslâm*, Kahire, Muessesetu Hindavî, Kahire.

Taş, Abdullah Erdem (2016). *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835)*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Taşkın, Ünal (2020). "Vilayet ve Maârif Salnamelerinde Trablusgarp ve Bingazi'deki Eğitim Kurumları Hakkında Veriler", *Abay Kunanbayev Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-III*, ed. Yunus Emre Tansü, İKSAD, Gaziantep, s.433-458.

et-Tavir, M. A. (1991). *Târihü'z-ziraa fi Libya Esnâi'l-hukmi'l-Osmânî*, Tab' 1, ed-Dâru'l-Cemahiriyye li'n-Neşr ve't-Tevzia ve'l-i'lân.

Teysîr b. Musa (1988). *el-Müctema' el-Arabî el-Libi fi Ahdi'l-Osmânî*, Tab' 1, Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Trablusgarp.

et-Ticânî, Ebû Muhammed Abdullah bin Muhammed bin Ahmed (1981). *Rihletu't-Ticânî*, Tahkîk. Hasan Hüsni Abdülvehhab, Neşr. el-Arabiyye, Libya- Tunus.

Todd, M. L. (1968). *Esrarü Trablus*, Tercüme: Meryem Ahmed Selame, Mektebetü Fercani, Trablusgarp.

et-Trablusî, Ahmed en-Nâib el-Ensârî (1961). *el-Menhelu'l-azb fi Tarihi Trablusgarp,* Mektebetu'l-Furcani li'n-neşr, Tahkîk. et-Tâhir ez-Zâvî, Matbaa İstikame, Trablusgarp, Kahire.

Trablusgarp Gazetesi. Âsitâne (İstanbul), Sayı: 61-112,463,1759.

Trablusgarp Valisi Ahmed Râsim Paşa'nın Layihası (1891). BOA. Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı), Nr.7/13.

Trablusgarp Valisi Ahmed Râsim Paşa'nın Raporu. Belge ve Dokümanlar Şubesi, Merkez Cihad el-Libiyyin li'd-Dirâseti't-Târihiyye, Trablus, Libya.

Trablusgarp Valisi Kâmil Paşa'nın Layihası (1892). BOA. Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı), Nr. 9/2.

Trablusgarp Valisi Nazif Paşa'nın Layihası (1881). BOA. Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı), Nr. 9/5.

Turan, Ş. (1992). Barbaros Hayreddin Paşa. *DİA*. 5, 65-67.

Turan, T. & Turan, E. T. (2011). "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusîlik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 19, 190-206.

Türkmen, Z. (2016). "Sultan II. Abdülhamid döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", *Osmanlı İstanbulu IV*, IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, Ed. F. Emecen vd. İstanbul, 931-954.

el-Vesaiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiyye bi Trablusgarp (1308/1891). Evkaf Dosyası, Nr. 18. Trablusgarp, Libya.

el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye (1325/1907). Sicillu'l-Vesâiki't-Ta'lîm, Nr. 1753/11. Trablusgarp, Libya.

el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye (1326/1908). Melefâtu't-Ta'lîm, Nr. 11, Medresetu Sâhilu'l-Ehâmid el-İbtidâiye. Vesâik ve Musannafât bi şe'nu en-Netâyicu'l-İmtihan fi Cemî'i el-Fusûl.

el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye (1328/1910). Melefâtu't-Ta'lîm, Nr. 11, Medârisu'l-Eyâlete Esmâe'l-Muvazzafîn ve Muâlimîn ve Mübâşirîn, Tarihu'l-Mübâşere ve'l-Maâş. Trablusgarp, Libya.

el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye. Nr. 133/68, Medresetu's-Sınâ'at ve'l-Hirefi'l-Yedeviyye.

el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiye. Askerî dosyalar, Nr. 1427, 1733, 1949, 2357, 2443, Trablusgarp, Libya.

el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiyye. Maârif Dosyası, Nr. 109, Trablus, Libya.

el-Vesâiku Dâru'l-Mahfûzâti't-Târihiyye. Türkçe Maârif Dosyaları, Nr. 1702, 1721, 1723, 1724, 1737, 1738, 1747, 1759, 14411. Hamra Sarayı, Trablusgarp, Libya.

el-Vesâiku'l-Osmâniyye. Belge ve Dökümanlar Şubesi, Merkez Cihad el-Libiyyin li'd-Dirâset et-Târihiyye, Nr. 10,13, S.3,4, Trablusgarp, Libya.

el-Vortilani, H. (2011). *er-Rihletu'l-Vertilaniyye ve nüzhetü'l-enzar fi fadli ilmi't-tarih ve'l-ahbâr*, Takdim. Mahfouz Bou Karaa ve Ammar Basta, C.1, Dâru'l-Ma'rifa, Cezayir.

Yazıcı, Nesimi (1995). "Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi Üzerine Bazı Gözlemler", *Belleten*, C.59, S.224, s.121-132.

Yuşa', B. K. (1973). *Gadamıs Melemıh ve Suvar*, Dâru Lübnan, Beyrut.

Yüksel, Mehmet (2016). Osmanlı son döneminde Trablusgarp Vilayeti'nin sosyal ve ekonomik yapısı (1872-1911)", Hitit Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum.

ez-Zâvî, T. A. (1968). *Mu'cemu'l-Buldâni'l-Lîbîyye, Trablus.*

ez-Zâvî, T. A. (1970). *Vulât Trablusgarp min Bidayeti'l-Fethi'l-Arabî hatta Nihayeti'l-Ahdi'l-Osmânî*, Dâru'l-Feth li't-Tibâati ve'n-Neşr, Beyrut, Lübnan.

Zerkun, Feride (2000). *el-Hareketü'ş-Şi'riyye fi Libya fi'l-Karni'l-Işrin*, el-Câmiatu Abdülmelik es-Sa'di, Kulliyetu el-Edeb ve'l-Ulûm, Utrûhatu Doktora.

Ziyade, N. (1958). *Libya mine'l-İstimar İtali ile'l-İstiklâl*, Ma'hed ed-Diraset el-Arabiyye el-Âlemiyye, Kahire.

Ziyade, N. (1966). *Libya fi'l-Usûri'l-Hadise*, Dârü'r-Raid, Tab' 1, Kahire.

ez-Zubeydî, M. M. (1970). *Taj el-Arûs*, el-Matbaa el-Hukûmiyye, Kuveyt.

ez-Züreykî (1998). *Terâcimu Libya*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi.

ez-Züreykî (2019). *el-Mezhebu'l-Mâlikî, Neş'etuhu ve İntişâruhu fi Şimâli Afrika*, Mecelletu'l-Câmiati'l-Osmâniyye, Aded: 2, Mısrâta, Libya.

Elektronik Kaynaklar

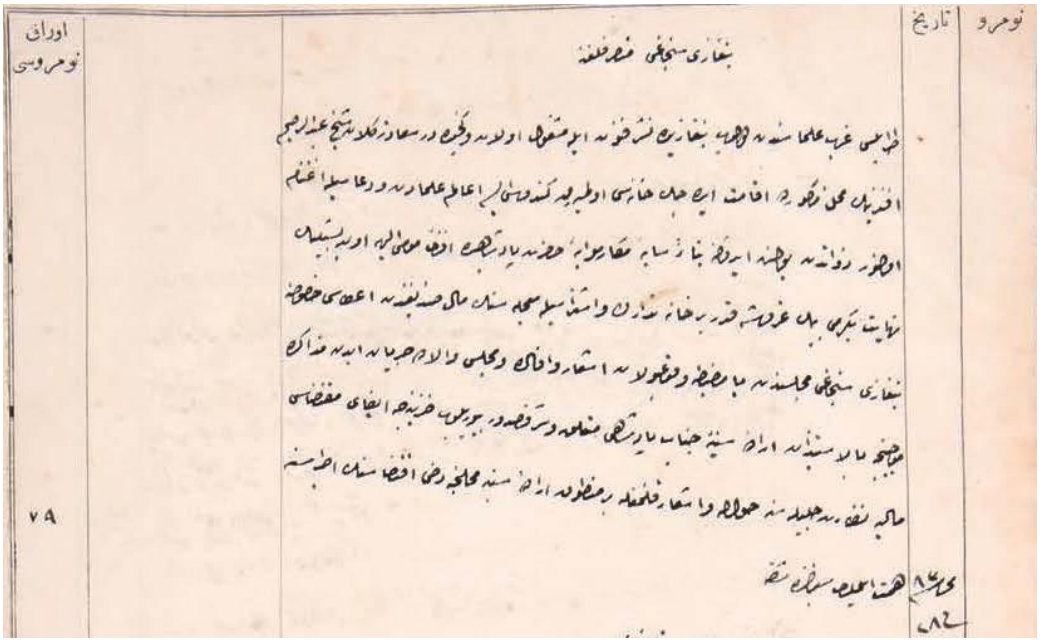
https://www.bsrdigitalcollections.it/islandora/object/WP-LIBYA:595 (28.06.2021).

.

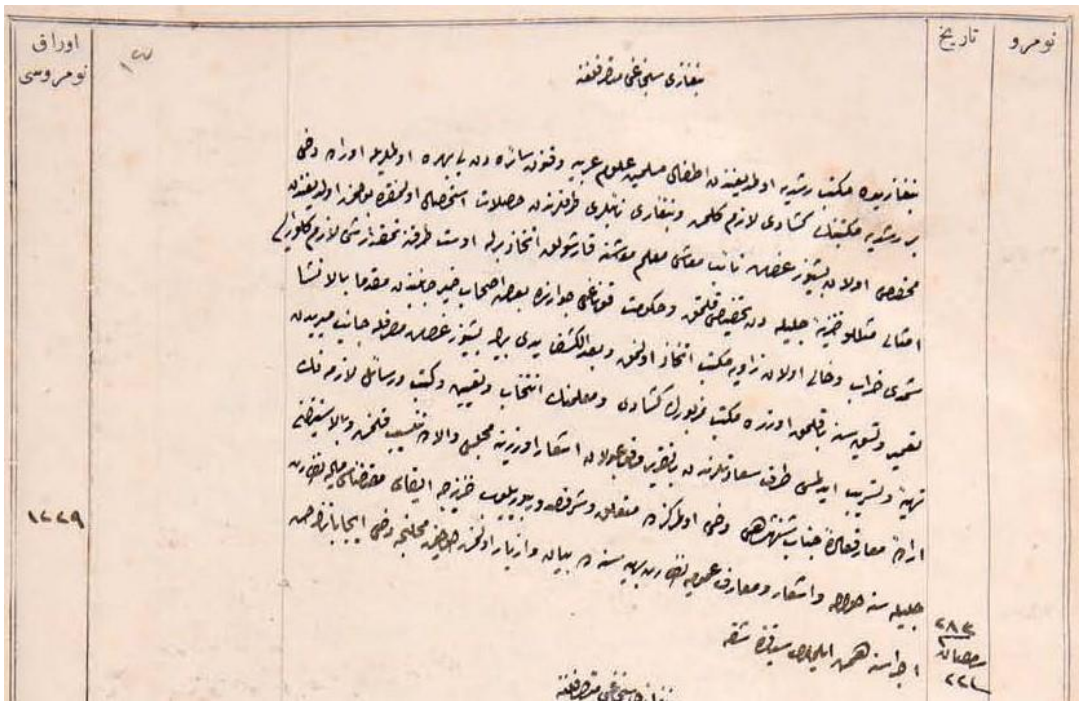
EKLER

EKLER

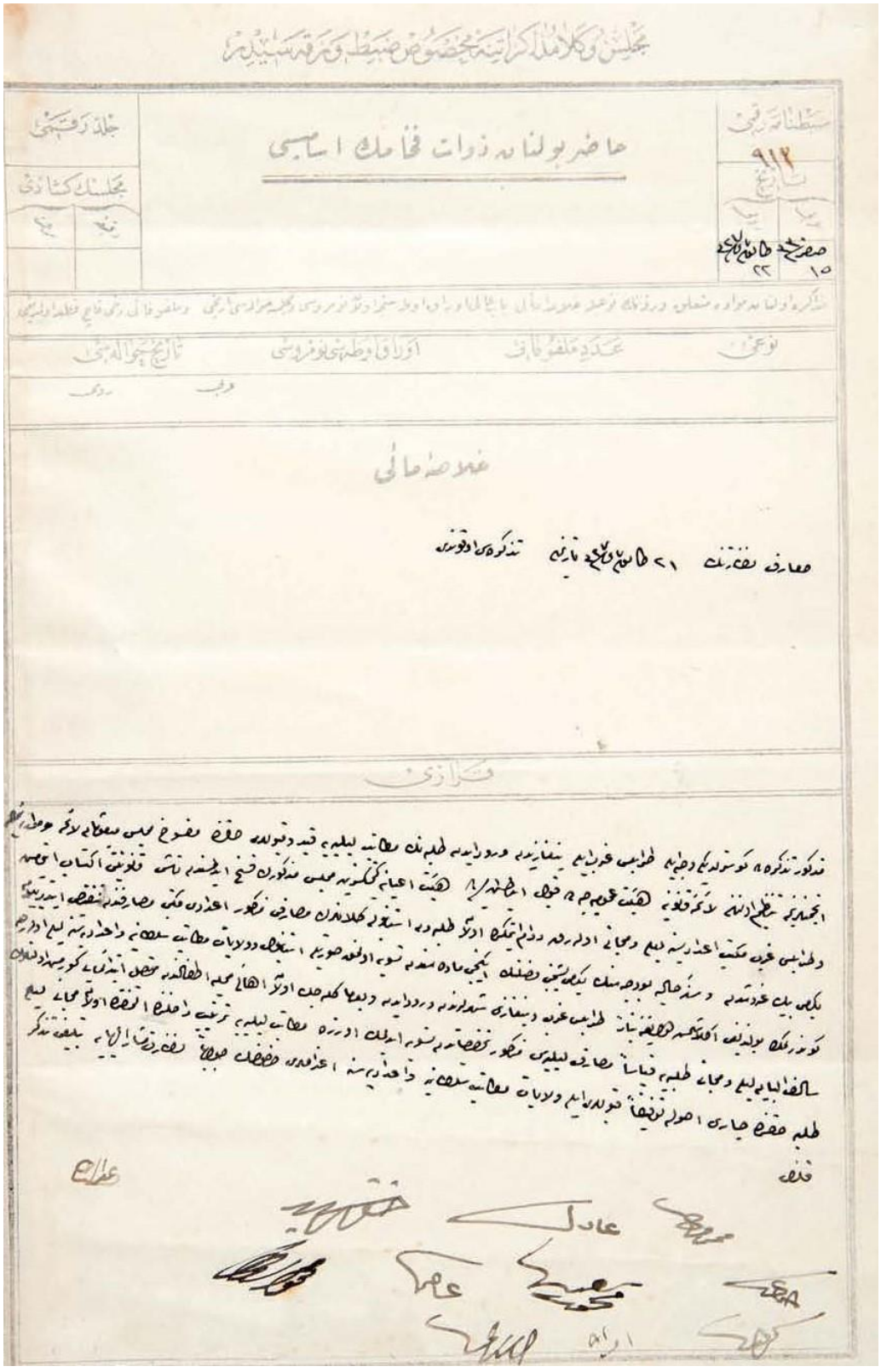
EK A. Arşiv belgeleri

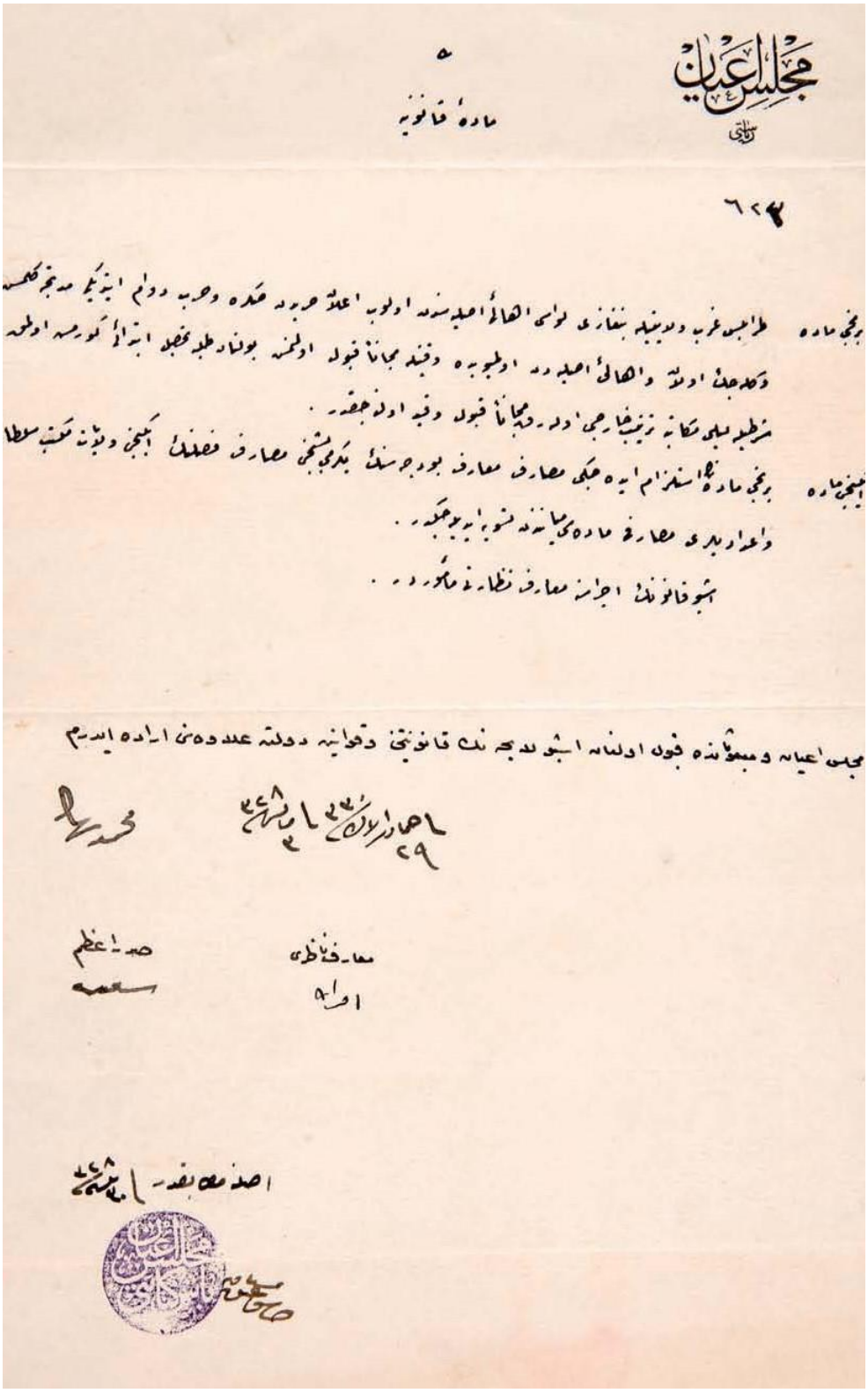
1.) Bingazili âlim Şeyh Abdürrahim Efendi'nin İstanbul'da ağırlanması. BOA. BEO. AYN. d, Nr.915, s.2; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.170.

2.) Bingazi'de Rüşdiye Mektebi açılması. BOA. BEO.AYN.d, Nr.915, s.14; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.184.

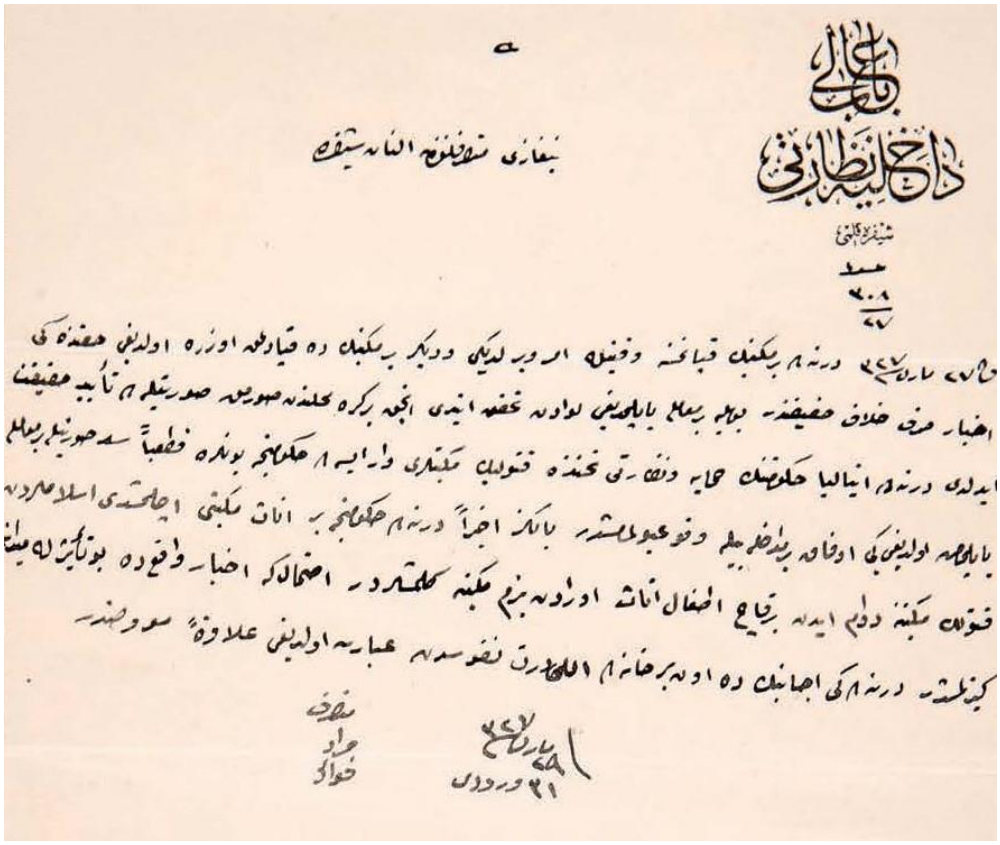

3.) Trablusgarp Savaşı'ndan etkilenen talebelerin İstanbul'a eğitim amacıyla gidişi. BOA. MV, Nr. 161/40; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.514-515

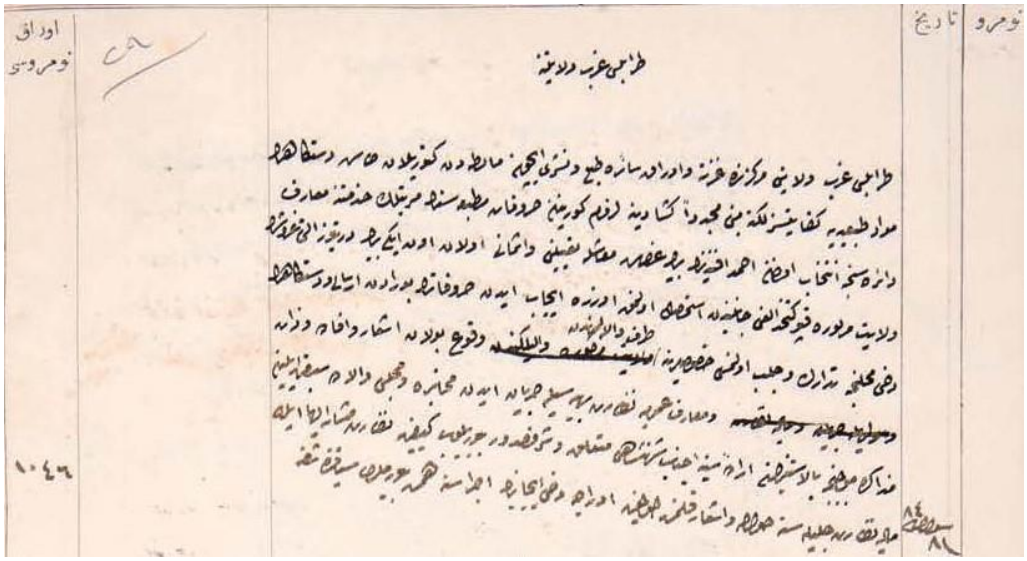

مجلس اعیان

ماده قانونیه

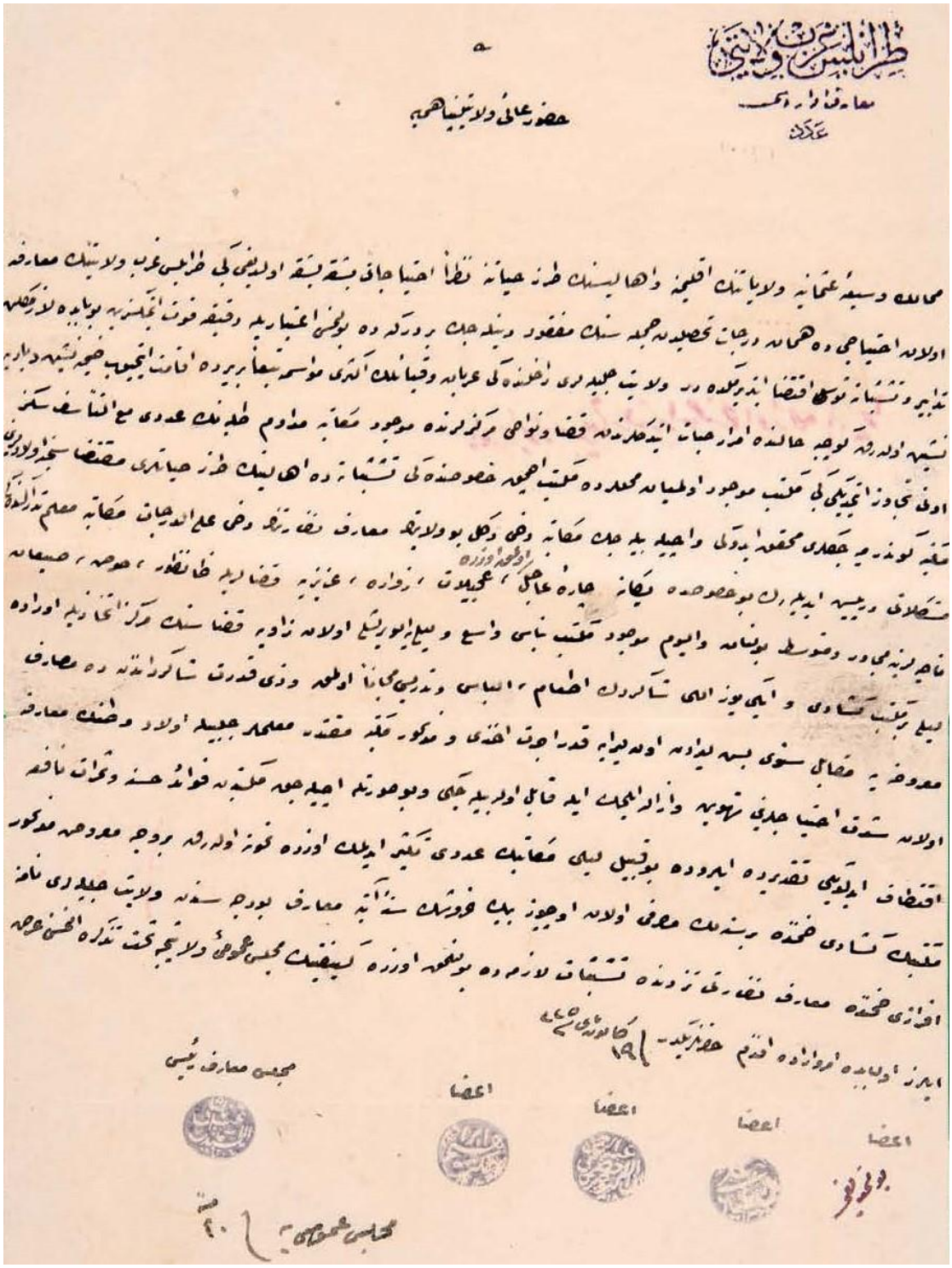
4.) İstanbul'a Gelen Trablusgarplı öğrencilerin yatılı idadilere kaydolunmaları. BOA. İ.MLU, Nr. 6/8; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.526.

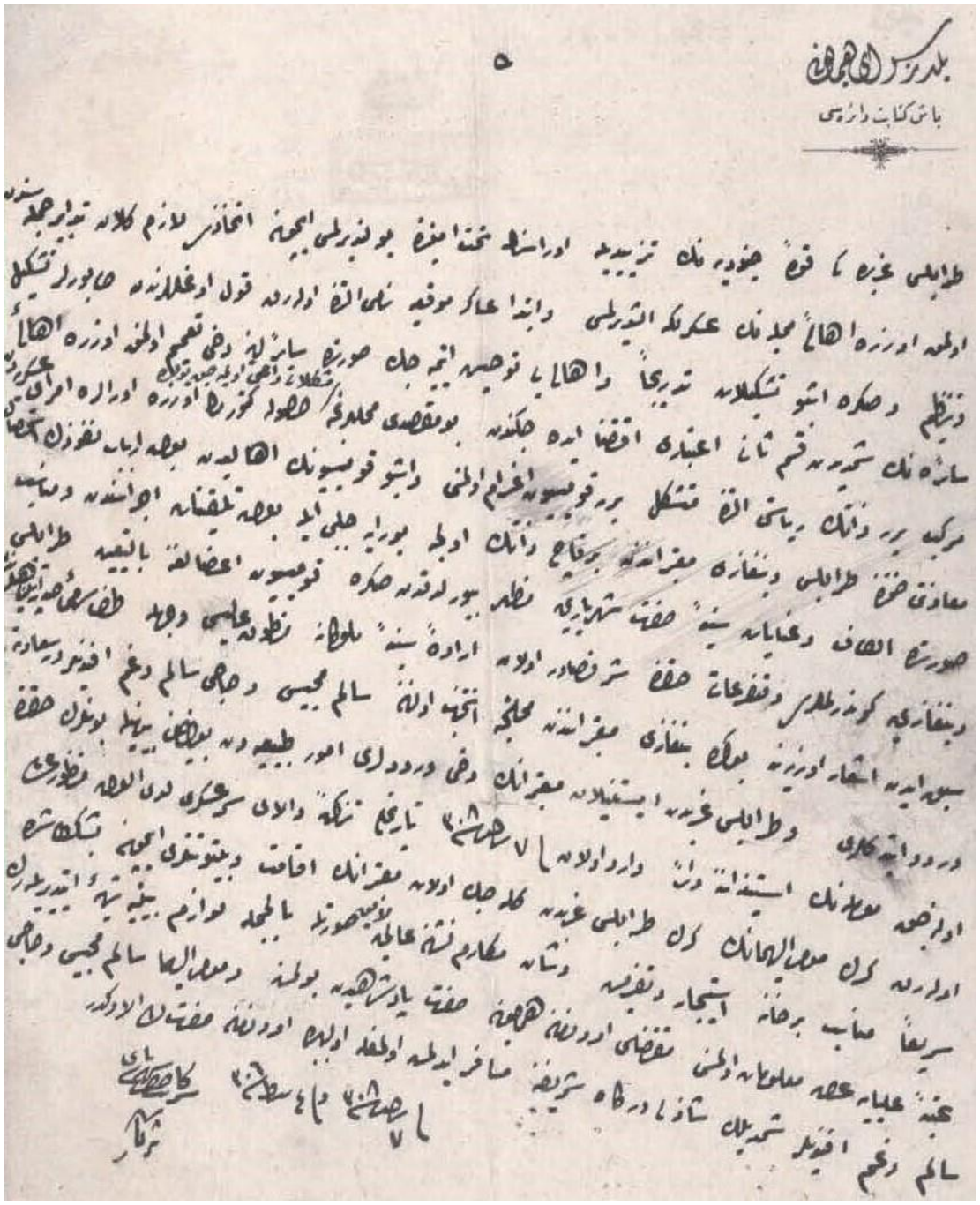
5.) Derne'de İtalyan okulunun kapatılması ihbarının asılsız olduğu. BOA: DH. SYS, Nr. 34/5 s.27-28; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.434.

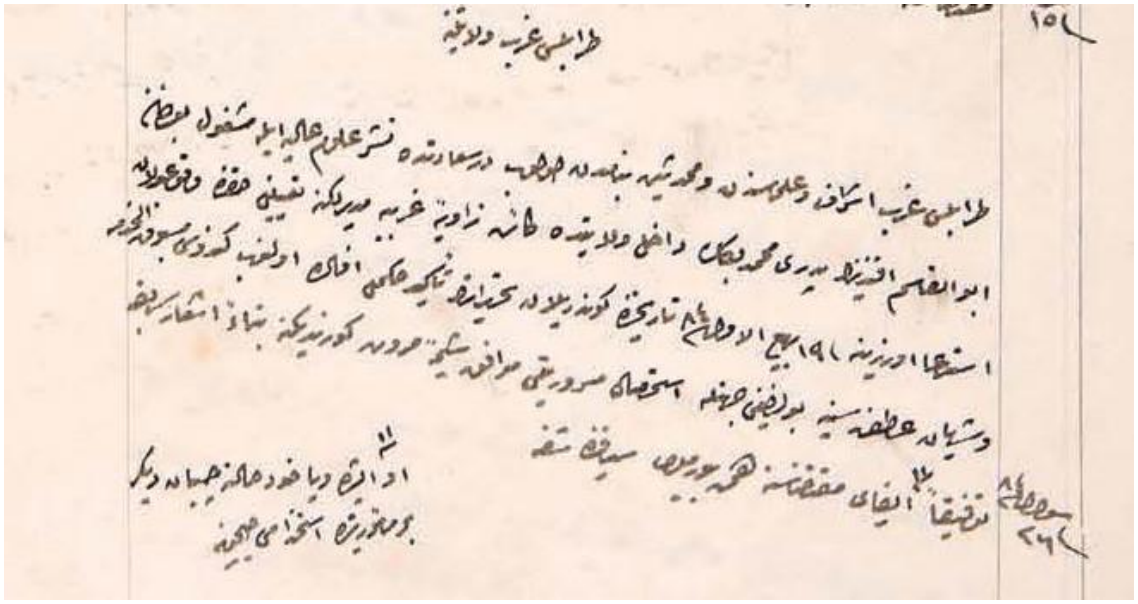
6.) Trablusgarp Vilâyeti'nde gazete basımı için matbaa kurulması. BEO. AYN.d, Nr.915, s.29; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.200.

7.) Trablusgarp Vilâyeti'nde Osmanlı Devleti'nin göçebe aşiretlerin çocukları için yatılı yeni okullar açması. BOA. MF.MKT. Nr. 1151/1; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.416.

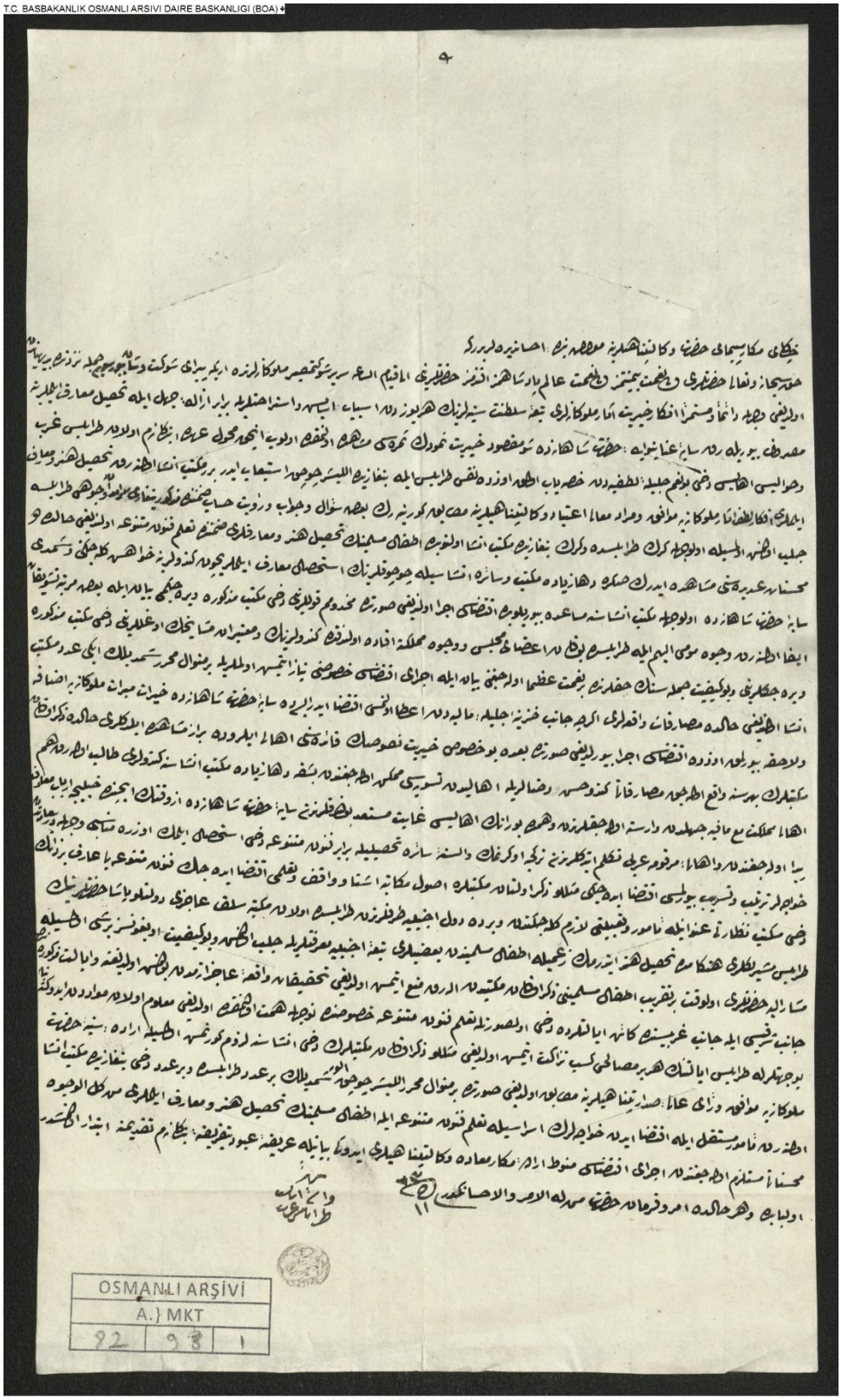

8.) Trablusgarp'ta halktan teşkil edilecek ordu birliğine askerî eğitim verilmesi için uzmanlar seçilmesi. BOA. İ.DH, Nr. 1218/95393; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.309.

9.) BEO. AYN.d, Nr.915, s.29; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, BDAGM. Yay., İstanbul, 2013, s.204.

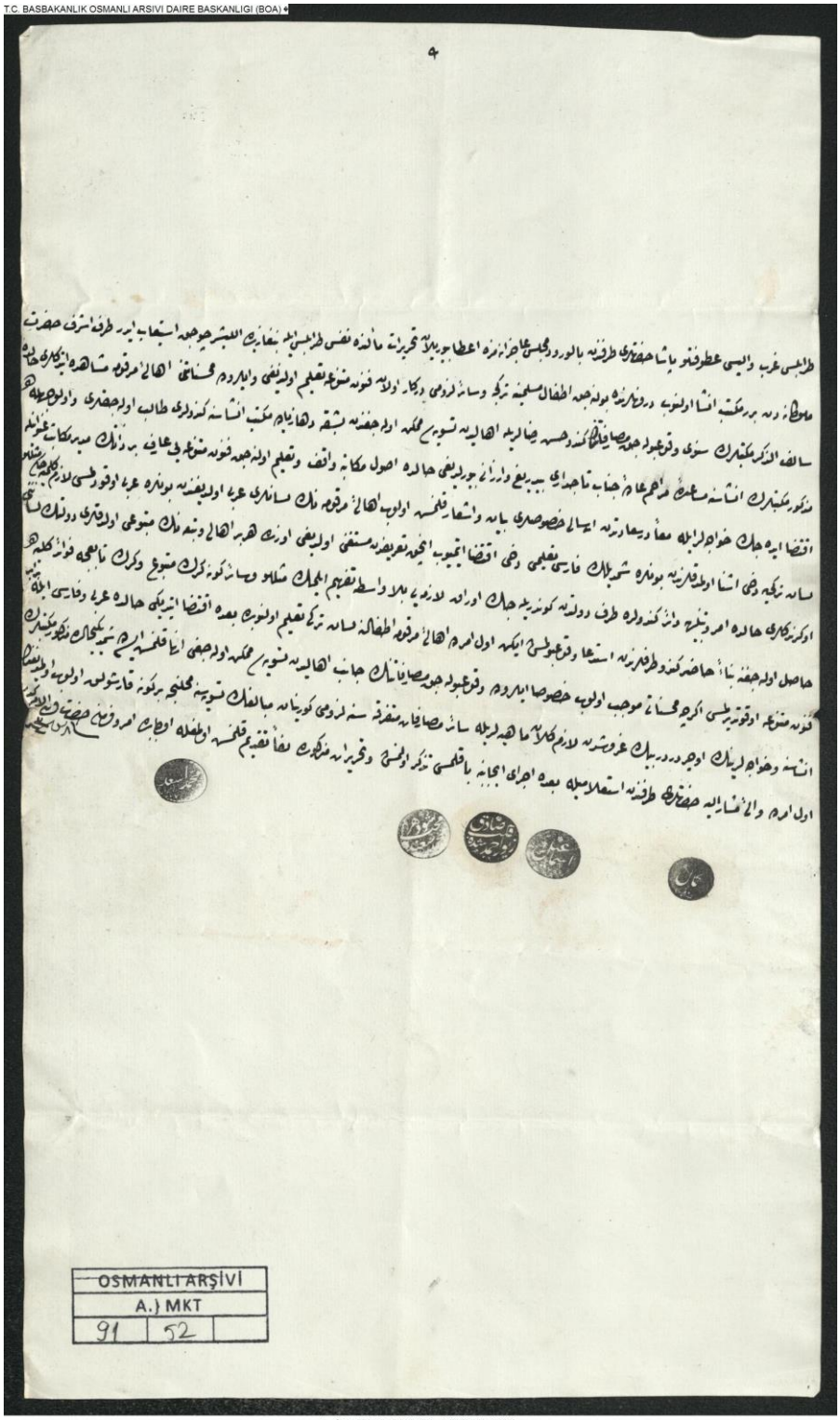
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

OSMANLI ARŞİVİ
A.} MKT
92 | 98 | 1

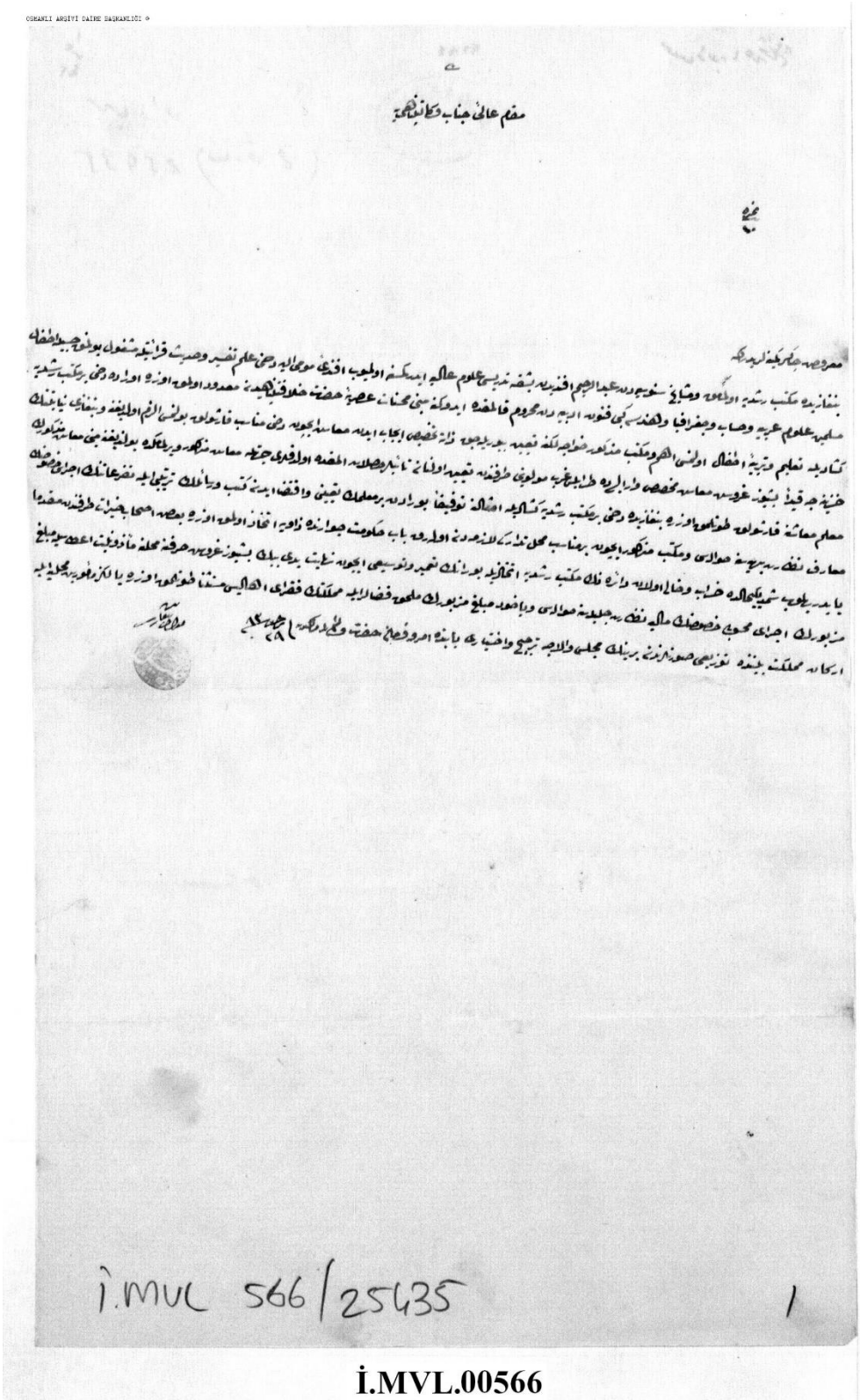
A.}MKT.00082.00098.001

10.) Trablusgarp Valisi Mehmed Râgıp Paşa'nın Trablusgarp şehir merkezinde ve Bingazi'de iki ayrı mektep inşası talebi (1847). BOA. A.} MKT. Nr.82/98.

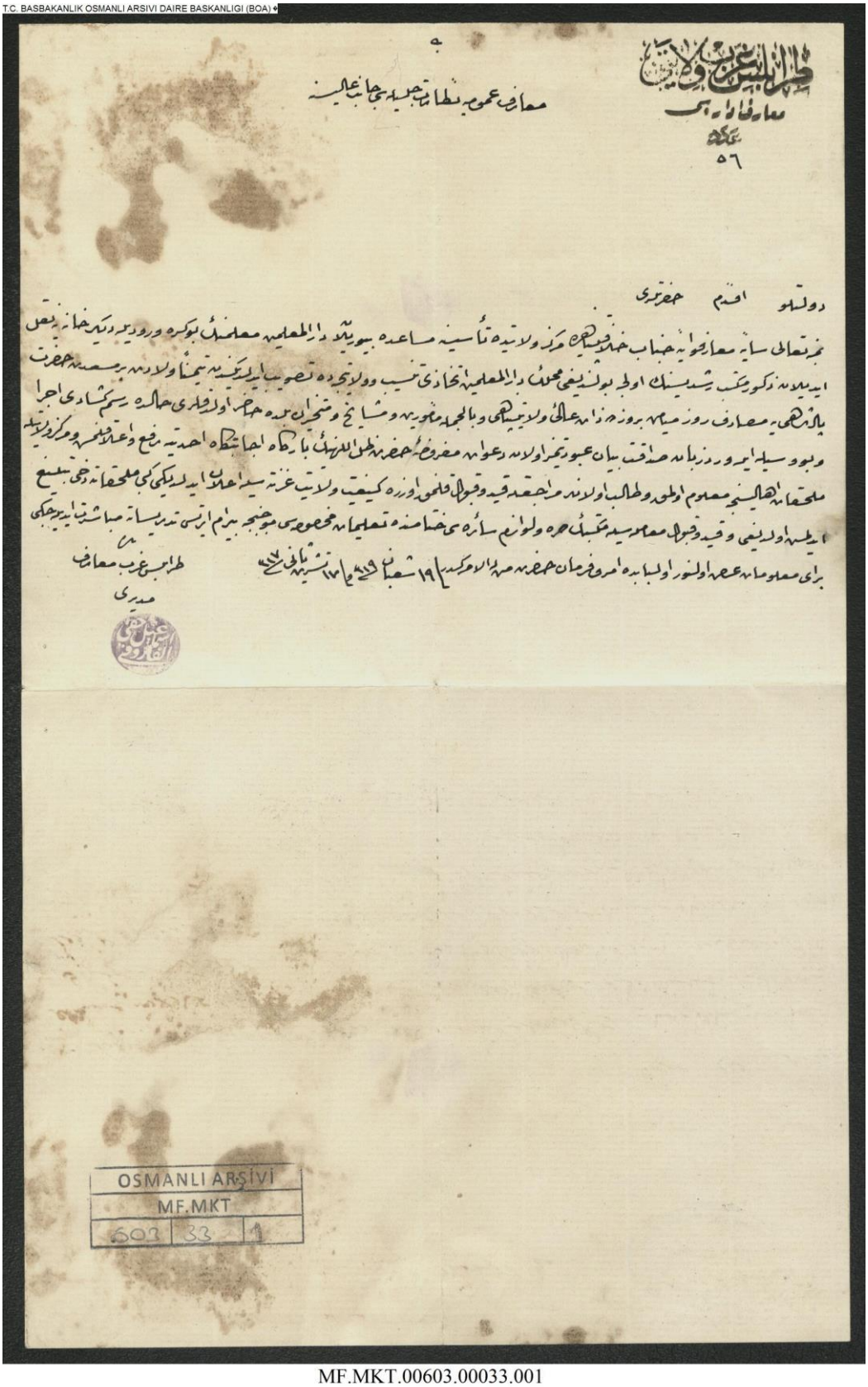

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
A.} MKT
91 52

A.}MKT.00091.00052.001

11. Trablusgarp'ta yeni okullar açılarak Türkçe tedrisin ve Türkçe öğretiminin artırılmasının sağlanması. BOA. A.} MKT. Nr. 91/52.

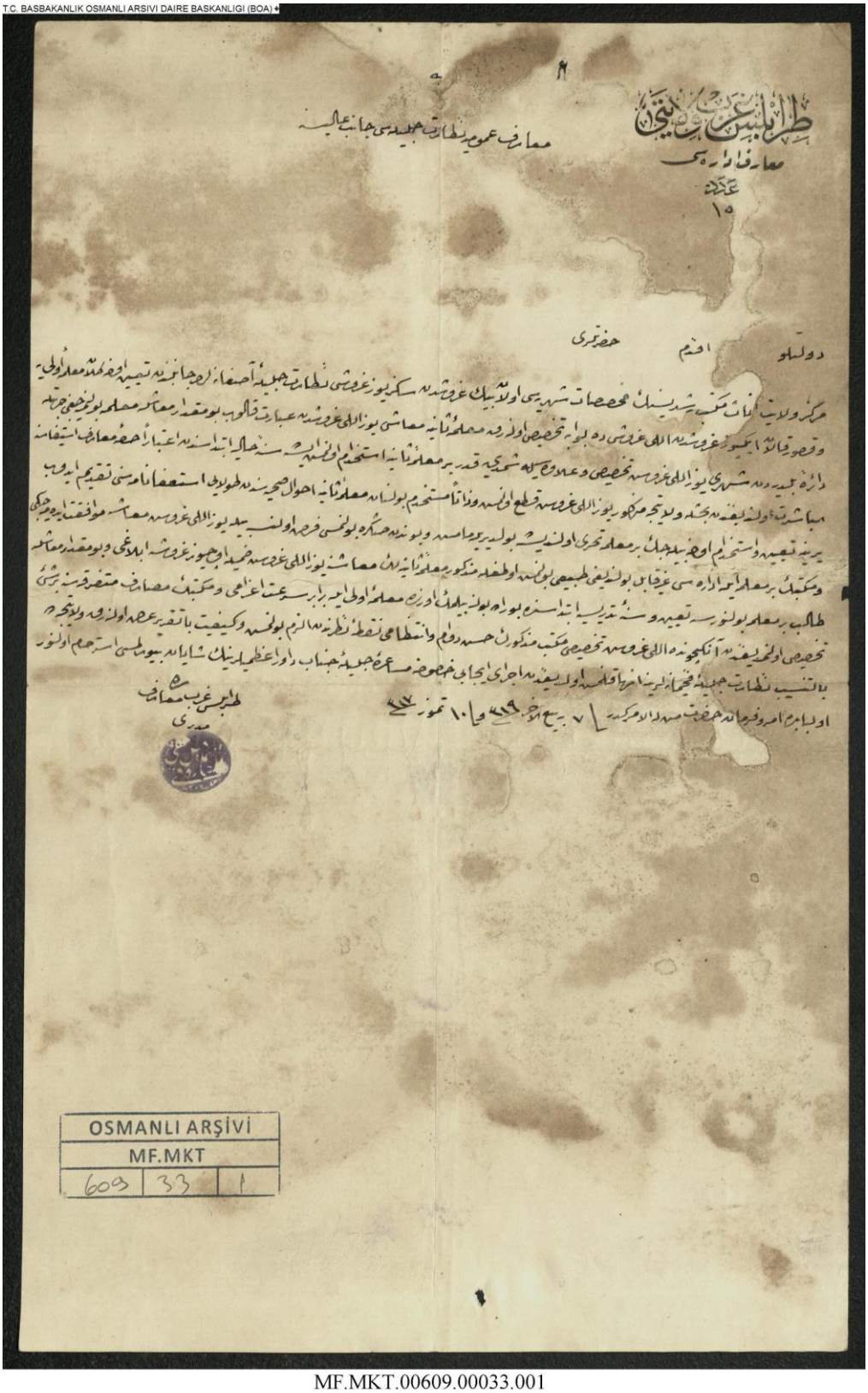

12. Bingazi'de Senûsî şeyhi Abdürrahim Efendi haricinde fen bilimleri derslerini verebilecek muallimlarin tayini. BOA. İ.MVL. Nr.566/25435.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

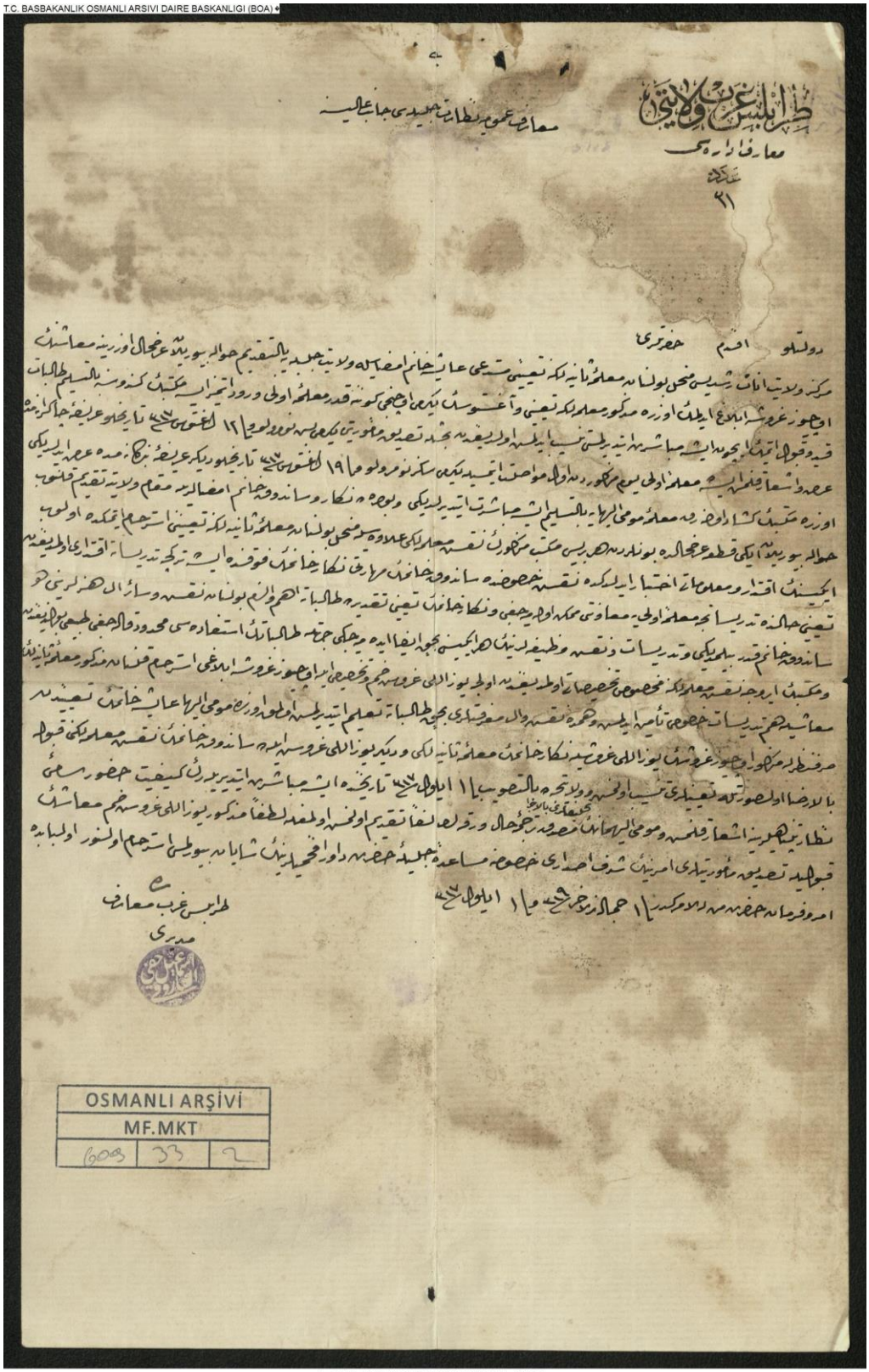
MF.MKT.00603.00033.001

13. Trablusgarp Dârulmuallimîn Mektebi açılışı. BOA. MF.MKT. Nr.603/33.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
MF.MKT
609 | 33 | 1

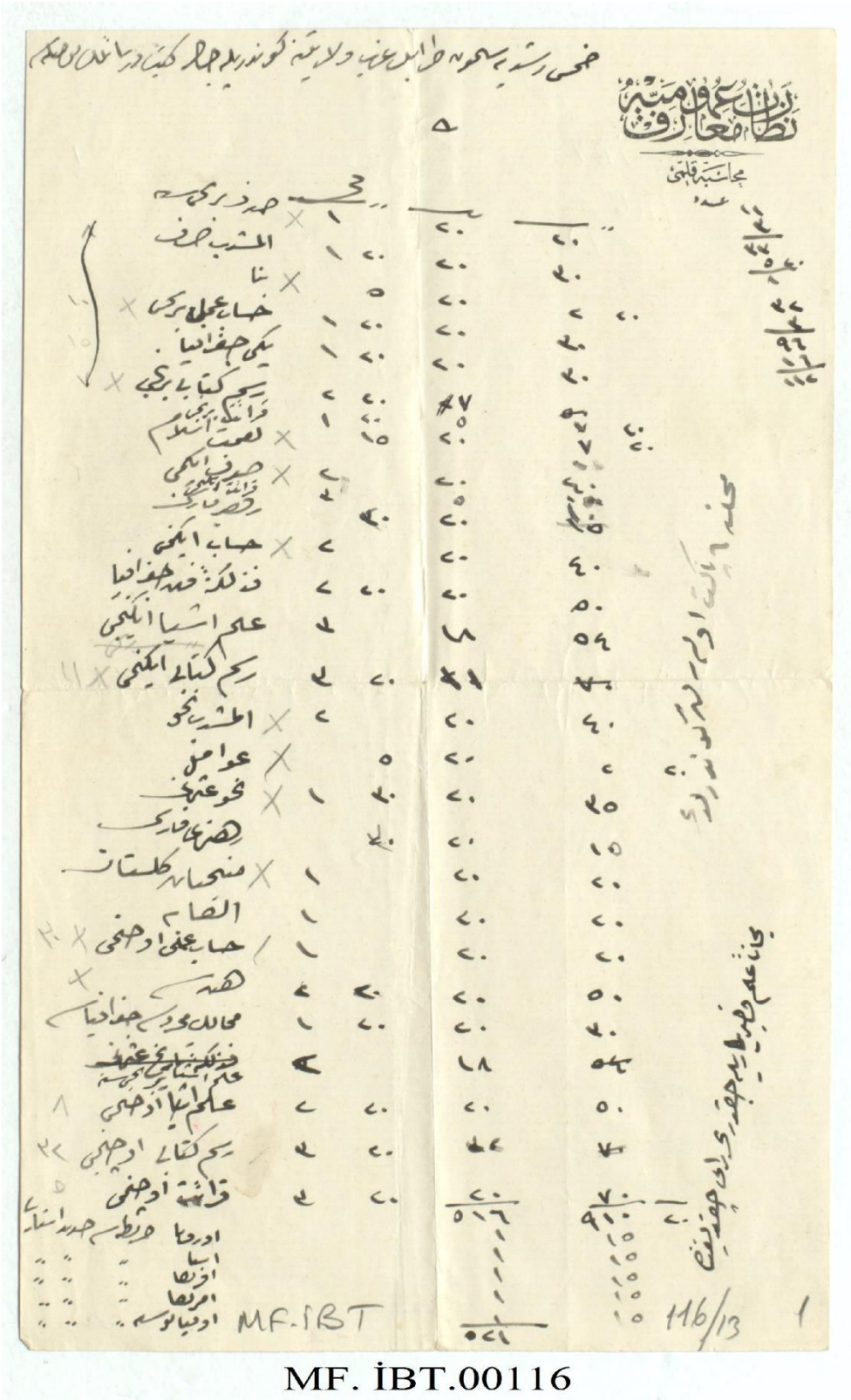
MF.MKT.00609.00033.001

14. Trablusgarp İnas (Kız) Rüşdiyesi'ne ikinci bir muallim tayini ve bunun maaşının artırılması talebi. BOA. MF.MKT. Nr.609/33, s.1.

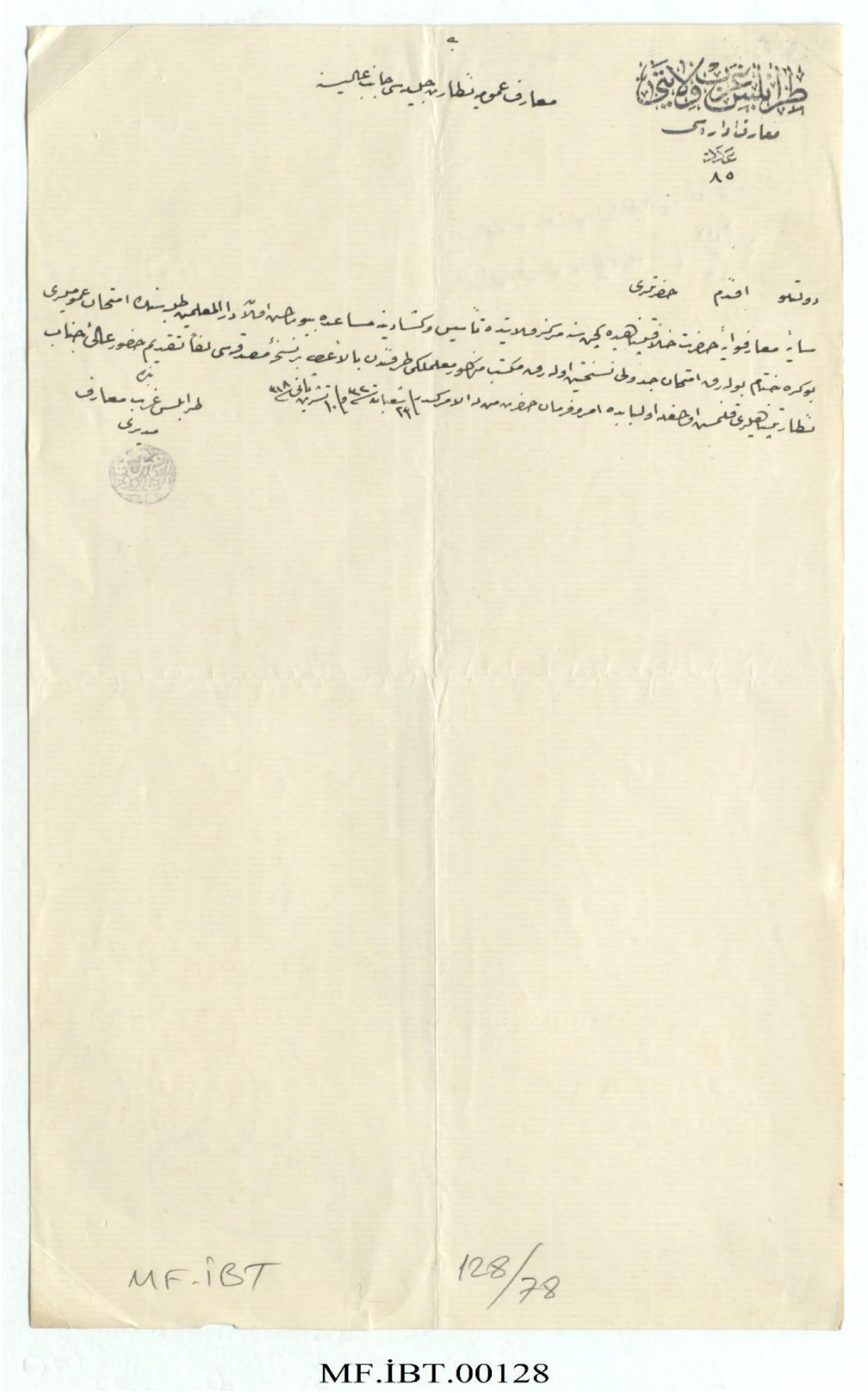

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

MF.MKT.00609.00033.002

15. Trablusgarp İnas (Kız) Rüşdiyesi'ne nakış hocası ve ikinci muallim tayini, bunların maaş durumlarının belirlenmesi. BOA. MF.MKT. Nr.609/33, s.2.

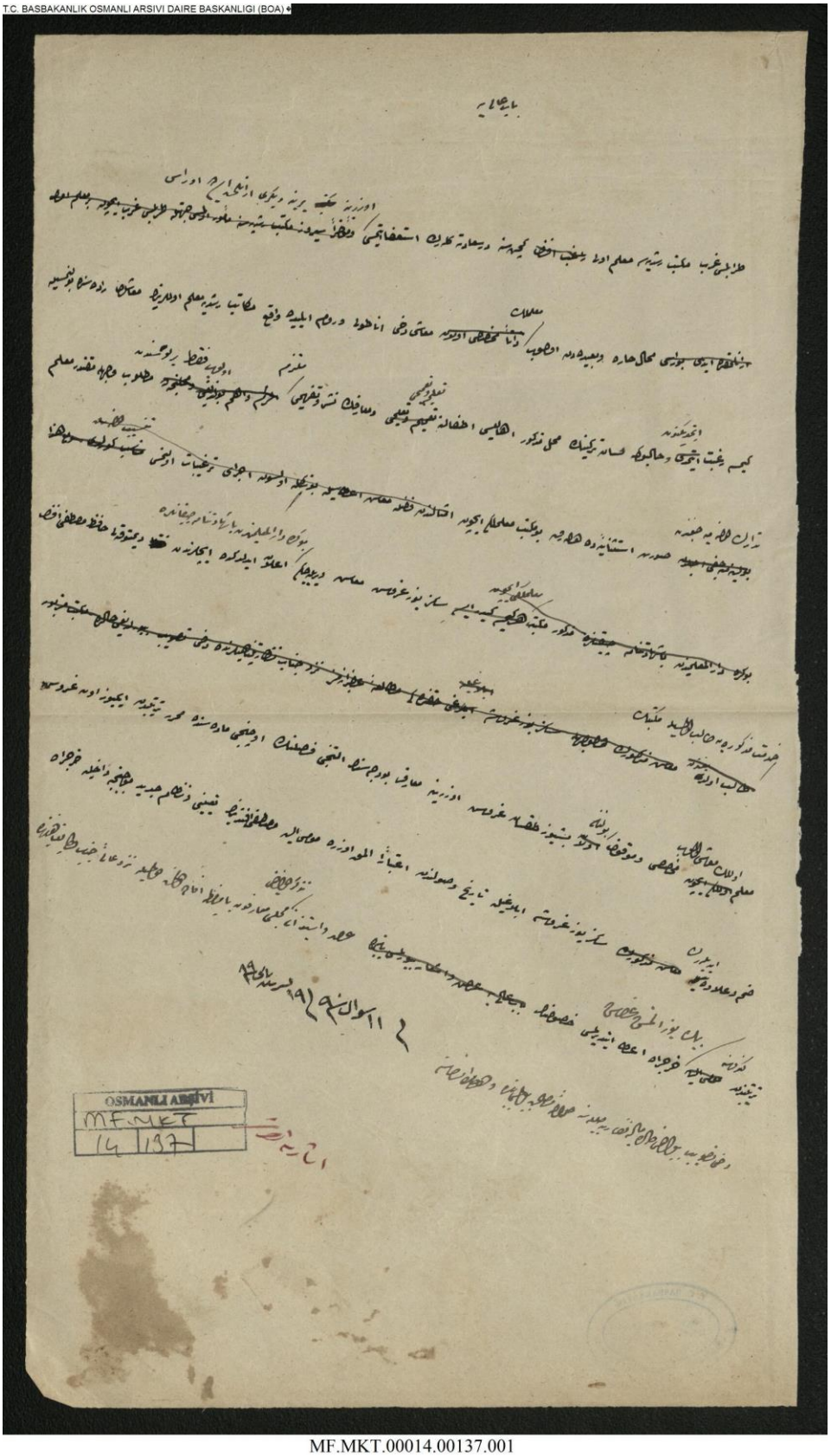

16. Trablusgarp Vilâyeti Hums Sancağı Rüşdiye Mektebi Kütüphanesi için 1902 senesinde gönderilmiş kitaplar listesi. BOA. MF.İBT. Nr.116/13.

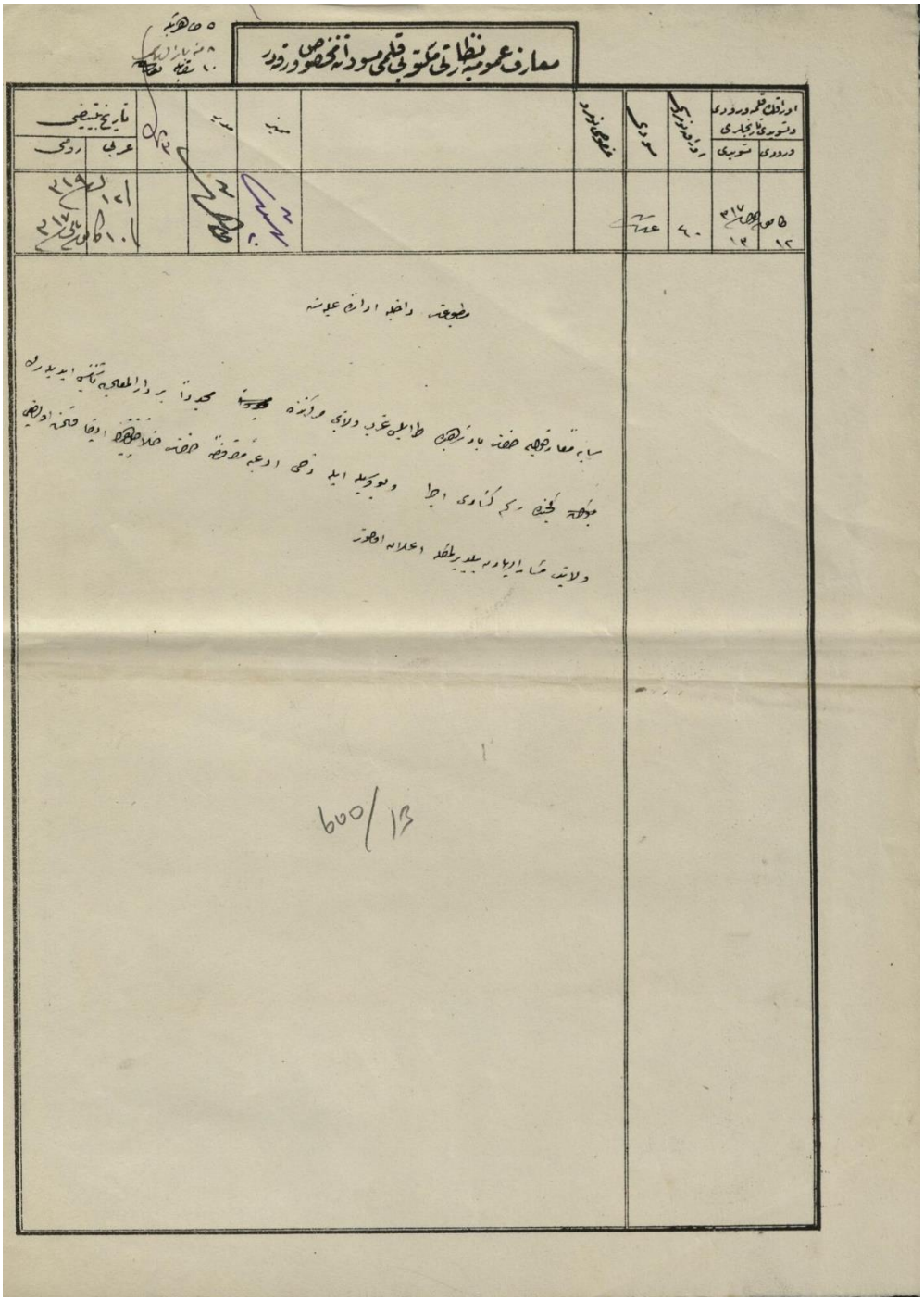
MF.İBT.00128

17. Trablusgarp Vilâyeti Dârulmuallimîn Mektebi 1902 senesi öğrenci sınavlarının sonuç cetvellerinin Maârif Nezâreti'ne bildirilmesi. BOA. MF.İBT. Nr.128/78.

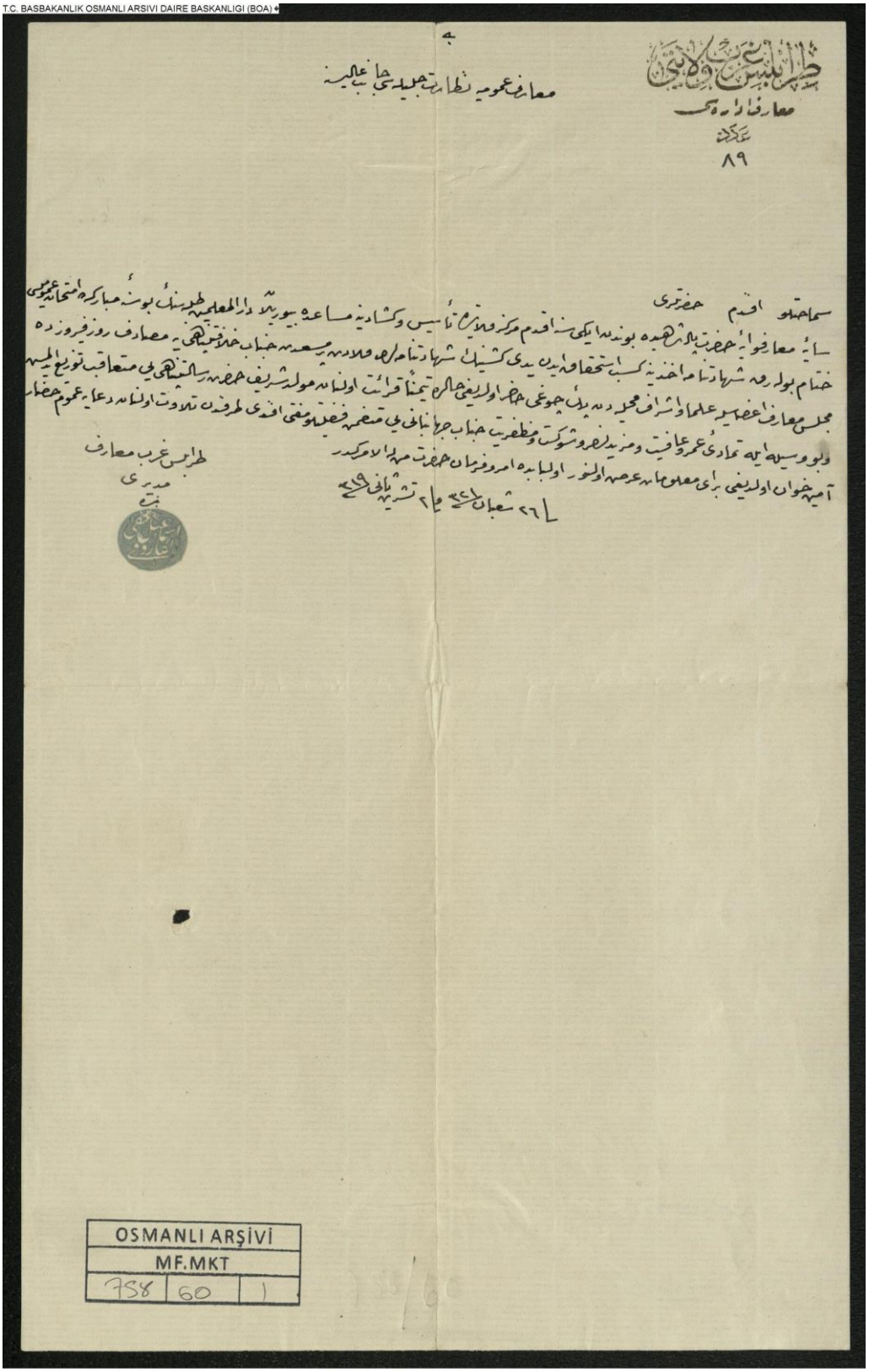

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
MF.MKT
14 137

MF.MKT.00014.00137.001

18. Trablusgarp Vilâyeti Merkez Rüşdiye Mektebi'ne 1873 yılında Dimetokalı Hafız Mustafa Efendi'nin 800 kuruş maaşla tayini. BOA. MF.MKT. Nr.14/137.

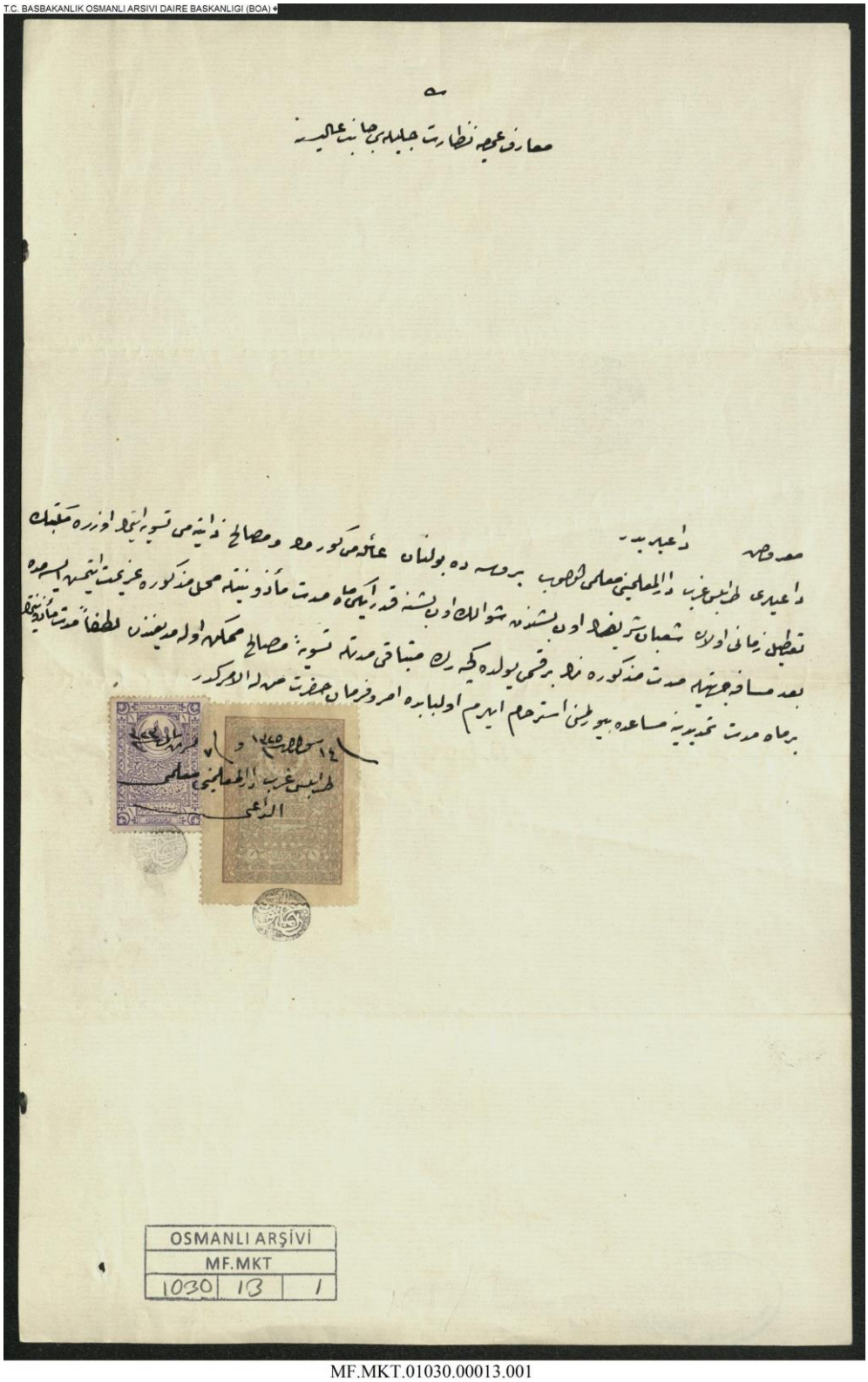

19. Trablusgarp Vilâyeti Merkez Dârulmuallimîn Mektebi'nin 1901 senesi sonlarında açılış merasiminin yapıldığına dair. BOA. MF.MKT. Nr.600/13.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

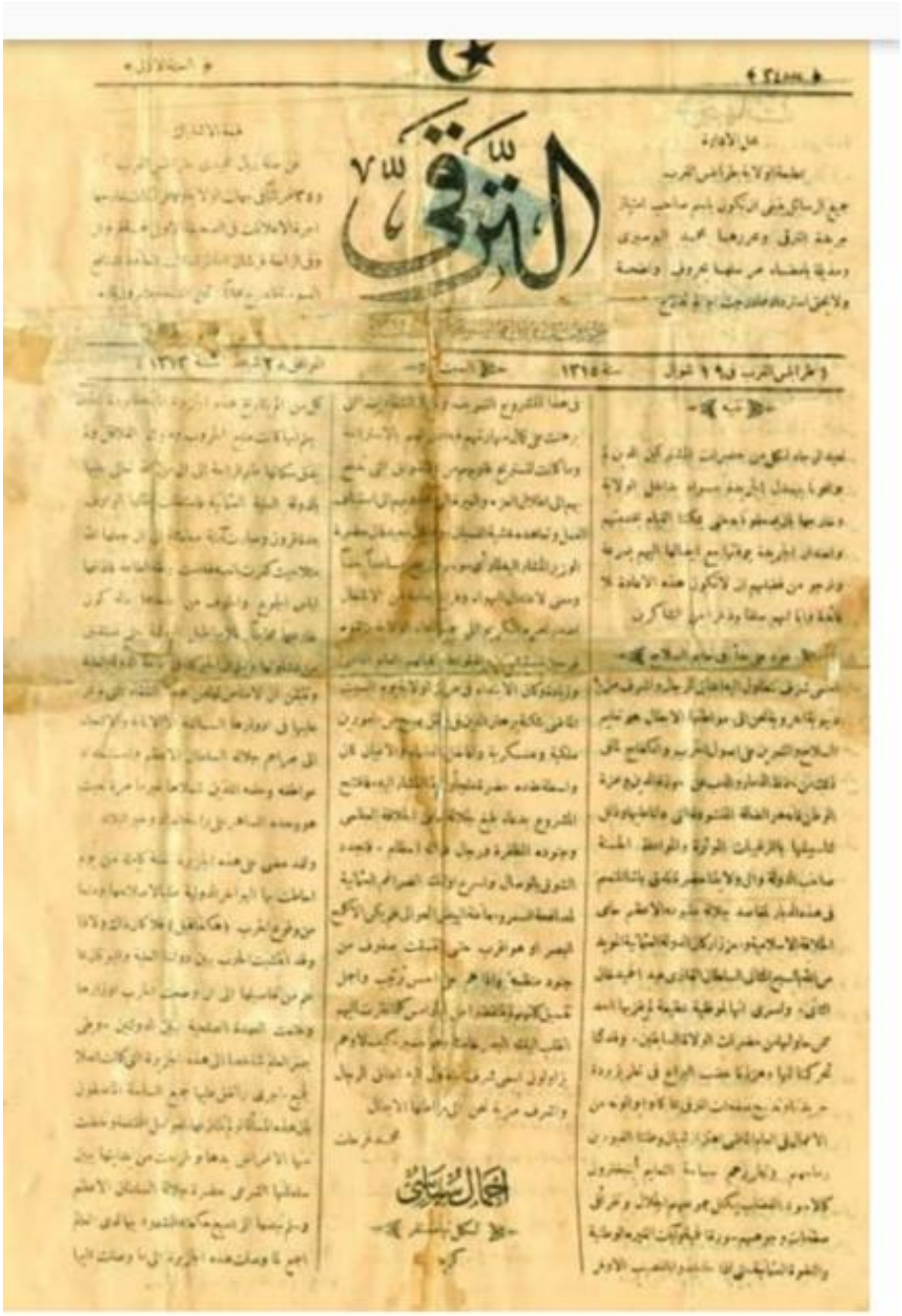
MF.MKT.00758.00060.001

20. Trablusgarp Dârulmuallimîn Mektebi'nin 1903 senesi sonlarında ilk mezuniyet töreninin yapıldığına dair. BOA. MF.MKT. Nr.758/60.

MF.MKT.01030.00013.001

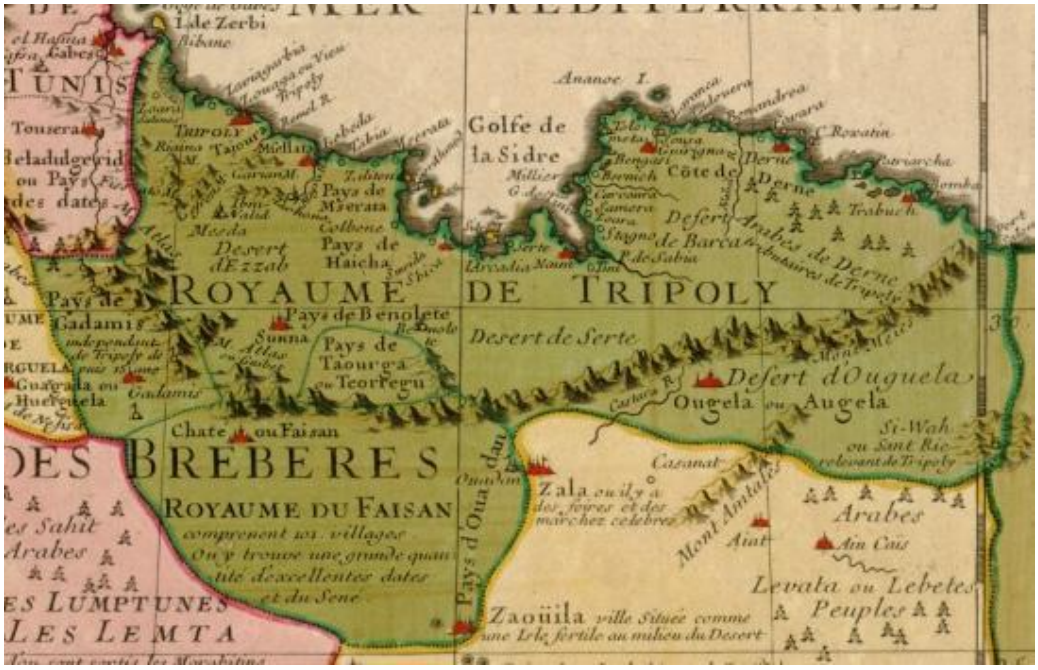
21. Trablusgarp Dârulmuallimîn Mektebi'nin hocası ve müdürü Osman Efendi'nin 1907 senesi yaz tatilinde iki ay izinli olarak memleketi Bursa'ya gittiğine dair. BOA. MF.MKT. Nr.1030/13.

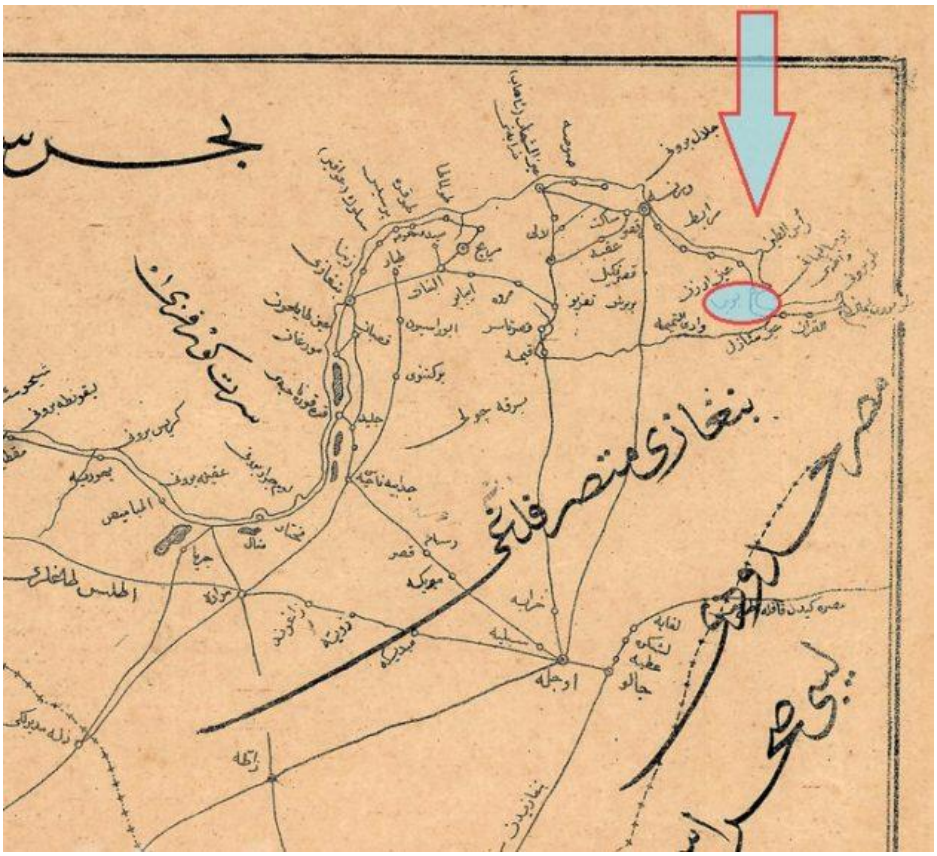
الترقي

22.) Osmanlı Devleti idaresi yıllarında Trablusgarp'ta çıkarılan Terakki Gazetesi.

EK 2. Haritalar

1.) Osmanlı Devleti zamanında Trablusgarp Vilâyeti sınırları (XIX. Yüzyıl), http://ekspresgazetesi.blogspot.com/2012/02/osmanlinin-libyayi-ve-trablusu-fethi.html (Erişim: 26.04.2021).

2.) Osmanlı Döneminde Bingazi Mutasarrıflığı (XIX. Yüzyıl), https://afam.org.tr/ruslar-libyaya-ne-zaman-goz-dikti/#prettyPhoto/0/ (Erişim: 26.04.2021).

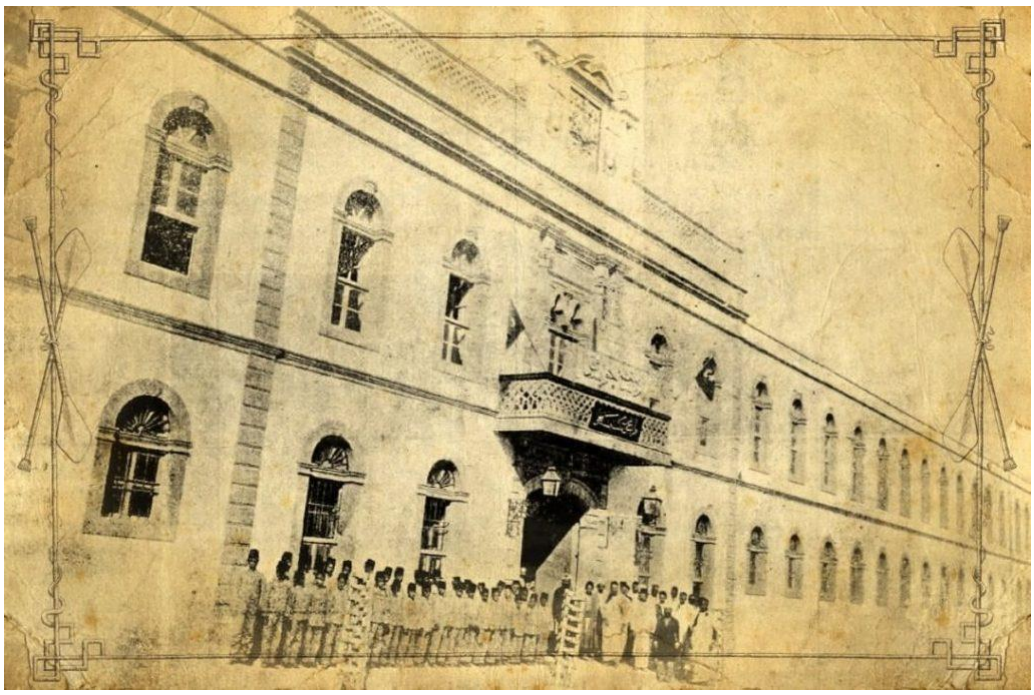

3.) XX. yüzyılda Libya. http://www.geographicguide.com/africa-maps/libya.htm (Erişim: 26.04.2021).

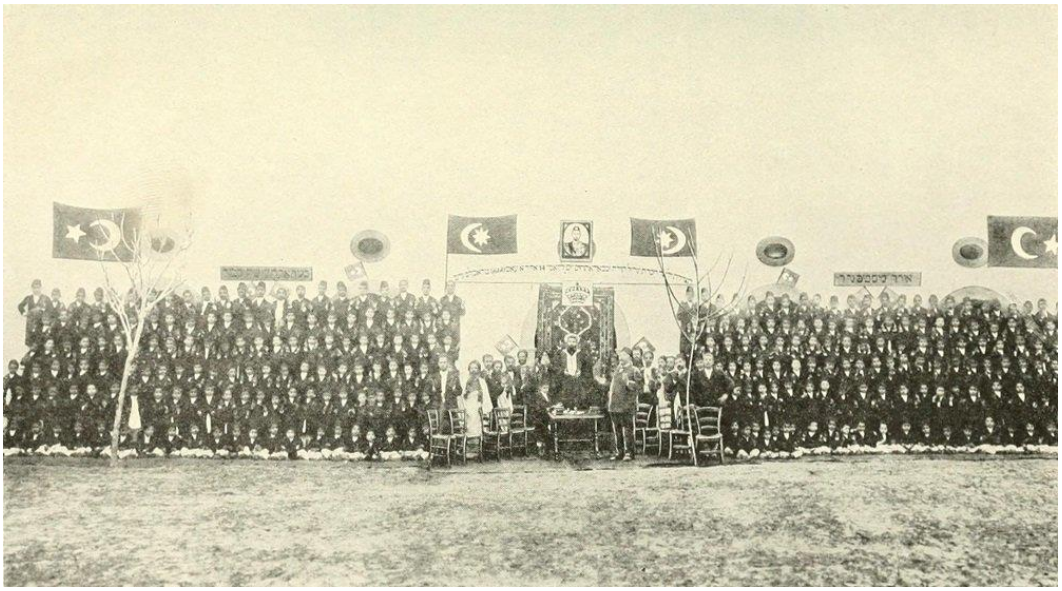
EK 3. Fotoğraflar

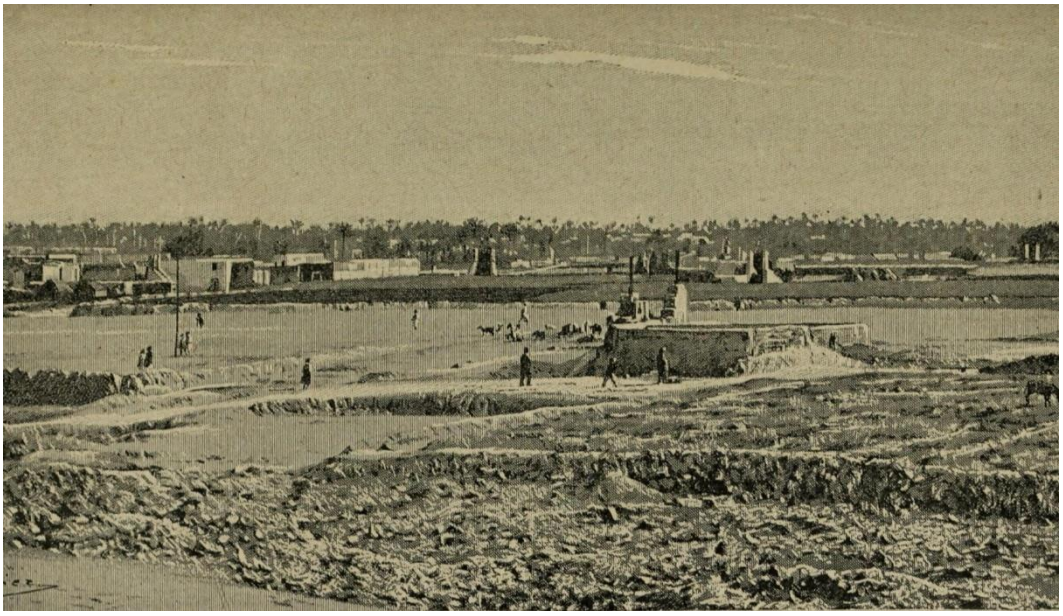
1.) Osmanlı Dönemi Trablusgarp Vilâyeti Tâcûrâ sehrinde Murad Ağa Camii, https://www.libyaobserver.ly/culture/beauty-libya%E2%80%99s-murad-aghas-mosque (Erişim: 26.04.2021).

2.) Trablusgarp Sanayi Mektebi (Güzel Sanatlar), Trablus, Libya. https://www.tarihteninciler.com/an-ottoman-school-of-arts-and-crafts-in-tripoli-libya-1900strablus-sanayi-mek/ (Erişim: 26.04.2021).

3.) Osmanlı Devleti döneminde Trablusgarp Vilâyeti'nde faaliyet gösteren bir mektep, XX. yüzyıl Başları Trablus, Libya (1905). https://twitter.com/OttomanArchive/status/1189207850859536384/photo/1 Erişim: 26.04.2021).

4.) Osmanlı Devleti döneminde Trablus / Trablusgarp şehri (1902). https://www.facebook.com/ottomanpictures/photos/a.1458235151088111/2051800565064897/?type=3&theater (Erişim: 26.04.2021).